ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΥΠΑΙΘΡΙΟΙ ΧΩΡΟΙ ΧΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ

ΜΟΡΦΟ-ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΤΕΡΙΑΣ ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΟ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΛΙΓΚΟΒΑΝΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ I

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ VI

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ VIII

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ IX

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1

2. ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. 3

2.1. Οι στόχοι της παρούσας μελέτης. 3

2.2. Η Παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα. 5

2.2.1. Η Γεωγραφική κατανομή και το είδος των χώρων χρήσης της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ελλάδα. 7

2.2.2. Χρονολόγηση και πολιτισμικές φάσεις. 8

2.2.2.1 Η έναρξη της «Μέσης» Παλαιολιθικής περιόδου 8

2.2.2.2 Η διαίρεση της Ελληνικής Μουστέριας. 10

2.2.2.3 Το τέλος της Μέσης και η μετάβαση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο. 16

3. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΥΠΑΙΘΡΙΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 19

3.1. Τα προβλήματα και οι περιορισμοί στη μελέτη των υπαίθριων χώρων χρήσης. 19

3.2. Η περίπτωση της ΝΔ Γαλλίας. 23

3.3. Οι έρευνες για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα. 28

3.3.1. Οι υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής εκτός Ηπείρου. 28

3.3.1.1. Θεσσαλία 28

3.3.1.2. Πελοπόννησος 30

3.3.1.3. Υπόλοιπη Ελλάδα 32

3.3.1.4 Υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στη νότιο Αλβανία. 32

3.3.2. Οι υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο. 33

3.3.2.1. Ο προσδιορισμός και η ταύτιση των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής. 34

3.3.2.2. Οι μελέτες των λίθινων τεχνέργων. 36

3.3.2.3 Το γεωλογικό παρελθόν των υπαίθριων θέσεων της Ηπείρου. 37

3.3.2.3.1 Η προέλευση των αποθέσεων terra rossa. 38

3.3.2.3.2. Το παλαιοπεριβαλλοντικό πλαίσιο των υπαίθριων θέσεων 41

3.3.2.3.3. Η χρονολόγηση των κόκκινων αποθέσεων 41

3.3.2.4. Οι ερμηνείες του χαρακτήρα και της λειτουργίας των υπαίθριων θέσεων της Ηπείρου. 43

3.3.2.5 Η συμβολή της μελέτης των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου στην Ελληνική Παλαιολιθική αρχαιολογία. 45

4. Η ΘΕΣΗ ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΟΣ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΗΣ 47

4.1. Η υπαίθρια θέση Μολόνδρα στον Παραπόταμο Θεσπρωτίας. 47

4.2. Η μεθοδολογία μελέτης των λίθινων τεχνέργων. 49

5. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑΣ 54

5.1 Γενικά χαρακτηριστικά. 54

5.2 Σύνθεση της λιθοτεχνίας και μετρικά στοιχεία. 55

5.3 Τεχνολογικά χαρακτηριστικά της λιθοτεχνίας. 56

5.4 Τυπολογικά στοιχεία. 61

5.5 Γενικά συμπεράσματα για τη λιθοτεχνία. 64

5.6 Η σύγκριση της λιθοτεχνίας από τον Παραπόταμο με άλλες λίθοτεχνίες υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο. 66

5.7 Σύγκριση με τον Κοκκινόπηλο 69

5.8 Σύγκριση με το Ασπροχάλικο 69

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ **71**

ΕΙΚΟΝΕΣ **85**

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ **133**

ΠΙΝΑΚΕΣ **147**

ΣΧΕΔΙΑ **150**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **171**

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

-Εικόνα 1: Χάρτης που απεικονίζει τη θέση του δήμου Παραποτάμου σε σχέση με την πόλη της Ηγουμενίτσας. Πηγή: Palli & Papadea 2002.

-Εικόνα 2: Χάρτης που απεικονίζει τις κυριότερες αρχαιολογικές θέσεις της Κατώτερης και Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ελλάδα. Πηγή: Runnels 1995.

-Εικόνα 3: Λίθινα τέχνεργα από την «κατώτερη» (Basal) Μουστέρια λιθοτεχνία του σπηλαίου Ασπροχάλικο στην Ήπειρο. Πηγή: Gowlett & Carter 1997.

-Εικόνα 4: Η μέθοδος απόκρουσης «Ασπροχάλικο» και λίθινα τέχνεργα από την «ανώτερη» (Upper) Μουστέρια λιθοτεχνία του σπηλαίου. Πηγή: Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997.

-Εικόνα 5: Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία. Πηγή: Panagopoulou 1999.

-Εικόνα 6: Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία. Πηγή: Panagopoulou 1999.

-Εικόνα 7: Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο Καλαμάκια στη Μάνη. Πηγή: Darlas & de Lumley 1999.

-Εικόνα 8: Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο 1 στην περιοχή της Κλεισούρας Αργολίδας (Μέση Παλαιολιθική-στρώματα VI-XI). Πηγή Koumouzelis *κ.α* 2001.

-Εικόνα 9: Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο 1 στην περιοχή της Κλεισούρας Αργολίδας (Μέση Παλαιολιθική-στρώματα VI-XI). Πηγή Koumouzelis *κ.α* 2001.

-Εικόνα 10: Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακωνίδα στη Μάνη (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Panagopoulou *κ.α* 2002-2004.

-Εικόνα 11: Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακωνίδα στη Μάνη (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Panagopoulou *κ.α* 2002-2004.

-Εικόνα 12: Ωρινάκια λίθινα τέχνεργα από τη θέση Ελαιοχώρι στην Αχαΐα. Πηγή: Ντάρλας 1989.

-Εικόνα 13: Ωρινάκια λίθινα τέχνεργα από τη θέση Σπήλαιο στην Πρέβεζα. Πηγή: Runnels *κ.α* 2003.

-**Εικόνα 14:** Λίθινα τέχνεργα από την κατώτερη Ωρινάκια λιθοτεχνία του σπηλαίου 1 στην Κλεισούρα Αργολίδας. Πηγή: Koumouzelis *κ.α* 2001.

-**Εικόνα 15:** Λίθινα τέχνεργα της Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής (στρώμα V) από το σπήλαιο 1 στην Κλεισούρα Αργολίδας. Πηγή: Koumouzelis *κ.α* 2001.

-**Εικόνα 16:** Λίθινα τέχνεργά της Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής από τη θέση Λακωνίδα στη Μάνη. Πηγή: Panagopoulou *κ.α* 2002-2004.

-**Εικόνα 17:** Υπαίθριες θέσεις, σπήλαια και βραχοσκεπές της Μέσης Παλαιολιθικής στην περιοχή της βόρεια Περιγόρδης στη Νοτιοδυτική Γαλλία. Πηγή: Mellars 1996.

-**Εικόνα 18:** Υπαίθριες θέσεις της Μέσης και της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην περιοχή της βόρειας Δορδόνης στη νοτιοδυτική Γαλλία. Πηγή: Mellars 1996.

-**Εικόνα 19:** Γράφημα που απεικονίζει το μέγεθος (σύμφωνα με τον αριθμό τεχνέργων) των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στη βόρεια Δορδόνη (ΝΔ Γαλλία) σε σχέση με την απόστασή τους με γνωστές πηγές πρώτων υλών. Πηγή: Mellars 1996.

-**Εικόνα 20:** Ταυτισμένοι υπαίθριοι χώροι χρήσης της Μέσης Παλαιολιθικής στις όχθες του Πηνειού ποταμού στη Θεσσαλία. Πηγή: Runnels & Van Andel 1993α.

-**Εικόνα 21:** Λίθινα τέχνεργα από υπαίθριους χώρους χρήσης στις όχθες του Πηνειού ποταμού στη Θεσσαλία. Πηγή: Runnels & Van Andel 1993α.

-**Εικόνα 22:** Χάρτης που απεικονίζει την πορεία της Γαλλικής αποστολής κατά τις επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Ηλείας. Πηγή: Chavaillon *κ.α* 1969.

-**Εικόνα 23:** Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από τις επιφανειακές έρευνες της Γαλλικής αποστολής στην περιοχή της Ηλείας. Chavaillon *κ.α* 1969.

-**Εικόνα 24:** Λίθινα τέχνεργα της Μέσης Παλαιολιθικής από τις επιφανειακές έρευνες του πανεπιστημίου του Stanford στην περιοχή της νότιας Αργολίδας. Πηγή: Runnels *κ.α* 1995.

-**Εικόνα 25:** Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Καλαμάκι στην Αχαΐα (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Ντάρλας 1991.

-**Εικόνα 26:** Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακκόπετρα στην Αχαΐα (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Darlas 1995.

-**Εικόνα 27:** Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την κοιλάδα του Πείρου ποταμού στην Αχαΐα. Πηγή: Ντάρλας 1996.

-**Εικόνα 28:** Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από επιφανειακές περισυλλογές στην Εύβοια. Πηγή: Σαραντέα-Μίχα 1996.

-Εικόνα 29: Υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής που εντοπίστηκάν ύστερα από επιφανειακές έρευνες στην Αλόννησο. Πηγή: δικτυακός τόπος www2.fhw.gr (επίσκεψη στις 17/3/2006).

-Εικόνα 30: Παλαιολιθικές υπαίθριες θέσεις που εντοπίστηκαν ύστερα από επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Θράκης. Πηγή: Ευστρατίου & Ammerman 1996.

-Εικόνα 31: Μουστέρια λίθινα τέχνεργα που ανακτήθηκαν ύστερα από επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Θράκης. Πηγή: Ευστρατίου & Ammerman 1996.

-Εικόνα 32: Παλαιολιθικές θέσεις στην περιοχή της Νότιας Αλβανίας. Πηγή: δικτυακός τόπος www. archaeology.org (επίσκεψη στις 20/3/2006).

-Εικόνα 33: Άποψη της υπαίθριας Παλαιολιθικής θέσης Xsarra στη Νότια Αλβανία. Διακρίνονται οι αποθέσεις terra rossa. Πηγή: δικτυακός τόπος www. archaeology.org (επίσκεψη στις 20/3/2006).

-Εικόνα 34: Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από τη θέση Kryegjata B στη νότιο Αλβανία. Πηγή: Runnels *κ.α* 2004.

-Εικόνα 35: Χάρτης της περιοχής των επιφανειακών ερευνών της ομάδας του Higgs κατά τη δεκαετία του ’60 και ταυτισμένες θέσεις. Πηγή: Higgs 1968.

-Εικόνα 36: Θέσεις (με έντονα γράμματα) της Μέσης Παλαιολιθικής που ταυτίστηκαν κατά τη 2η επιφανειακή έρευνα του πανεπιστημίου του Cambridge στην Ήπειρο. Πηγή: Palli & Papadea 2002.

-Εικόνα 37: Η περιοχή των επιφανειακών ερευνών του «Nikopolis Project» και ορισμένες νέες υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής που ταυτίστηκαν κατά τη διάρκεια του. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

-Εικόνα 38: Υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Κέρκυρα που ταυτίστηκαν κατά τη διάρκεια των ερευνών του Α. Σόρδινα. Πηγή: Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996.

-Εικόνα 39: Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από υπαίθριες θέσεις στη Λευκάδα. Πηγή: Dousougli 1999.

-Εικόνα 40: Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από υπαίθριες θέσεις στη Ζάκυνθο. Πηγή: Kourtessi-Philippakis & Sorel 1996.

-Εικόνα 41: Υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής (σημασμένες) που ανασκάφτηκαν από την Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας. Πηγή: Palli & Papadea 2002.

-Εικόνα 42: Αμφιπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο. Πηγή: Higgs 1968.

-Εικόνα 43: Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την υπαίθρια θέση Μεγάλο Καρβουνάρι στην Ήπειρο κατά Παπακωνσταντίνου και Βασιλοπούλου. Πηγή: Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997.

-Εικόνα 44: Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την υπαίθρια θέση Μεγάλο Καρβουνάρι στην Ήπειρο κατά Παπαγιάννη 2000. Πηγή: Papagianni 2000.

-Εικόνα 45: Το σπήλαιο Ασπροχάλικο και η υπαίθρια θέση Κοκκινόπηλος στην κοιλάδα του Λούρου ποταμού. Πηγή: Gowlet & Carter 1997.

-Εικόνα 46: Τρόπος σχηματισμού των αποθέσεων terra rossa, κατά Runnels & Van Andel 2003. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

-Εικόνα 47: Πόλγες (poljes) και λούτσες (loutses) στην περιοχή της ΒΔ Ηπείρου. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

-Εικόνα 48: Πίνακας ηλικιών αποθέσεων terra rossa από υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής στην Ήπειρο εξαγμένες με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

-Εικόνα 49: Διάγραμμα ωριμότητας των παλαιοιζημάτων στην περιοχή της Πρέβεζας. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

-Εικόνα 50: Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου του Cambridge στον Παραπόταμο. Πηγή: Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997.

-Εικόνα 51: Άποψη του φαραγγιού στον Παραπόταμο. Διακρίνονται στις διάφορες αναβαθμίδες οι αποθέσεις terra rossa.

-Εικόνα 52: Άποψη του γενικότερου χώρου στον Παραπόταμο από τις δοκιμαστικές τομές Α.

-Εικόνα 53: Γενική στρωματογραφία των τομών Α στην ανασκαφή στον Παραπόταμο.

-Εικόνα 54: Οι διαφορές της μεθόδου απόκρουσης σε ένα δισκοειδή και ένα πυρήνα Levallois. Πηγή: Böeda 1994.

-Εικόνα 55: Θέσεις με παλαιοανθρωπολογικά και αρχαιολογικά κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής. Πηγή: Valladas *κ.α* 1998.

-Εικόνα 56: Ηλικίες αρχαιολογικών και παλαιοανθρωπολογικών καταλοίπων σε θέσεις της Εγγύς Ανατολής, έτσι όπως προέκυψαν ύστερα από την εφαρμογή της μεθόδου της Θερμοφωταύγειας σε θερμασμένους πυριτόλιθους. Πηγή: Valladas *κ.α* 1998.

-Εικόνα 57: Χρονολογική διαίρεση της Μουστέριας της Εγγύς Ανατολής στη βάση ηλικιών λιθοτεχνιών και παλαιοανθρωπολογικών καταλοίπων συγκεκριμένων θέσεων. Πηγή: Bar-Yosef 1998.

-Εικόνα 58: Χαρακτηριστικά Μουστέρια λίθινα **τ**έχνεργα τύπου Tabun C από το χώρο της Εγγύς Ανατολής. Πηγή: Bar-Yosef 1998.

-Εικόνα 59: . Χαρακτηριστικά Μουστέρια λίθινα τέχνεργα τύπου Tabun B, από το χώρο της Εγγύς Ανατολής. Πηγή: Bar-Yosef 1998.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

-Γράφημα 1: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Γενική σύνθεση της λιθοτεχνίας.

-Γράφημα 2: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Ποσοστά φολίδων, λεπίδων και λεπιδόμορφων φολίδων.

-Γράφημα 3: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Μήκος των ακέραιων αποκρουσμάτων (ποσοστά).

-Γράφημα 4: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Μήκος των πυρήνων (ποσοστά).

-Γράφημα 5: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Ποσοστά των διαφόρων μεθόδων απόκρουσης των πυρήνων σε σχέση με τον προσανατολισμό της λάξευσης.

-Γράφημα 6: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Μέθοδος απόκρουσης των πυρήνων σε σχέση με τον προσανατολισμό της λάξευσης και τη χρήση ή μη της τεχνικής Levallois (ποσοστά).

-Γραφημα 7: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Μέσο μήκος των πυρήνων κατά μέθοδο απόκρουσης.

-Γράφημα 8: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Διαγνώσιμες μέθοδοι απόκρουσης στα αποκρούσματα (ποσοστά).

-Γράφημα 9: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Μέσο μήκος των αποκρουσμάτων με διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά, κατά μέθοδο απόκρουσης.

-Γράφημα 10: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Είδος φτέρνας στα αποκρούσματα με διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά (ποσοστά).

-Γράφημα 11: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Είδος φτέρνας στα αποκρούσματα με μη διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά (ποσοστά).

-Γράφημα 12: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Ποσοστά φλοιού στο σύνολο των αποκρουσμάτων.

-Γράφημα 13: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Ποσοστά αποκρουσμάτων με δευτερεύουσα επεξεργασία.

-Γράφημα 14: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Υπόβαθρα των εργαλειοτύπων (ποσοστά).

-Γράφημα 15: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Μήκος των τεχνέργων με δευτερεύουσα επεξεργασία (ποσοστά).

-Γράφημα 16: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης στα τέχνεργα με δευτερεύουσα επεξεργασία.

-Γράφημα 17: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Είδος φτέρνας στα τέχνεργα με δευτερεύουσα επεξεργασία (ποσοστά).

-Γράφημα 18: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Τυπολογία επεξεργασμένων αποκρουσμάτων (ποσοστά).

-Γράφημα 19: Μήκος των αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο σε σχέση με τις λιθοτεχνίες των θέσεων Μικρό Καρβουνάρι, Μεγάλο Καρβουνάρι και Μόρφι (ποσοστά).

-Γράφημα 20: Ποσοστά των κυριότερων μεθόδων απόκρουσης των πυρήνων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο και στις λιθοτεχνίες των θέσεων Μεγάλο Καρβουνάρι και Μόρφι**.**

-Γράφημα 21: Ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης στα αποκρούσματα στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο και στις λιθοτεχνίες των θέσεων Άγιος Γεώργιος και Στεφάνι.

-**Γράφημα 22:** Μήκος των αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο και στον Κοκκινόπηλο στους τομείς Α και Β (ποσοστά).

-Γράφημα 23: Ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης στα αποκρούσματα στο στρώμα 2^A και στον Κοκκινόπηλο στους τομείς Α και Β.

-Γράφημα 24: Μήκος των επεξεργασμένων αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^A και την Ανώτερη (Upper) Μουστέρια συλλογή από το Ασπροχάλικο (ποσοστά).

-Γράφημα 25: Μήκος των πυρήνων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο και στην κατώτερη (Basal) Μουστέρια λιθοτεχνία από το Ασπροχάλικο (ποσοστά).

-Γράφημα 26: Μήκος των επεξεργασμένων αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο και στην κατώτερη (Basal) λιθοτεχνία του Ασπροχάλικου (ποσοστά).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

-Πίνακας 1: Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Είδος των αιχμών.

-Πίνακας 2: Ποσοστά του λόγου μήκους-πλάτους των αποκρουσμάτων στον Παραπόταμο (στρώμα 2^A) και στις λιθοτεχνίες από τις θέσεις Μεγάλο και Μικρό Καρβουνάρι (παράκτια ζώνη), Μεσσογή (Κέρκυρα) και Βουλίστα Παναγιά (κοιλάδα του Λούρου).

-Πίνακας 3: Χαρακτηριστικά παραδείγματα πυρήνων από τον Παραπόταμο (στρώμα 2^A) με διαφορετική μέθοδο απόκρουσης (1/2 του φυσικού μεγέθους).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

-Σχέδιο 1: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Πυρήνες.

-Σχέδιο 2: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Πυρήνες.

-Σχέδιο 3: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Πυρήνες.

-Σχέδιο 4: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Πυρήνες.

-Σχέδιο 5: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Πυρήνες.

-Σχέδιο 6: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Πυρήνες.

-Σχέδιο 7: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Μέθοδος απόκρουσης Levallois (linear).

-Σχέδιο 8: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Μέθοδος απόκρουσης Levallois (Recurrent Centripetal).

-Σχέδιο 9: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Μονοπολική και αμφιπολική/διπολική, μη Levallois, μέθοδος απόκρουσης σε πυρήνα

-Σχέδιο 10: Παραπόταμος, στρώμα 2^A .Παραγωγή μικρολεπίδων από πυρήνα.

-Σχέδιο 11: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Αποκρούσματα.

-Σχέδιο 12: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Αποκρούσματα.

-Σχέδιο 13: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Αποκρούσματα.

-Σχέδιο 14: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Αποκρούσματα.

-Σχέδιο 15: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Αποκρούσματα.

-Σχέδιο 16: Παραπόταμος, στρώμα 2^A . Αιχμές.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη της Παλαιολιθικής περιόδου στη χώρα μας παρουσιάζει μια συνεχή πρόοδο τα τελευταία χρόνια με δημοσιεύσεις αλλά και ανασκαφές σε εξέλιξη. Είμαστε πλέον σε θέση να γνωρίζουμε ορισμένες πλευρές της παρουσίας και του οικιστικού συστήματος των κοινωνιών αυτής της περιόδου στον ελλαδικό χώρο, καθώς και ορισμένα στοιχεία που συνθέτουν εν μέρει όψεις της ζωής τους. Ωστόσο πολλά είναι εκείνα που παραμένουν να φωτιστούν σε σχέση με αυτή τη «σκοτεινή» περίοδο της ανθρώπινης προϊστορίας τόσο στη χώρα μας, όσο και σε παγκόσμια κλίμακα. Η σύγχρονη έρευνα θέτει σε νέες βάσεις τη μελέτη της Παλαιολιθικής, ενώ φαντάζει επιτακτική η ανάγκη, παλαιότερα πορίσματα και ερμηνείες, να αναθεωρηθούν υπό το πρίσμα νέων μεθοδολογικών προσεγγίσεων και ερευνητικών προτεραιοτήτων.

Τα τελευταία χρόνια, οι αναλύσεις λίθινων τεχνέργων έχουν αναπτυχθεί κατά πολύ με την εισαγωγή τεχνολογικών κριτηρίων και τη μεθοδολογία μελέτης που απορρέει από την υιοθέτηση της έννοιας της εγχειρηματικής αλυσίδας (chaîne opératoire, reduction sequence). Ταυτόχρονα τα παλαιοανθρωπολογικά δεδομένα από την περιοχή της Εγγύς Ανατολής (θέσεις Skhull, Qafzeh στο όρος Carmel, έξω από την Ιερουσαλήμ) υπαγορεύουν πως τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, τουλάχιστον σε αυτήν την περιοχή του κόσμου, δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως δημιούργημα ενός και μοναδικού τύπου ανθρωπιδών (Mercier *κ.α* 1993, Bar-Yosef 1998, Howell 1998, Valladas *κ.α* 1988, 1998, Quam & Smith 1998).

Και στη χώρα μας οι παραπάνω εξελίξεις έχουν ληφθεί υπόψη σε αρκετές από τις επιμέρους σύγχρονες μελέτες για την Παλαιολιθική περίοδο (π.χ Papaconstantinou 1988, Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Gowlett & Carter 1998, Papagianni 2000). Ωστόσο μεγάλες ποσότητες αρχαιολογικού υλικού περιμένουν τη δημοσίευση τους, ενώ παλιότερες μελέτες, κυρίως λίθινων τεχνέργων, από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, δεν έχουν αναθεωρηθεί στο πλαίσιο της σύγχρονης μεθοδολογίας. Το κενό αυτό πρέπει να καλυφθεί ώστε οποιαδήποτε προσπάθεια ουσιαστικής συζήτησης για την Παλαιολιθική στην Ελλάδα, να πατάει σε όσο το δυνατόν πιο πλήρεις και σύγχρονες μεθοδολογικά βάσεις.

Η παρούσα μελέτη θα κινηθεί προς την παραπάνω κατεύθυνση, εξετάζοντας μια λιθοτεχνία της Μέσης Παλαιολιθικής, προκειμένου να προσθέσει μια ψηφίδα στη γνώση για τις μορφο-τεχνολογικές επιλογές των ανθρωπιδών αυτής της περιόδου στη χώρα μας, διερευνώντας ταυτόχρονα τις προεκτάσεις των στοιχείων που θα προκύψουν μέσα στο αρχαιολογικό πεδίο.

Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να απευθύνουμε θερμές ευχαριστίες σε όλους όσοι βοήθησαν για την πραγματοποίηση και ολοκλήρωση αυτής της μελέτης. Χωρίς την αμέριστη βοήθεια και συμπαράσταση της επιβλέπουσας καθηγήτριας κας Νένας Γαλανίδου η παρούσα προσπάθεια δεν θα ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί. Ευχαριστούμε επίσης τα μέλη της τριμελούς επιτροπής Αγραφιώτη Αντίκλεια και Κόπακα Κατερίνα για τη βοήθεια και τις παρατηρήσεις τους σε βιβλιογραφικά και όχι μόνο θέματα. Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τον προϊστάμενο της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας βόρειας Ελλάδας κο Αντρέα Ντάρλα για την αμέριστη βοήθεια του όποτε και αν αυτή του ζητήθηκε. Ακόμη, ευχαριστίες προς τους εργαζόμενους της Η΄ και ΛΒ΄ Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών αρχαιοτήτων για τη βοήθεια τους και τις διευκολύνσεις που προσέφεραν κατά τη διάρκεια της μελέτης στην Ηγουμενίτσα και ιδιαίτερα: την προϊσταμενη της ΛΒ΄ ΕΠΚΑ κα Μεταλλινού και τον αρχαιολόγο κο Ρήγινο για την ευγενή παραχώρηση του αρχαιολογικού υλικού, την αρχαιολόγο Ουρανία Πάλλη και τον φυσικό ανθρωπολόγο Αηδόνη Αστέριο για την αμέριστη συμπαράσταση τους τη διάρκεια της έρευνας και τη φιλοξενία, την αρχαιολόγο Αντωνία Τζωρτζάτου, η οποία διεξήγαγε την ανασκαφή στη θέση Μόλονδρα Παραποτάμου. Ακόμη οφείλω να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, τους φίλους και τα «παιδία παίζει» για την βοήθεια και κατανόηση τους.

2. ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.

2.1. Οι στόχοι της παρούσας μελέτης.

Η θέση Μολόνδρα του δήμου Παραποτάμου Θεσπρωτίας, 12 χλμ βορειανατολικά της Ηγουμενίτσας ***(εικ.1)***, έτσι όπως προκύπτει από την εκτίμηση των ανασκαφικών αναφορών, αποτελεί μια πλούσια σε αρχαιολογικά κατάλοιπα υπαίθρια θέση της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου. Τα κατάλοιπα αυτά συνίστανται σε ένα μεγάλο αριθμό λίθινων τεχνέργων (1132) που ήρθαν στο φως απο σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε το 1999, προκειμένου να δημιουργηθεί αγορά του τοπικού δήμου. Η παρούσα μελέτη θα ασχοληθεί με την ανάλυση μέρους των λίθινων ευρημάτων αυτής της λιθοτεχνίας (202 τέχνεργα), τα οποία προέρχονται από το κατώτερο στρώμα των ανασκαφικών τομών, το οποίο εμφανίζεται αδιατάρακτο από προσμίξεις νεότερων εποχών (κεραμική κλπ).

Η ανάλυση λίθινων τεχνέργων από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου δεν είναι κάτι καινούργιο για την Παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα. Κατά περιόδους αρκετοί ερευνητές ασχολήθηκαν με το ζήτημα αυτό. Οι πλέον σύγχρονες δημοσιευμένες μελέτες λιθοτεχνιών από τέτοιου είδους χώρους είναι αυτές των Β. Παπακωνσταντίνου, Ε. Βασιλοπούλου (1997) και Δ. Παπαγιάννη (2000), οι οποίες πραγματεύονται λίθινα τέχνεργα από επιφανειακές περισυλλογές που πραγματοποιήθηκαν, στο πλαίσιο διαφόρων ερευνητικών προγραμμάτων στην περιοχή. Αντίθετα, τα τέχνεργα που θα αναλυθούν στην παρούσα μελέτη, όπως σημειώθηκε, προέρχονται από ανασκαφικές τομές, ομοιάζοντας κατά κάποιο τρόπο με τη λιθοτεχνία από τον Κοκκινόπηλο, μέρος της οποίας έφερε στο φως ανασκαφή μιας υπαίθριας Παλαιολιθικής θέσης. Ωστόσο η ανασκαφή στον Κοκκινόπηλο, διενεργημένη πριν μισό αιώνα περίπου, στερείται λεπτομερών ανασκαφικών δεδομένων, τα οποία θα επέτρεπαν μια καλύτερη αξιολόγηση του υλικού της. Κάτι τέτοιο είναι σαφές στις διαδοχικές αναλύσεις του (Higgs στο Dakaris *κ.α* 1964, Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000).

Η παρούσα μελέτη θα εξετάσει τεχνολογικά χαρακτηριστικά των τεχνέργων λαξεμένου λίθου, προκειμένου να προσθέσει μια ψηφίδα στη γνώση για τις τεχνολογικές επιλογές των ανθρωπιδών της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στη χώρα μας. Αυτού του είδους η μεθοδολογία επιτρέπει την διάγνωση των τεχνολογικών σχημάτων που χαρακτηρίζουν τη δημιουργία λίθινων τεχνέργων. Τα τελευταία 20 χρόνια, και σε παγκόσμιο επίπεδο, έχει προωθηθεί κατά πολύ με την δημοσίευση λεπτομερών τεχνολογικών μελετών, ιδιαίτερα Μουστέριων λιθοτεχνιών (π.χ Turq 1989α, Boëda 1994, Kuhn 1995). Πέρα από την παραπάνω τεχνολογική προοπτική, η μορφολογική-τυπολογική διάσταση των τεχνέργων δεν θα αγνοηθεί. Αν και συχνά λέγεται πως η τυπολογία των λίθινων ευρημάτων είναι ένας παρωχημένος τρόπος προσέγγισης τους, αποτελεί πάντα ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο, κυρίως στην προσπάθεια συγκρίσεων λιθοτεχνιών που προέρχονται από παλιότερες έρευνες.

Οι επί μέρους στόχοι της προσπάθειάς μας δεν είναι δυνατόν να διαφοροποιηθούν σημαντικά από άλλες ανάλογες προγενέστερες. Η σύγκριση της υπό μελέτη λιθοτεχνίας με τις ασφαλώς στρωματογραφημένες και χρονολογημένες λιθοτεχνίες από το σπηλαίο Ασπροχάλικο, θα προσφέρει ορισμένες χρονολογικές ενδείξεις. Ακόμη οι συγκρίσεις της με άλλες λιθοτεχνίες από υπαίθριες θέσεις της Ηπείρου, θα προσφέρουν στοιχεία για την ένταξη της θέσης Μολόνδρα Παραποτάμου, στο γενικότερο δίκτυο της ανθρώπινης παρουσίας κατά τη Μέση Παλαιολιθική στην περιοχή.

Ακόμη θα κινηθούμε προς την διερεύνηση της ταφονομικής ιστορίας των υπό εξέταση τεχνέργων, ζήτημα φλέγον στη συζήτηση για τις υπαίθριες Παλαιολιθικές θέσεις της Ηπείρου, που σχετίζονται με αποθέσεις terra rossa. Η διαπίστωση τυχόν ομοιογένειας τεχνολογικών, τυπολογικών αλλά και άλλων χαρακτηριστικών των λίθινων τεχνέργων αυτής της μελέτης, τα οποία προέρχονται από μια φαινομενικά αδιατάρακτη στρωματογραφική ενότητα, ίσως μπορέσει να προσθέσει μερικά στοιχεία προς τη διερεύνηση του ζητήματος αυτού.

Πρέπει να τονίσουμε πως, παρά το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για την παλαιολιθική έρευνα στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, οι δημοσιεύσεις λιθοτεχνιών στα ελληνικά παραμένουν ελάχιστες. Στην παρούσα προσπάθεια η ορολογία που χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή και απόδοση πολλών ξένων όρων, βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στο λεξικό ορολογίας της Μουνδρέα-Αγραφιώτη Α., που βρίσκεται στην 2^{η} έκδοση του συγγράματος των J. Tixier, M. L. Inizan και H. Roche

«*Préhistoire de la Pierre Taillée*» (1989). Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις όταν, λόγω των αρκετών εξελίξεων στις τεχνολογικές κυρίως μελέτες λιθοτεχνιών, εξέλιπαν ορισμένοι όροι, τότε η απόδοσή τους είναι προϊόν συνεργασίας με την επιβλέπουσα καθηγήτρια κα Νένα Γαλανίδου. Στις περιπτώσεις αυτές δίπλα από τον ελληνικό όρο παραθέτουμε τον αντίστοιχο αγγλικό και όπου ήταν δυνατόν και το γαλλικό. Τέλος όσον αφορά την ορολογία πρέπει να διασαφηνίσουμε πως στην παρούσα προσπάθεια με τον γενικό όρο «αποκρούσματα» αναφερόμαστε σε φολίδες, λεπίδες και λεπιδόμορφες φολίδες

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της λιθοτεχνίας από τον Παραπόταμο, στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίο να προσδιορίσουμε τα βασικά σημεία της έρευνας για τη Μέση Παλαιολιθική στην Ελλάδα τα τελευταία 40 χρόνια, καθώς και τα συμπεράσματα της, που αποτελούν το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται και η παρούσα μελέτη. Η ανασκόπηση αυτή θα είναι σύντομη και θα περιοριστεί σε θέματα που έχουν να κάνουν με το είδος και τη μεθοδολογία των ερευνών, τη χρονολόγηση και τις μελέτες των λίθινων τεχνέργων.

2.2. Η Παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα.

Οι έρευνες για την Παλαιολιθική περίοδο στη χώρα μας ακολούθησαν από τη δεκαετία του ’60, τα βήματα που χαρακτηρίζουν κάθε πρώιμη επιστημονική προσπάθεια (για μια πλήρη ανασκόπηση βλ. Galanidou 1996). Κατά την άποψή μας ο σημαντικότερος περιοριστικός παράγοντας που καθυστέρησε και ακόμα καθυστερεί την ανάπτυξη του γνωστικού κλάδου της Παλαιολιθικής αρχαιολογίας στη χώρα μας, είναι ο μικρός αριθμός, εξειδικευμένων στην περίοδο αυτή, αρχαιολόγων.

Έτσι οι πρώτες έρευνες για την Παλαιολιθική περίοδο στον ελλαδικό χώρο, βασίστηκαν σε προγράμματα ξένων πανεπιστημίων (π.χ Cambridge) ή στις μεμονωμένες πρωτοβουλίες ξένων και Ελλήνων ερευνητών (π.χ, Milojcic, Leroi-Gourhan, Θεοχάρης, Σορδίνας κ.α). Αυτές οι προσπάθειες επικεντρωνόταν στην αναζήτηση ιχνών Παλαιολιθικής κατοίκησης στον Ελληνικό χώρο και οι περιοχές που ερευνήθηκαν πρώτα για το σκοπό αυτό, ήταν κυρίως η Ήπειρος και η δυτική Μακεδονία (Higgs 1963α,β, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, Higgs *κ.α* 1966, 1967,

Dakaris *κ.α* 1964), η Θεσσαλία (Milojcic *κ.α* 1965) και η Πελοπόννησος (Chavaillon *κ.α* 1964, 1967, 1969).

Τα αποτελέσματα των παραπάνω δραστηριοτήτων ήταν ενθαρρυντικά, εφόσον προσδιορίστηκαν αρκετοί χώροι χρήσης της Παλαιολιθικής περιόδου, πλήθος υπαίθριων θέσεων καθώς και σπήλαια και βραχοσκεπές. Στη συνέχεια, σύμφωνα και με τα επιστημονικά ζητούμενα της εποχής, οι προσπάθειες προσανατολίστηκαν προς τη δημιουργία ενός χρονολογικού-πολιτισμικού πλαισίου της Παλαιολιθικής στη χώρα μας. Για το σκοπό αυτό οι έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως σε θέσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να παρέχουν ασφαλείς στρωματογραφικούς ορίζοντες, των οποίων τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και οι ραδιομετρικές χρονολογήσεις, θα διευκόλυναν μια τέτοιου είδους θεώρηση (π.χ σπήλαιο Ασπροχάλικο στην Ήπειρο) (Higgs 1966, 1967). Παράλληλα ορισμένες από αυτές τις μελέτες (π.χ Higgs *κ.α* 1966, 1967, Higgs & Webley 1971), προσπάθησαν, στο πλαίσιο παλαιοπεριβαλλοντικών προσεγγίσεων, να ανασυστήσουν πτυχές της συμπεριφοράς των ανθρώπινων ομάδων που έδρασαν κατά την Παλαιολιθική στη χώρα μας.

Οι παραπάνω στόχοι δεν μεταβλήθηκαν ουσιαστικά τα επόμενα χρόνια, ελλείψει άλλωστε και ουσιαστικής συστηματικής ερευνητικής δραστηριότητας για την Παλαιολιθική, η οποία και πάλι κατευθύνθηκε από προγράμματα ξένων πανεπιστημίων, όπως η δεύτερη έρευνα του πανεπιστημίου του Cambridge στην Ήπειρο κατά τη δεκαετία του ’80 (Bailey 1992, Bailey *κ.α* 1983, 1984, 1992, 1993, 1999), η έρευνα του Πανεπιστημίου του Stanford στη Νότια Αργολίδα (Van Andel & Runnels 1987, Jameson *κ.α* 1994, Runnels *κ.α* 1995) και οι έρευνες των Runnels και Van Andel στον Πηνειό ποταμό (Runnels 1988, Runnels & Van Andel 1993α).

Ωστόσο το κέρδος από τέτοιου είδους ερευνητικές προσπάθειες, κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του ’80 (επιστροφή του Πανεπιστημίου του Cambridge για την διερεύνηση της Παλαιολιθικής της Ηπείρου το 1979), σε συνδυασμό με κάποιο διάστημα αποσπασματικής διδασκαλίας της Παλαιολιθικής περιόδου σε ελληνικό Πανεπιστήμιο, ήταν η γαλούχηση των πρώτων ελλήνων παλαιολιθικών αρχαιολόγων, οι οποίοι θήτευσαν σε μεταπτυχιακό επίπεδο σε ξένα πανεπιστήμια. Οι ερευνητές αυτοί στη συνέχεια, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, προώθησαν την έρευνα της Παλαιολιθικής, επανεξετάζοντας τα πορίσματα παλιότερων προσπαθειών, παράλληλα με τη διενέργεια αρκετών ανασκαφών.

Όλες αυτές οι δραστηριότητες μας έδωσαν καινούργια δεδομένα για την Παλαιολιθική στη χώρα μας. Ωστόσο είναι χαρακτηριστικό πως ακόμη και σήμερα τα

στοιχεία που έχουμε στα χέρια μας αποτελούν αποσπασματικές ενδείξεις, πτυχών της ζωής των ομάδων που έζησαν και έδρασαν κατά την περίοδο αυτή στον ελλαδικό χώρο. Ειδικότερα στη μελέτη της Μέσης Παλαιολιθικής (περίοδο με την οποία ασχολείται πρωτίστως η παρούσα μελέτη), τα στοιχεία αυτά αφορούν τη γεωγραφική κατανομή της κατοίκησης καθώς και χρονολογικές εκτιμήσεις, κυρίως μέσα από μορφολογικές και τεχνολογικές μελέτες λίθινων τεχνέργων υπαίθριων θέσεων, σπηλαίων και βραχοσκεπών.

2.2.1. Η Γεωγραφική κατανομή και το είδος των χώρων χρήσης της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ελλάδα.

Στον ελλαδικό χώρο, αυτή τη στιγμή και με τα μέχρι τώρα δεδομένα, έχουμε στη διάθεση μας στοιχεία που πιστοποιούν πάνω από δυο εκατοντάδες χώρους συγκεντρώσεων λίθινων τεχνέργων, οι οποίοι τοποθετούνται στη Μέση Παλαιολιθική περιόδο. Είναι χαρακτηριστικό πως οι εντοπισμένες υπαίθριες θέσεις της περιόδου αυτής, αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα του γενικότερου συνόλου, ενώ τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές παραμένουν λίγα. Δυστυχώς, όπως θα δούμε και παρακάτω, ελάχιστες από τις υπαίθριες θέσεις έχουν δημοσιευτεί ενδελεχώς. Στον αντίποδα η έρευνα των στρωματογραφικών ενοτήτων του σπηλαίου Ασπροχάλικο, της πιο διάσημης στρωματογραφημένης θέσης της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, έχει τύχει αρκετών δημοσιεύσεων και αναθεωρήσεων (Higgs 1966, 1967, 1968 Higgs & Vita Finzi 1966, Bailey *κ.α* 1983, 1992, Papaconstantinou 1988, Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Gowlett & Carter 1997), ενώ οι πλήρεις δημοσιεύσεις, άλλων στρωματογραφημένων θέσεων που περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής και ανασκάφτηκαν ή ανασκάπτονται συστηματικά τα τελευταία χρόνια (σπήλαιο Θεόπετρα στη Θεσσαλία, σπήλαιο Καλαμάκια και θέση Λακωνίδα στη νότια Πελοπόννησο, Σπήλαιο 1 στην Κλεισούρα της Αργολίδας) αναμένονται. Προς το παρόν, οι εκτιμήσεις για αυτές περιορίζονται σε προκαταρκτικές και περιορισμένες σε έκταση γενικές εκθέσεις (π.χ Panagopoulou 1999, Panagopoulou *κ.α* 2000, Ντάρλας 2002, Darlas & de Lumley 1999, 2004, de Lumley & Darlas 1994, 1996, Koumouzelis *κ.α* 2001 α,β).

Όπως μπορεί να γίνει κατανοητό με μια ματιά στο χάρτη της ***εικόνας 2***, η πλειονότητα των εντοπισμένων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας, βρίσκεται σε πεδινές ή παράκτιες περιοχές και σχετίζεται άμεσα με την εκμετάλλευση υδάτινων πόρων. Η παραπάνω θεώρηση ίσως να είναι παραπλανητική, από τη στιγμή που οι έρευνες σε «άνυδρες» ή περιοχές με μεγάλο υψόμετρο δεν έχουν την ίδια κλίμακα με τις αντίστοιχες σε πεδινές. Κάτι τέτοιο έχει τονιστεί από νεώτερες έρευνες κυρίως στο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, οι οποίες έχουν καταδείξει πως η κατοίκηση της Μέσης Παλαιολιθικής κατανέμεται ομοιόμορφα τόσο σε πεδινές όσο και σε περιοχές με μεγάλο υψόμετρο (Bailey *κ.α* 1997). Τις παραπάνω εκτιμήσεις επιβεβαίωσαν οι πρόσφατες ανασκαφές σε υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Θεσπρωτίας. Η θέση Κρυσταλλοπηγή ευρισκόμενη σε ένα υψόμετρο 600 μέτρων από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας, προσφέροντας ένα σύνολο 40.000 περίπου λίθινων τεχνέργων, πιστοποιεί πως οι ανθρώπινες δραστηριότητες κατά τη Μέση Παλαιολιθική στην περιοχή, δεν περιορίζονταν στις παράκτιες και πεδινές περιοχές με χαμηλό υψόμετρο (Palli & Papadea 2002).

2.2.2. Χρονολόγηση και πολιτισμικές φάσεις.

2.2.2.1 Η έναρξη της «Μέσης» Παλαιολιθικής περιόδου

Όπως σημειώθηκε η χρονολόγηση της Παλαιολιθικής καθώς και ο καθορισμός της πολιτισμικής διαδοχής, υπήρξε ένας από τους πρωταρχικούς στόχους των πρώτων ερευνών για την περίοδο αυτή στη χώρα μας (π.χ Higgs 1965, Higgs & Vita-Finzi 1966, Bailey *κ.α* 1983). Κατά καιρούς διάφορες προτάσεις έκαναν την εμφάνιση τους, βασισμένες στα στοιχεία που είχαν οι ερευνητές στα χέρια τους.

Πέρα από την ορθότητα ή μη των προτάσεων αυτών, τα τελευταία χρόνια έχει γίνει κατανοητό πως οι όροι Κατώτερη-Μέση-Ανώτερη Παλαιολιθική, οι οποίοι θεσπίστηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται απροβλημάτιστα. Η τριμερής αυτή διαίρεση της Παλαιολιθικής, που εν πολλοίς βασίστηκε στην ανθρωπολογική διαδοχή σε συνάρτηση κυρίως με την τυπολογία των λίθινων τεχνέργων, πλέον αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα τεκμηρίωσης, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που κάθε περιοχή παρουσιάζει (βλ. και Galanidou

2004). Παλιότερα για παράδειγμα η άφιξη των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων στον Ευρωπαϊκό χώρο και οι τεχνολογίες παραγωγής λεπίδων, σήμαιναν αυτόματα το πέρασμα στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια έχει γίνει κατανοητό πως άνθρωποι του Neanderthal επέζησαν σε ορισμένες περιοχές για μερικές χιλιάδες χρόνια μετά την έλευση των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων (π.χ θέση Vindija στην Κροατία (Smith *κ.α* 1999), θέση St. Césaire στη Γαλλία (Léveque *κ.α* 1993)).

Ταυτόχρονα κατά τη διάρκεια της θεωρούμενης ως Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, φαίνεται πως σε γειτονικές περιοχές επιβιώνουν διαφορετικοί ανθρωπίδες (π.χ *homo sapiens* (Εγγύς Ανατολή)-*homo neanderthalensis* (Krapina)). Ακόμη τύποι εργαλείων που θεωρούνταν ότι χαρακτηρίζουν κατεξοχήν την Κατώτερη Παλαιολιθική περίοδο (όπως για παράδειγμα οι χειροπελέκεις της Αχελαίας) φαίνεται να επιβιώνουν σε ένα προχωρημένο στάδιο της θεωρούμενης ως Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου. Για τους παραπάνω λόγους. σχετικά πρόσφατα και για τη χώρα μας, έχει γίνει η πρόταση για μια κοινή ονομασία της Κατώτερης και Μέσης Παλαιολιθικής υπό τον όρο «Πρώιμη Παλαιολιθική» (Runnels & Van Andel 2003), ο οποίος εισήχθη στη Παλαιολιθική έρευνα από τους Rolland (1986) και Gamble (1986).

Για να αποφευχθεί οποιαδήποτε παρανόηση, η παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιεί τον όρο «Μέση Παλαιολιθική περίοδος», προκειμένου να αναφερθεί σε θέσεις που συνδέονται ασφαλώς με λιθοτεχνίες που φέρουν Μουστέρια χαρακτηριστικά.

Η έναρξη της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (δηλαδή τα πρωϊμότερα δείγματα Μουστέριων λιθοτεχνιών) στη χώρα μας, τοποθετείται γενικά στην τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο (Eemian-Riss/Wurm) (OIS 5) (Huxtable *κ.α* 1992, Van Andel 1998, Valladas *κ.α* 2003). Η εκτίμηση αυτή βασίζεται κυρίως σε απόλυτες χρονολογήσεις λίθινων τεχνέργων με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας από το σπήλαιο Ασπροχάλικο στην Ήπειρο και τα κατώτερα αρχαιολογικά του στρώματα, με αποτελέσματα ηλικιών που φτάνουν στα 100.000 χρόνια πριν από το παρόν (Huxtable *κ.α* 1992). Ταυτόχρονα παρόμοιες ηλικίες έχουν προκαταρκτικά ανακοινωθεί και για τα κατώτερα αρχαιολογικά στρώματα από το σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία (Valladas *κ.α* 2003). Ορισμένες μεγαλύτερες ηλικίες (400.000-200.000 χρόνια πριν από το παρόν) που δόθηκαν από τους Runnels και Van Andel (1993α) για λιθοτεχνίες, που οι ίδιοι τοποθέτησαν σε μια τελική φάση της

Κατώτερης Παλαιολιθικής και τη μετάβαση στη Μέση Παλαιολιθική, από τις υπαίθριες θέσεις Ροδιά και Μεγάλο Μοναστήρι στη Θεσσαλία, βασισμένες σε γεωλογικές κυρίως παρατηρήσεις, γενικά είναι συζητήσιμες.

Το παραπάνω καθορισμένο όριο των 100.000 χρόνων πριν από το παρόν, δεν μπορεί παρά να θεωρείται προσωρινό καθώς η έρευνα και οι μεθοδολογίες της προχωρούν. Είναι χαρακτηριστικό πως πριν από 20 χρόνια, πριν να έχουμε στη διάθεσή μας τις απόλυτες χρονολογήσεις με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας, οι ενδείξεις για την έναρξη της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας, κυρίως αναλύσεις μορφο-τυπολογικών χαρακτηριστικών λίθινων τεχνέργων καθώς και λίγες χρονολογήσεις με C_{14}, την περιόριζαν σε ένα χρονολογικό όριο που δεν ξεπερνούσε τα 60.000 χρόνια πριν από το παρόν.

2.2.2.2 Η διαίρεση της Ελληνικής Μουστέριας.

Η χρονολογική και πολιτισμική θεώρηση της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ελλάδα, βασίστηκε όπως προαναφέρθηκε, κυρίως στη μελέτη αρχαιολογικού υλικού ανασκαμμένων και ασφαλώς στρωματογραφημένων θέσεων. Η πιο σημαντική από αυτές, η οποία για πρώτη φορά ανασκάφηκε κατά τη δεκαετία του ’60 από την ομάδα του πανεπιστημίου του Cambridge (Higgs 1966, 1967), είναι, όπως σημειώσαμε, το σπήλαιο Ασπροχάλικο, στην όχθη του Λούρου ποταμού στην Ήπειρο. Τα πλούσια σε λίθινα τέχνεργα, στρώματά του, αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν από τα λίγα χρονολογικά σημεία αναφοράς για τη Μέση Παλαιολιθική στη χώρα μας.

Στις πρώτες μελέτες, τα ευρήματα από το σπήλαιο Ασπροχάλικο διαχωρίστηκαν σε δυο παραδόσεις λιθοτεχνιών με διαφορετικά μορφο-τυπολογικά κυρίως χαρακτηριστικά: τη λεγόμενη «κατώτερη» (Basal) Μουστέρια λιθοτεχνία, από τα χαμηλότερα στρώματα της ανασκαφής, ένα σύνολο, που είχε ως κύριο χαρακτηριστικό τα επιμήκη αποκρούσματα (***εικ. 3***), και τη μέχρι πρόσφατα θεωρούμενη «Μικρομουστέρια» (Micromousterian) λιθοτεχνία, από τα ανώτερα στρώματα, με τέχνεργα μικρού μεγέθους και κύριο χαρακτηριστικό τις αιχμές ψευδο-Levallois (Higgs 1965, Higgs & Vita-Finzi 1966, Bailey *κ.α* 1983). Μια χρονολόγηση με C_{14} τοποθέτησε την «Μικρομουστέρια» λιθοτεχνία γύρω στα 40.000 χρόνια πριν από το παρόν (Higgs & Vita-Finzi 1966).

Σε αυτές τις γενικές μορφο-τυπολογικές παρατηρήσεις, ελλείψει μάλιστα άλλων δημοσιευμένων ευρημάτων, βασίστηκε ο πρωταρχικός διαχωρισμός της Ελληνικής Μουστέριας σε δυο φάσεις (Higgs & Vita-Finzi 1966): την πρώιμη Μέση Παλαιολιθική, που χαρακτηριζόταν από λιθοτεχνίες με κύριο συστατικό τα επιμήκη αποκρούσματα, και την ύστερη Μέση Παλαιολιθική στην οποία τοποθετούνταν λιθοτεχνίες με μικρά αποκρούσματα και τυπολογικά στοιχεία της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τη διαδοχή αυτή, η οποία τουλάχιστον τυπολογικά επαληθευόταν από ευρήματα επιφανειακών κυρίως ερευνών σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως η Θεσσαλία και η Πελοπόννησος, υιοθέτησαν στη συνέχεια οι Chavaillon (1967, 1969) και Κουρτέσση-Φιλλιπάκη (1986).

Πιο πρόσφατα το παραπάνω σχήμα αναθεωρημένο κατά κάποιο τρόπο, λόγω των αρκετών στοιχείων που προστέθηκαν από την δεκαετία του ’60 υιοθέτησε σε γενικά πλαίσια και ο Runnels (1988). Προσδιόρισε μια πρώιμη Μουστέρια λιθοτεχνία με επιμήκη αποκρούσματα τοποθετώντας τη στα 100.000 χρόνια πριν από το παρόν, και μια ύστερη Μουστέρια λιθοτεχνία Levallois ή μη, με μικρό μέγεθος τεχνέργων ανάμεσα στα 60.000 και 40.000 χρόνια πριν από το παρόν. Προκειμένου να φτάσει στο συμπέρασμα αυτό ο Runnels (ο.π), χρησιμοποίησε στοιχεία από το Ασπροχάλικο και υπαίθριες περιοχές της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Νότιας Αργολίδας. Ωστόσο η παραπάνω ακολουθία είναι προφανές ότι μόνο στο Ασπροχάλικο προερχόταν από ένα κλειστό στρωματογραφικό σύνολο.

Κατά τις δεκαετίες του ’80 και του ’90, τα λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο Ασπροχάλικο, που εξακολουθούσε να αποτελεί τη μοναδική ανασκαμμένη, ασφαλώς στρωματογραφημένη και δημοσιευμένη θέση της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, ξαναμελετήθηκαν στη βάση της σύγχρονης μεθοδολογίας, η οποία ενσωμάτωνε την έννοια της εγχειρηματικής αλυσίδας (Papaconstantinou 1988, Gowlett & Carter 1997). Οι μελέτες αυτές αναθεώρησαν αρκετά από τα πορίσματα παλιότερων ερευνών. Κατανοήθηκε το κύριο τεχνολογικό σχήμα της «κατώτερης» (Basal) Μουστέριας λιθοτεχνίας, μια μονοπολική (unipolar) ή διπολική/αμφιπολική (bipolar) μέθοδος Levallois που είχε ως σκοπό τη δημιουργία επιμηκών αποκρουσμάτων, καθώς και μια δευτερεύουσα κατηγορία με δισκοειδείς πυρήνες που παρήγαγαν μικρά σε μέγεθος αποκρούσματα. Τέλος έγινε κατανοητό πως τα επιμήκη αποκρούσματα αποτελούν μια μικρή μειοψηφία της «κατώτερης» Μουστέριας λιθοτεχνίας, περιορισμένη σε ορισμένα μόνο στρώματα του σπηλαίου (Gowlett & Carter 1997).

Η λεγόμενη «Μικρομουστέρια» λιθοτεχνία ξαναμελετήθηκε από τον Β. Παπακωνσταντίνου (1988). Αναγνωρίστηκε η ιδιαίτερη μέθοδος παραγωγής των αιχμών ψευδο-Levallois, η οποία ονομάστηκε μέθοδος «Ασπροχάλικου», εφόσον ένα τέτοιο τεχνολογικό σχήμα δεν εμφανίζεται πουθενά αλλού. Πρόκειται για μια μέθοδο απόκρουσης η οποία χαρακτηρίζεται από προσεκτική προετοιμασία του πυρήνα ώστε η εκμετάλλευση του να αποφέρει το τελικό επιθυμητό προϊόν (***εικ. 4***) . Πέρα από τους κονδύλους πυριτόλιθου, ως πυρήνες σε μια τέτοια διαδικασία χρησιμοποιούνταν αρκετά μεγάλες φολίδες χωρίς φλοιό. Στην τελευταία περίπτωση η διαδικασία παραγωγής μιας αιχμής ψευδο-Levallois ακολουθούσε τα παρακάτω βήματα. Ο λιθοξόος διαμόρφωνε με άμεση κρούση στον πυρήνα ένα επίπεδο επίκρουσης. Από αυτό εξαγόταν μια φολίδα τύπου Kombewa, δηλαδή ένα απόκρουσμα που παρουσίαζε δυο οπίσθιες όψεις. Από το ίδιο επίπεδο επίκρουσης και σε ορθή γωνία σε σχέση με την προηγούμενη απόκρουση εξαγόταν μια δεύτερη φολίδα. Αυτές οι δυο αποκρούσεις διαμόρφωναν την κατάλληλη επιφάνεια για την εξαγωγή μιας αιχμηρής φολίδας. Για να εξαχθεί μια τέτοια, ο λιθοξόος έπρεπε να προετοιμάσει ένα νέο επίπεδο επίκρουσης, και στη συνέχεια να επιφέρει χτύπημα με προσανατολισμό κάθετο προς τα δυο αρνητικά των προηγούμενων εξαγωγών. Μια παρόμοια διαδικασία ακολουθούνταν όταν ως πυρήνας χρησιμοποιούνταν ένας κόνδυλος πυριτόλιθου, με τη διαφορά πως στα αρχικά στάδια της απόκρουσης, δεν εξαγόταν φολίδα Kombewa.

Πέρα από τη διάγνωση της παραπάνω μεθόδου απόκρουσης, ο όρος «Μικρομουστέρια» για τη λιθοτεχνία από τα ανώτερα στρώματα του σπηλαίου Ασπροχάλικο, εγκαταλείφθηκε εφόσον διαγνώστηκε πως τα μετρικά της στοιχεία δεν διαφέρουν σημαντικά σε σχέση με τη «κατώτερη» Μουστέρια λιθοτεχνία του σπηλαίου (ο.π).

Η λιθοτεχνία από τα κατώτερα στρώματα του σπηλαίου Ασπροχάλικο χρονολογήθηκε όπως είδαμε στα 100.000 χρόνια πριν από το παρόν, ενώ οι Βασιλοπούλου και Παπακωνσταντίνου (1997) έχουν αποδεχτεί την χρονολόγηση με C_{14} από τα ανώτερα στρώματα του σπηλαίου, που τοποθετούν την ανάλογη λιθοτεχνία στα 40.000 χρόνια πριν από το παρόν (Higgs & Vita-Finzi 1966)

Οι τελευταίες μελέτες σε γενικές γραμμές δεν διαφοροποίησαν τη χρονολογική και πολιτισμική διαίρεση των στρωμάτων του σπηλαίου, που είχαν προσδιορίσει στις πρώτες μελέτες τους οι Higgs και Vita Finzi (1966), αν και η Παπαγιάννη (2000) αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο μιας πιο σύνθετης χρονολογικής

ακολουθίας σε αυτό, στη βάση μια πιο ενδελεχούς μελέτης των διαφόρων στρωμάτων του. Αυτό που έγινε κατανοητό είναι πως οι δυο λιθοτεχνίες του σπηλαίου, η «ανώτερη» και η «κατώτερη» διαφέρουν κυρίως σε τεχνολογικό και όχι τυπολογικό επίπεδο, γεγονός που καταδεικνύει πως οι παλιότερες χρονολογικές διαιρέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας, οι οποίες βασίζονταν κυρίως σε τυπολογικές συγκρίσεις λιθοτεχνιών σε σχέση με αυτές από το Ασπροχάλικο, δεν έχουν καμία ισχύ (Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000).

Είναι λοιπόν δικαιολογημένη οποιαδήποτε δυσπιστία για οποιαδήποτε γενική χρονολογική διαίρεση της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ελλάδα. Πριν η έρευνα προχωρήσει σε μια τέτοια σύνθεση θα πρέπει προηγουμένως να ανασυστήσει περιορισμένης γεωγραφικής κλίμακας τοπικές ακολουθίες, λαμβάνοντας υπόψη σύγχρονα και ασφαλή ραδιομετρικά και αρχαιολογικά στοιχεία.

Δυστυχώς ακόμη και σήμερα το Ασπροχάλικο παραμένει η μοναδική πλήρως ασφαλώς στρωματογραφημένη, δημοσιευμένη θέση της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας. Τα λίθινα τέχνεργα που ανακτήθηκαν από μια δοκιμαστική τομή στο σπήλαιο Μαάρα στη Δράμα, τα οποία τοποθετήθηκαν, στη βάση απόλυτων μετρήσεων (μέθοδος συντονισμού του ηλεκτρονικού spin-ESR) σε μια προχωρημένη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής, γύρω στα 50.000 χρόνια πριν από το παρόν, αποτελούν ένα πολύ περιορισμένο σύνολο (μόλις 38 τέχνεργα), το οποίο πρέπει να θεωρείται ότι παρέχει μόνο ενδεικτικά στοιχεία (Τρανταλίδου & Ντάρλας 1995). Ωστόσο άλλες τέσσερις θέσεις που ανασκάφτηκαν ή ανασκάπτονται συστηματικά τα τελευταία χρόνια περιμένουν τη δημοσίευση τους.

Η πρώτη από αυτές, το σπήλαιο Θεόπετρα στη Θεσσαλία, περιλαμβάνει Παλαιολιθικά, Μεσολιθικά και Νεολιθικά στρώματα. Οι παλιότερες εκτιμήσεις για τα στρώματα της Μέσης Παλαιολιθικής έκαναν λόγο για τέχνεργα, που σε πολλά σημεία ομοίαζαν με τη «κατώτερη» Μουστέρια λιθοτεχνία από το σπήλαιο Ασπροχάλικο, όσον αφορά τα τεχνολογικά στοιχεία αλλά και την παρουσία επιμηκών αποκρουσμάτων, τα οποία κυρίως αποτελούσαν τα υπόβαθρα για την παραγωγή εργαλείων ***(εικ. 5-6)*** (Panagopoulou 1999). Πρόσφατα μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη των λίθινων τεχνέργων από τα στρώματα της Μέσης Παλαιολιθικής στο Θεσσαλικό σπήλαιο έκανε την εμφάνιση της, διαχωρίζοντας τη λιθοτεχνία του σε τρεις διαφορετικές ενότητες (Παναγοπούλου 2000).

Η πρώτη, από τα κατώτερα στρώματα του σπηλαίου χαρακτηρίζεται από τεχνολογικά και μορφολογικά σχήματα που παραπέμπουν σε λιθοτεχνίες τύπου

Quina. Το σύνολο αυτό τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ 74.000 και 45.000 χρόνων πριν από το παρόν, κυρίως στη βάση άλλων ανάλογων χρονολογημένων ακολουθιών από το χώρο της Γαλλίας (ο.π.).

Η δεύτερη λιθοτεχνία τοποθετείται, στη βάση ραδιοχρονολογήσεων, μεταξύ 46.000 και 40.000 χρόνων πριν από το παρόν. Πρόκειται για μια Μουστέρια λιθοτεχνία που χαρακτηρίζεται από την έντονη χρήση της τεχνικής Levallois. Η κλασική μέθοδος Levallois (linear) είναι σπάνια ενώ οι επαναλαμβανόμενες (recurrent Levallois) μέθοδοι κυριαρχούν. Μάλιστα έχει διαγνωστεί πως κατά τη διάρκεια της διαδικασίας απόκρουσης των πυρήνων, οι παράλληλες μονοπολικές μέθοδοι μετατρέπονται σε κεντροφερείς. Τυπολογικά σε αυτό το σύνολο κυριαρχούν τα πλευρικά ξέστρα/ράσπες και οι Μουστέριες αιχμές, ενώ σε μικρό ποσοστό εμφανίζονται στοιχεία ψευδο-Levallois.

Η τρίτη κατηγορία λιθοτεχνιών από τα Μεσοπαλαιολιθικά στρώματα της Θεόπετρας τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ 40.000 και 33.000 χρόνων πριν από το παρόν, στη μετάβαση από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο. Τεχνολογικά χαρακτηρίζεται από μεθόδους απόκρουσης της Ανώτερης Παλαιολιθικής, κυρίως πυρήνες μη Levallois με μονοπολική ή διπολική/αμφιπολική απόκρουση. Τα εργαλειακά σύνολα περιλαμβάνουν αρκετές λεπίδες και τύπους εργαλείων της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου.

Ωστόσο ο παραπάνω χρονολογικός κυρίως διαχωρισμός φαίνεται πως θα αναθεωρηθεί, από τη στιγμή που νέες χρονολογήσεις με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας αναμένεται να κάνουν την εμφάνιση τους (Valladas *κ.α* 2003).

Οι πρώτες εκθέσεις που είχαμε στα χέρια μας από άλλη μια συστηματικά ανασκαπτόμενη θέση της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, το σπήλαιο Καλαμάκια στη Μάνη, ανέφεραν, αναλογικά με το σπήλαιο Ασπροχάλικο, δυο κύρια επίπεδα κατοίκησης. Στο κατώτερο, τα λίθινα τέχνεργα ήταν μικρού μεγέθους ενώ παρατηρούνταν σε μέτρια συχνότητα η χρήση της τεχνικής Levallois (***εικ. 7***). Το ανώτερο επίπεδο κατοίκησης χαρακτηριζόταν από μια λιγότερο «ποιοτική», «Μουστεροειδή» λιθοτεχνία, με μορφολογικά μη χαρακτηριστικούς τύπους τεχνέργων (de Lumley & Darlas 1994, 1996, Darlas & de Lumley 1999).

Ωστόσο οι τελευταίες ενδείξεις παραπέμπουν σε μια ενιαίου τύπου Μουστέρια λιθοτεχνία που χαρακτηρίζει και τα δυο επίπεδα κατοίκησης, με τεχνολογικά σχήματα άμεσα επηρεασμένα από τις τοπικές πρώτες ύλες. Έτσι αν και στα αποκρούσματα εμφανίζεται η τεχνική Levallois, στους πυρήνες αυτής της

λιθοτεχνίας δεν παρουσιάζεται καθόλου, γεγονός που σημαίνει πως οι πυρήνες από τη στιγμή που απέδιδαν αυτού του είδους τα αποκρούσματα, στη συνέχεια εξαντλούνταν με άλλες μη οργανωμένες μεθόδους απόκρουσης (Ντάρλας 2002, Darlas 2004, Ντάρλας προσωπική επικοινωνία). Οι ηλικίες που έχουν δοθεί για την Παλαιολιθική κατοίκηση στο σπήλαιο Καλαμάκια (στη βάση γεωλογικών κυρίως μεθόδων και μιας ραδιοχρονολόγησης με C_{14}) αναφέρουν την έναρξη των υπαρχόντων αρχαιολογικών στρωμάτων στα 100.000 χρόνια πριν από το παρόν, και το τέλος τους γύρω στα 40.000 χρόνια πριν από το παρόν (Darlas & de Lumley 1999, de Lumley & Darlas 1994, 1996, Ντάρλας προσωπική επικοινωνία).

Ακόμη μια θέση της Παλαιολιθικής ανασκάπτεται συστηματικά τα τελευταία χρόνια. Πρόκειται για το Σπήλαιο 1, όπως έχει συμβατικά ονομαστεί, στην περιοχή της Κλεισούρας στην Αργολίδα. Η θέση αυτή, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, περιλαμβάνει στρωματογραφικές ενότητες με κατάλοιπα της Μεσολιθικής, Ωρινάκιας, Πρώιμης Ανώτερης και Ύστερης Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (Koumouzelis *κ.α* 2001α, β).

Τα λίθινα τέχνεργα που τοποθετούνται στην ύστερη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου προέρχονται από 6 διαδοχικά στρώματα (VI, VII, VIII, IX, X και XI). Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, η λιθοτεχνία αυτή ομοιάζει κατά πολύ με αυτή από τα ανώτερα στρώματα του σπηλαίου Ασπροχάλικο, τόσο τυπολογικά όσο και τεχνολογικά, από τη στιγμή που το κυρίαρχο τεχνολογικό σχήμα στην Κλεισούρα συνίσταται σε μια, μη Levallois, επαναλαμβανόμενη, κεντροφερή (radial) μέθοδο απόκρουσης, η οποία ομοιάζει με τη μέθοδο «Ασπροχάλικου», παράγοντας μικρά σε μέγεθος αποκρούσματα, κυρίως αιχμές ψευδο-Levallois (ο.π.) ***(εικ. 8-9).*** Δυστυχώς αν και για τα μεταγενέστερα στρώματα από το Σπήλαιο 1 στην Κλεισούρα (Πρώιμα Ανώτερα Παλαιολιθικά, Ωρινάκια, Μεσολιθικά) αναφέρονται ραδιομετρικές ηλικίες, για τα στρώματα της ύστερης Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου δεν υπάρχουν ανάλογες πληροφορίες.

Τα τελευταία χρόνια, ανασκάπτεται στη Νότια Πελοπόννησο άλλη μια θέση η οποία περιέχει αρχαιολογικό υλικό της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου. Πρόκειται για τη θέση Λακωνίδα κοντά στο Γύθειο, που αποτελεί το υπόλειμμα ενός σπηλαίου που έχει καταρρεύσει (Panagopoulou *κ.α* 2002-2004). Τα λίθινα τέχνεργα της Μέσης Παλαιολιθικής περιλαμβάνουν κυρίως πλευρικά ξέστρα/ράσπες, αιχμές Levallois και Μουστέριες αιχμές, ενώ αρκετά είναι και τα αμφιπρόσωπα εργαλεία κατασκευασμένα σε αποκρούσματα (***εικ. 10-11***). Τεχνολογικά, οι κύριες μέθοδοι απόκρουσης που

χαρακτηρίζουν τη λιθοτεχνία από τη Λακωνίδα συνίστανται σε τεχνικές Levallois: επαναλαμβανόμενες κεντροφερείς, λεπίδων. Ωστόσο δεν λείπουν και άλλα είδη πυρήνων, μη Levallois, όπως δισκοειδείς και πρισματικοί. Χρονολογικά η θέση Λακωνίδα τοποθετείται κυρίως με ραδιομετρικές μεθόδους από τα 80.000 μέχρι τα 39.000 χρόνια πριν από το παρόν (ο.π).

Οι τελικές δημοσιεύσεις των παραπάνω ανασκαφών θα προσφέρουν ορισμένα παραπάνω στοιχεία για την πολιτισμική διαδοχή κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο στον ελλαδικό χώρο. Προς το παρόν, όπως σημειώθηκε, κανενός είδους γενική θεώρηση για το ζήτημα αυτό δεν κρίνεται σωστό να γίνει.

2.2.2.3 Το τέλος της Μέσης και η μετάβαση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο.

Αν η κατάρτιση ενός χρονολογικού πίνακα, που θα προσδιορίζει υποπεριόδους της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, αποτελεί προς το παρόν ένα αξεπέραστο πρόβλημα για τους ερευνητές, κυρίως λόγω των λίγων διαθέσιμων στοιχείων, τότε το τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής και η μετάβαση στην Ανώτερη Παλαιολιθική στη χώρα μας αποτελεί ένα πραγματικό γρίφο, φαινόμενο βέβαια που συναντάται σε παγκόσμια κλίμακα. Παραδοσιακά το τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας τοποθετείται γύρω στα 40.000 με 35.000 χρόνια πριν από το παρόν (π.χ Κουρτέσση-Φιλλιπάκη 1986, Van Andel & Runnels 1987, Runnels 1988, 1993, 2001, Runnels *κ.α* 2003) και σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση λιθοτεχνιών Ωρινάκιου χαρακτήρα, που μαρτυρούν τη μετάβαση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο.

Παλιότερα οι αρχαιολογικές θέσεις που μας είχαν προσφέρει τέτοιου είδους λιθοτεχνίες περιορίζονταν σε μια προφυλαγμένη και μια υπαίθρια θέση. Το σπήλαιο Κεφαλάρι το οποίο ερευνήθηκε κατά τη δεκαετία του ’70, απέδωσε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς του, μια Ωρινάκια λιθοτεχνία, για την οποία όμως δεν υπάρχουν ακριβείς χρονολογικές εκτιμήσεις (Reisch 1976, 1980). Στον αντίποδα αρκετοί είναι αυτοί που αμφισβητούν την ύπαρξη μιας ξεχωριστής Ωρινάκιας φάσης στη θέση αυτή (π.χ Papagianni 2000).

Ακολούθως, η υπαίθρια θέση Ελαιοχώρι στην Αχαϊα, φεροταν να έχει αποδώσει μια πρώιμη Ωρινάκια λιθοτεχνία τοποθετούμενη στο μεταβατικό στάδιο

από την Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο (40.000 με 35.000 χρόνια πριν από το παρόν) (***εικ. 12***). Η εκτίμηση αυτή δικαιολογούνταν από την παρουσία Μουστέριων στοιχείων στα τέχνεργα, όπως η χρήση της τεχνικής Levallois σε συνδυασμό με ορισμένα τυπικά Ωρινάκια χαρακτηριστικά, όπως τα καρινωτά ξέστρα (Ντάρλας 1989). Ωστόσο πλέον έχει γίνει κατανοητό πως τα παραπάνω χαρακτηριστικά ανήκουν σε δυο διαφορετικά σύνολα, που έχουν αναμιχθεί στη θέση αυτή εξαιτίας μετα-αποθετικών διαδικασιών, με αποτέλεσμα ο μεταβατικός χαρακτήρας της λιθοτεχνίας από το Ελαιοχώρι να μην δικαιολογείται (Ντάρλας προσωπική επικοινωνία).

Πιο πρόσφατα μια Ωρινάκιου τύπου λιθοτεχνία από ένα ανάλογο πλαίσιο, μια υπαίθρια θέση, ανακτήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος της Νικόπολης (***εικ. 13***). Τα λίθινα τέχνεργα που ανακτήθηκαν από τη θέση Σπήλαιο περιλαμβάνουν όλα τα χαρακτηριστικά Ωρινάκια στοιχεία (καρινωτά ξέστρα, ωρινάκιες λεπίδες), ωστόσο ελλείψει ασφαλών χρονολογικών στοιχείων, τοποθετήθηκαν σε ένα γενικό χρονολογικό πλαίσιο μεταξύ 45.000 και 22.000 χρόνων πριν από το παρόν (Runnels *κ.α* 2003).

Πιο σαφή μπορούν να χαρακτηριστούν τα στοιχεία από μια ασφαλώς στρωματογραφημένη και χρονολογημένη θέση, το Σπήλαιο 1 στην περιοχή της Κλεισούρας στην Αργολίδα, που όπως σημειώθηκε, περιλαμβάνει αποθέσεις της ύστερης Μέσης και Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής, καθώς και Μεσολιθικής περιόδου (Koumouzelis *κ.α* 2001).

Οι ανασκαφείς προσδιορίζουν στο σπήλαιο τέσσερις διαφορετικές λιθοτεχνίες Ωρινάκιου τύπου: την «Ανώτατη», «Ανώτερη», «Μέση» και «Κατώτερη» Ωρινάκια ενότητα. Τα λίθινα τέχνεργα αυτών των στρωματογραφικών μονάδων διαφέρουν μεταξύ τους τόσο τυπολογικά όσο και τεχνολογικά, προσιδιάζοντας σε ανάλογες ακολουθίες από τη νότια Ιταλία (ο.π.) (***εικ. 14***). Οι ραδιοχρονολογήσεις των παραπάνω στρωμάτων καταδεικνύουν μια ανώτερη ηλικία γύρω στα 32.800 με 28.000 χρόνια πριν από το παρόν (ο.π.)

Στην ίδια στρωματογραφική ακολουθία, οι ανασκαφείς περιγράφουν μια πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική λιθοτεχνία από το στρώμα V, μεταξύ των Ωρινάκιων και Μουστέριων στρωμάτων του σπηλαίου (ο.π). Η λιθοτεχνία αυτή διαφέρει από τις μεταγενέστερες Ωρινάκιες, λόγω του υψηλού ποσοστού λεπίδων που φέρει. Τυπολογικά χαρακτηρίζεται από «τοξοειδείς» λεπίδες με ράχη (arched backed blades, pointes à dos courbes) (***εικ. 15***). Το στρώμα V σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα

δεδομένα, μετά την εφαρμογή της μεθόδου της φασματογραφίας μάζας με χρήση επιταχυντή (AMS), τοποθετείται στα 40.010±740 χρόνια πριν από το παρόν (ο.π.).

Τέλος, μια λιθοτεχνία που τοποθετείται στην αρχικά στάδια της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου αναφέρεται από τη θέση Λακωνίδα στη Μάνη (Panagopoulou *κ.α* 2002-2004). Περιλαμβάνει χαρακτηριστικά στοιχεία της Μέσης Παλαιολιθικής, όπως η χρήση της τεχνικής Levallois, ωστόσο περιέχει μια σειρά από νεωτερισμούς, όπως λεπίδες και μικρολεπίδες, που παράγονται από πρισματικούς πυρήνες (***εικ. 16***). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ύστερα από την εφαρμογή της μεθόδου AMS σε οργανικά κατάλοιπα αποθέσεων που περιείχαν λίθινα τέχνεργα, αυτή η πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική ενότητα τοποθετήθηκε στα 44.000 με 38.000 χρόνια πριν από το παρόν (ο.π.)

Αν και τα τελευταία χρόνια έχουμε στα χέρια μας περισσότερα στοιχεία σχετικά με το χρόνο μετάβασης από την Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο, πριν προχωρήσουν παραπάνω οι έρευνες σε συνδυασμό με πιο ακριβείς χρονολογήσεις, δεν μπορούμε να μιλάμε με σιγουριά για ένα γενικά καθορισμένο όριο του τέλους της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στη χώρα μας.

Όπως είναι προφανές από τα παραπάνω στοιχεία και όπως τονίστηκε στην αρχή αυτής της ενότητας, οι προσπάθειες για τη δημιουργία ενός χρονολογικού πίνακα υποπεριόδων της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ελλάδα βασίστηκαν κυρίως στην μελέτη ασφαλώς στρωματογραφημένων θέσεων. Ωστόσο οι έρευνες στη χώρα μας έχουν προσδιορίσει πλήθος υπαίθριων θέσεων, που όπως σημειώθηκε αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των χώρων που υποδηλώνουν ανθρώπινη δραστηριότητα κατά τη Μέση Παλαιολιθική. Η σύγχρονη έρευνα επιτάσσει την ενδελεχή μελέτη και αυτών των θέσεων προκειμένου οι γνώσεις μας για την Παλαιολιθική κατοίκηση να μην είναι ελλιπείς. Κάτι τέτοιο, τα τελευταία χρόνια, έχει γίνει κατανοητό και στη χώρα μας.

3. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΥΠΑΙΘΡΙΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Τα προβλήματα και οι περιορισμοί στη μελέτη των υπαίθριων χώρων χρήσης.

Ως υπαίθριοι χώροι χρήσης κατά την Παλαιολιθική, θα μπορούσαν να οριστούν οι θέσεις που μέσω των αρχαιολογικών τους καταλοίπων, μαρτυρούν δραστηριότητα των κοινωνιών αυτής της περιόδου (μόνιμη εγκατάσταση ή άλλου είδους περιστασιακή ή μεμονωμένη χρήση), και σήμερα δεν εμφανίζονται φυσικά στεγασμένες και προφυλαγμένες, όπως τα σπήλαια ή οι βραχοσκεπές. Το κυριότερο στοιχείο που οδηγεί στον προσδιορισμό ενός χώρου χρήσης ως υπαίθριου, αυτό της έλλειψης φυσικής στέγασης και προφύλαξης, ίσως να είναι αρκετά παραπλανητικό από τη στιγμή που θέσεις, οι οποίες σήμερα εμφανίζονται ως υπαίθριες, στο παρελθόν μπορεί να αποτελούσαν φυσικά στεγασμένους χώρους που πλέον δεν υφίστανται (π.χ θέση Λακωνίδα στη Λακωνία, η οποία σήμερα εμφανίζεται ως υπαίθρια, ενώ κατά την Παλαιολιθική περίοδο στη θέση αυτή υπήρχε σπήλαιο το οποίο έχει καταρρεύσει (Panagopoulou *κ.α* 2002-2004)). Ακόμη σε μερικές περιπτώσεις το αρχαιολογικό υλικό που μαρτυρεί τη χρήση ενός υπαίθριου χώρου, μπορεί να ανευρίσκεται εκεί σε δευτερογενή αρχαιολογική συνάφεια (context) (Schiffer 1983,1987), παρασυρμένο, μέσω φυσικών διεργασιών (π.χ εποχιακά ρέματα, άνοδος της θαλάσσιας στάθμης) από κάποιο σπήλαιο ή βραχοσκεπή. Επίσης αυτές που σήμερα ονομάζουμε υπαίθριες θέσεις, μπορεί στο παρελθόν να υπήρξαν τεχνητά στεγασμένες (με τη βοήθεια κάποιων δομών από οργανικά υλικά, π.χ. κλαδιά, δέρμα, που δεν έχουν διατηρηθεί) ή πραγματικά να αποτελούσαν χώρους ανθρώπινης δραστηριότητας στο ύπαιθρο (π.χ. πλησίον ενός υγρότοπου ή ενός λατομείου λίθινης πρώτης ύλης). Στην τελευταία περίπτωση, η χρήση του όρου «υπαίθριος» βρίσκεται και πιο κοντά στην πραγματική χρήση του κατά τους προϊστορικούς χρόνους.

Η αρχαιολογική διερεύνηση των υπαίθριων θέσεων της Παλαιολιθικής περιόδου στον Ευρωπαϊκό χώρο τα τελευταία 50 χρόνια, έχει να επιδείξει αρκετά

παραδείγματα ενδελεχών ανασκαφών. Υπαίθριες θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής (π.χ Verberie (Audouze & Enloe 1997), Etiolles (Pigeot 1983, 1987, 1990), Pincevent (Bodu 1996) στη Γαλλία) όσο και της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (π.χ Biache-St.Vaast στη Γαλλία (Roebroeks & Tuffreau 1999), Maastricht-Belvedere στην Ολλανδία (Gamble 1999, Roebroeks & Tuffreau 1999), Veldwezelt-Hezerwater στο Βέλγιο (Bringmans *κ.α* 2003)), οι οποίες διατήρησαν τα αρχαιολογικά τους κατάλοιπα σε πρωτογενή αρχαιολογική συνάφεια (context) (Schiffer 1983, 1987) και ανασκάφηκαν με σύγχρονες αρχαιολογικές μεθόδους, μας έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες για το χαρακτήρα της Παλαιολιθικής εγκατάστασης, καθώς και των δραστηριοτήτων των ανθρωπιδών αυτής της περιόδου σε αυτές. Ακόμη σε πολλές περιπτώσεις, λόγω των ιδιαίτερων περιβαλλοντικών συνθηκών που ευνόησαν την διατήρηση οργανικών καταλοίπων σε αυτούς τους χώρους, οι ερευνητές είχαν την δυνατότητα ενός ακριβή υπολογισμού της ηλικίας και της διαμόρφωσής τους.

Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις, οι επιχειρούμενες ανασκαφές σε υπαίθριους χώρους της Παλαιολιθικής υποδεικνύουν πως τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που φέρνουν στο φως ανήκουν σε μια δευτερεύουσα αρχαιολογική συνάφεια, δηλαδή δεν βρίσκονται στην αρχική θέση απόθεσης τους, εξαιτίας φυσικών, περιβαλλοντικών (π.χ διάβρωση από το νερό, τεκτονική δραστηριότητα) ή ανθρωπογενών παραγόντων. Συνήθως στις περιπτώσεις αυτές τη μόνη ένδειξη ανθρώπινης δραστηριότητας κατά την Παλαιολιθική περίοδο παρέχουν λίθινα τέχνεργα, τα οποία έχουν την ιδιότητα να παραμένουν αναλλοίωτα μέσα στο χρόνο, ενώ κατά κανόνα δεν διατηρούνται άλλα διαγνωστικά στοιχεία της ανθρώπινης δραστηριότητας ή εγκατάστασης (π.χ εστίες, ανεμοφράκτες, κλπ).

Συχνά λοιπόν τα κατάλοιπα υπαίθριων θέσεων της Παλαιολιθικής που ανακτώνται μέσα από επιφανειακές έρευνες ανήκουν σε δευτερογενείς αρχαιολογικές συνάφειες. Στις περιπτώσεις αυτές σπάνια συναντάμε κατάλοιπα που έχουν αποτεθεί σε επιφάνειες παλαιοεδαφών και έχουν παραμείνει στην αρχική θέση απόρριψής τους, χωρίς να έχουν επηρεαστεί από μετά-αποθετικές διαδικασίες (ο.π). Αυτά τα κατάλοιπα συνίστανται σχεδόν αποκλειστικά σε σύνολα λίθινων τεχνέργων (ωστόσο σε μερικές περιπτώσεις δεν λείπουν και άλλου είδους ευρήματα, όπως ζωικά κατάλοιπα), των οποίων η μελέτη προσπαθεί να προσδιορίσει στοιχεία του περιβάλλοντος και του οικονομικού χαρακτήρα των υπαίθριων θέσεων. Το γεγονός αυτό περιπλέκει κατά πολύ τις προσπάθειες αυτές λόγω διαφόρων παραγόντων.

Κατά κανόνα στις παλιότερες επιφανειακές έρευνες, από επαγγελματίες ή

ερασιτέχνες αρχαιολόγους, π.χ αυτές των αρχών του 20^{ου} αιώνα, οι περισυλλογές λίθινων ευρημάτων επικεντρώνονταν στα εργαλεία, δείχνοντας προτίμηση σε μεγάλα και επεξεργασμένα αποκρούσματα, αγνοώντας συχνά απλούστερες και μικρότερες μορφές τεχνέργων και υποπροϊόντα της λάξευσης του λίθου. Το φαινόμενο αυτό συναντάται και στις μέρες μας, εφόσον συχνά οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε επιφανειακές έρευνες, δεν είναι σε θέση λόγω της ελλιπούς εκπαίδευσης τους, να ξεχωρίσουν και να περισυλλέξουν ό,τι αποτελεί τεκμήριο της λάξευσης του λίθου (π.χ απολεπίσματα χωρίς επεξεργασία κλπ.). Για περιοχές όπου η περισυλλογή έχει ακολουθήσει μια συγκεκριμένη στρατηγική δειγματοληψίας (sampling), η οποία και πρέπει να περιγράφεται σε κάθε ανάλογη δημοσίευση, μπορεί να θεωρηθεί πως το «δείγμα» που έχει περισυλλεχθεί είναι αντιπροσωπευτικό του «πληθυσμού» που υπήρχε και χαρακτηρίζει μια θέση (ωστόσο και πάλι το στοιχείο αυτό δεν εξασφαλίζει ότι το ανθρώπινο δυναμικό που στελεχώνει τέτοιες έρευνες είναι κατάλληλα καταρτισμένο).

Και σε αυτές τις περιπτώσεις όμως, τα λίθινα τέχνεργα πιθανότατα αντιπροσωπεύουν ένα παλίμψηστο, που εκτείνεται σε μεγάλες χρονικές περιόδους, πολλών διαφορετικών σταδίων της Παλαιολιθικής και μετα-Παλαιολιθικής περιόδου. Το υλικό που έχει ανακτηθεί σε πολλές Παλαιολιθικές υπαίθριες θέσεις, μέσα από επιφανειακές έρευνες, καταδεικνύει ότι πολλές από αυτές, ήταν σημεία δραστηριότητας σε περιόδους που εκτείνονται από την Κατώτερη μέχρι και την Ανώτερη Παλαιολιθική ως και τους Νεολιθικούς χρόνους (π.χ θέσεις που βρίσκονται κοντά σε πηγές λίθινων πρώτων υλών ή νερού) (π.χ Mellars 1996).

Ωστόσο και στην περίπτωση που η λιθοτεχνία μιας θέσης φανερώνει πως αυτή χρησιμοποιείται σε μια μόνο φάση της Παλαιολιθικής, το χρονικό εύρος της συσσώρευσης λίθινων τεχνέργων δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί, εφόσον, μπορεί να έχει συντελεστεί στη διάρκεια μερικών ημερών ή πολλών δεκάδων χιλιετιών, καθιστώντας έτσι σχετικούς τους όρους «συγχρονία» και «διαχρονία» κατά την Παλαιολιθική εποχή (βλ. και Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997). Έτσι, ελλείψει οποιουδήποτε ασφαλούς στρωματογραφικού πλαισίου, οι ερευνητές καλούνται να προσεγγίσουν ένα σύνολο κατάλοιπων με κριτήρια που βασίζονται κυρίως στην τυπολογία και την τεχνολογία των λίθινων τεχνέργων, με αποτελέσματα που δεν μας επιτρέπουν παρά γενικές χρονολογικές παρατηρήσεις, σε διανύσματα χρόνου, που μπορεί να εκτείνονται, από ένα σύντομο επεισόδιο χρήσης διάρκειας λίγων λεπτών ή λίγων ωρών, μέχρι την επαναλαμβανόμενη χρήση της θέσης κατά τη

διάρκεια ακόμα και χιλιετιών.

Οι προσπάθειες εντοπισμού, σε τέτοιου είδους παλίμψηστα, υπο-ενοτήτων που προέρχονται από συγκεκριμένες χρονικές περιόδους είναι δύσκολο να καρποφορήσουν. Τέτοιου είδους υποθέσεις που συχνά βασίζονται στη μελέτη του βαθμού πατίνας των τεχνέργων, ως δείκτη της έκθεσής τους σε συγκεκριμένες ταφονομικές διεργασίες, είναι γενικά ανεπαρκείς, ενώ προσπάθειες εντοπισμού υπο-ενοτήτων τεχνέργων με κοινά τεχνολογικά η τυπολογικά χαρακτηριστικά, προσκρούουν στον σκόπελο των πολλών διαφορετικών ερμηνειών της ποικιλότητας που χαρακτηρίζει τις προϊστορικές λιθοτεχνίες (π.χ Bordes & Bordes 1970, Binford & Binford 1966,1969, Binford 1973, Dibble 1984, 1991, Rolland & Dibble 1990, Rolland 1977, Mellars 1996 κλπ.)

Εναλλακτικά προς την κατεύθυνση χρονολόγησης των υπαίθριων θέσεων, και κυρίως ελλείψει οργανικών καταλοίπων από αυτές, κάποιου είδους ένδειξη παρέχεται από το χαρακτήρα των γεωλογικών τους αποθέσεων. Τέτοιου είδους προσπάθειες, όπως θα δούμε παρακάτω, έχουν γίνει και στη χώρα μας (πχ. Pyle *κ.α* 1998, Van Andel 1998, Zhou & Van Andel 2001, Runnels & Van Andel 2003). Εξαιτίας των προβλημάτων των χρονοστρωματογραφικών ερμηνειών και συσχετισμών βασισμένων στα ιζήματα και άλλες σχετικές ενδείξεις, οι έρευνες αυτές σπανίως μπορούν να παρέχουν περισσότερο από μια υποθετική και συχνά ιδιαίτερα αμφισβητούμενη ένδειξη είτε των σχετικών, είτε των απόλυτων ηλικιών των υπαίθριων θέσεων.

Οι περιορισμοί που δημιουργούνται από τον χαρακτήρα των επιφανειακών στρωμάτων (αποθέσεων) που συχνά ομοιάζουν με παλίμψηστο (το ίδιο φαινόμενο μπορεί να συναντάται και σε μη επιφανειακές αποθέσεις οι οποίες διατηρούν λίθινα τέχνεργα σε δευτερογενείς αρχαιολογικές συνάφειες, και ανακτώνται μέσα από ανασκαφικές τομές) και η έλλειψη οργανικών καταλοίπων από το μεγαλύτερο μέρος των υπαίθριων Παλαιολιθικών θέσεων, έχουν άμεση επίπτωση στην προσπάθεια κατανόησης της λειτουργικής και οικονομικής τους φύσης. Προς την κατεύθυνση αυτή, τέτοιου είδους μελέτες στηρίζονται στο χαρακτήρα των λίθινων τεχνέργων, ο οποίος αξιολογείται μέσα στο πλαίσιο της τοπογραφίας του περιβάλλοντος της θέσης, με όσους περιορισμούς μπορεί να συνεπάγεται κάτι τέτοιο.

Τέλος μελέτες για την γενικότερη διασπορά των υπαίθριων θέσεων στο πλαίσιο ανασύστασης του Παλαιολιθικού δικτύου κατοίκησης σε μια περιοχή, επηρεάζονται από προβλήματα που προέρχονται από την ανομοιογενή έκταση των

ερευνών, αλλά και από άλλους παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω, γεωλογικούς, περιβαλλοντικούς και ανθρωπογενείς (π.χ. αμμοληψίες, γεωργικές ή κατασκευαστικές δραστηριότητες) με αποτέλεσμα σημαντικές υπαίθριες θέσεις είτε να έχουν υποστεί σημαντικές διαταράξεις, είτε να έχουν χαθεί για πάντα.

Όταν κανείς αναλογίζεται τους παραπάνω περιορισμούς, είναι σαφές πως οποιεσδήποτε γενικεύσεις για το χαρακτήρα, τη χρονολογία, ή ακόμα και τη γενική διασπορά των υπαίθριων θέσεων της Παλαιολιθικής πρέπει να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη προσοχή. Ωστόσο η έρευνα για τις υπαίθριες θέσεις αυτής της περιόδου δεν είναι δυνατό να μην προσπαθήσει να υπερκεράσει τις παραπάνω δυσκολίες και να κινηθεί προς τη διερεύνηση τους.

Όσον αφορά τη Μέση Παλαιολιθική (περίοδο με την οποία πρωτίστως ασχολείται η παρούσα μελέτη) τέτοιου είδους συστηματικές προσπάθειες έχουν αναληφθεί τα τελευταία χρόνια στον Ευρωπαϊκό χώρο: τη Γαλλία (Turq 1977 α,β, 1978,1988, 1989β, 1992, Geneste 1985, Duchadeau-Kervazo 1982, 1986).) τη Μ. Βρετανία (Hart 1981), την Ιταλία (Ansuini *κ.α* 1990-1991, Bietti *κ.α* 1988).

Παρακάτω θα αναφερθούμε συνοπτικά στην διερεύνηση των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στη νοτιοδυτική Γαλλία, μια περίπτωση που ομοιάζει κατά πολύ με την κατάσταση που επικρατεί στον τομέα της διερεύνησης ανάλογων χώρων και στη χώρα μας.

3. 2. Η περίπτωση της ΝΔ Γαλλίας.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η ΝΔ Γαλλία είναι ένας γεωγραφικός χώρος, ο οποίος συνεχώς ερευνάται για τον εντοπισμό τεκμηρίων Παλαιολιθικής κατοίκησης. Ωστόσο η συστηματική μελέτη των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στην περιοχή, έχει ξεκινήσει τα τελευταία 40 χρόνια και, σύμφωνα με τον Mellars (1996), βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα. Το γεγονός αυτό οφείλεται στα προβλήματα και τους περιορισμούς που δυσχεραίνουν την έρευνα και αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ωστόσο ακόμα και στη βάση αυτών των περιορισμών, ορισμένα ζητήματα σε αυτή την περιοχή έχει γίνει δυνατό να προσδιοριστούν στη βάση των μέχρι τώρα ερευνών κυρίως των Turq (1977 α,β, 1978,1988, 1989β, 1992), Geneste (1985) και Duchadeau-Kervazo (1982, 1986). Τα πορίσματα των παραπάνω

μελετών, κατάφεραν να φτάσουν σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα που σχετίζονται κυρίως με τη χωροθέτηση και τον χαρακτήρα των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής, πρωτίστος στη βάση της μελέτης των λίθινων ευρημάτων που προέρχονται από αυτές.

Οι υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στη ΝΔ Γαλλία, έχουν εντοπιστεί κατά κύριο κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την περισυλλογή μεγάλου αριθμού λίθινων τεχνέργων (***εικ. 17***). Αναμφισβήτητα το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό γνώρισμα τους αποτελεί η αφθονία τους. Ίσως κάτι τέτοιο να είναι φυσιολογικό εφόσον ως υπαίθριοι χώροι χρήσης στην περιοχή αυτή, ορίζονται οι θέσεις από τις οποίες έχει περισυλλεχθεί έστω και ένα τέχνεργο της Παλαιολιθικής περιόδου. Με αυτόν τον τρόπο οι χώροι αυτοί ξεπερνούν τους 1.000 στον αριθμό και συνεχώς αυξάνονται. Ιδιαίτερα στην περιοχή της βόρειας Δορδόνης η έρευνα έχει καταγράψει πάνω από 120 υπαίθριες θέσεις με υλικό της Μέσης Παλαιολιθικής, ενώ ανάλογος αριθμός υπάρχει και στα νότια της ίδιας περιοχής. Το παραπάνω σύνολο είναι εντυπωσιακό και επισκιάζει τον αριθμό των σπηλαίων ή βραχοσκεπών στην περιοχή, αλλά και αυτόν των προσδιορισμένων υπαίθριων θέσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου (Mellars 1996) (***εικ. 18***).

Από τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στη βόρεια Δορδόνη το 30% περίπου αντιπροσωπεύεται από ελάχιστα λίθινα ευρήματα (κυρίως χειροπελέκεις, ή άλλους μεμονωμένους τύπους εργαλείων), ενώ το 35% αντιπροσωπεύεται από σύνολα 10 ή περισσότερων τεχνέργων. Μόνο σε 7 θέσεις (λιγότερο από 6% του συνόλου) ανακτήθηκαν περισσότερα από 100 τέχνεργα λαξεμένου λίθου. Το 80% των μεγαλύτερων υπαίθριων θέσεων στην περιοχή της βόρειας Δορδόνης γειτνιάζει με πηγές πολύ καλής ποιότητας λίθινων πρώτων υλών (ο.π) (***εικ. 19***).

Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των λίθοτεχνιών που προέρχονται από πολλές υπαίθριες θέσεις της βόρειας Δορδόνης, είναι η σύνδεση τους με λιθοτεχνίες Μουστέριας Αχελαίας παράδοσης (ΜΤΑ). Αυτή η διάγνωση στηρίζεται στην παρουσία χαρακτηριστικών χειροπελέκεων που ομοιάζουν με αυτούς των κλασικών Μουστέριων λιθοτεχνιών Αχελαίας παράδοσης, οι οποίες συναντούνται σε σπήλαια ή βραχοσκεπές. Ωστόσο και άλλες Μουστέριες παραδόσεις λιθοτεχνιών εντοπίζονται κατά τη μελέτη λίθινων τεχνέργων των χώρων αυτών. Μουστέριες λιθοτεχνίες Quina, Ferrassie και Denticulate παραδόσεων έχουν παρατηρηθεί σε

υπαίθριες θέσεις (ο.π).

Πέρα από τα παραπάνω γενικότερα χαρακτηριστικά των υπαίθριων χώρων χρήσης, κάθε περαιτέρω προσπάθεια για την διερεύνηση του χαρακτήρα της χρήσης και της λειτουργίας τους περιορίζεται από διάφορους παράγοντες. Ο σημαντικότερος από αυτούς είναι, όπως αναφέρθηκε, η απουσία από αυτούς οργανικών καταλοίπων, αν και σπάνια παραδείγματα ανασκαφών, έχουν προσφέρει μερικά. Η πλειοψηφία τέτοιου είδους εκτιμήσεων βασίζεται στη μελέτη των χαρακτηριστικών των λίθινων τεχνέργων και τη συγκριτική μελέτη τους με λίθοτεχνίες που προέρχονται από ασφαλείς στρωματογραφικούς ορίζοντες σπηλαίων ή βραχοσκεπών στην ίδια περιοχή. Αν και κάτι τέτοιο προσκρούει σε περιορισμούς που προκύπτουν από το πρόβλημα του παλίμψηστου, δεν έχουν λείψει τέτοιου είδους προσπάθειες.

Η σοβαρότερη από αυτές, ανήκει στον A. Turq, βασισμένη στην ανάλυση των λίθινων ευρημάτων που ανακτήθηκαν μέσα από επιφανειακές έρευνες στην περιοχή μεταξύ της βόρειας Δορδόνης και του Lot. Ο Turq (1988, 1989, 1992) υποστηρίζει πως τα επιμέρους χαρακτηριστικά των λίθοτεχνιών από αυτές τις θέσεις, τις κατατάσσουν σε τέσσερις βασικές λειτουργικές κατηγορίες, που αντιπροσωπεύουν κυρίως τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή και τη χρήση των λίθινων τεχνέργων.

Περιγράφονται θέσεις «εξαγωγής και εκμετάλλευσης» οι οποίες αποτελούν περιοχές «λατομείων», και συνδέονται με την εξαγωγή και προκαταρκτική επεξεργασία λίθινων πρώτων υλών, από τοπικές πηγές (ο.π). Αυτοί οι χώροι χρήσης γειτνιάζουν συχνά με πηγές καλής ποιότητας λίθινων πρώτων υλών. Τα λίθινα τέχνεργα από αυτές τις θέσεις χαρακτηρίζονται από την παρουσία κονδύλων πυριτόλιθου, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν ελεγχθεί για την εξακρίβωση της ποιότητας τους. Για το σκοπό αυτό η εξωτερική τους επιφάνεια «προετοιμάζεται» και στη συνέχεια εξάγονται οι πρώτες φολίδες ώστε να απομακρυνθεί η φλοιώδης εξωτερική τους επιφάνεια, προκειμένου να μειωθεί το βάρος τους και να μεταφερθούν στους κυρίως χώρους κατοίκησης.

Στη συνέχεια ο Turq (ο.π) αναφέρει χώρους «εξαγωγής και παραγωγής», τους οποίους θεωρεί «εργαστήρια» (atelier). Οι θέσεις αυτές χαρακτηρίζονται από την εκμετάλλευση τοπικών λίθινων πρώτων υλών για την συστηματική παραγωγή υποβάθρων (όπως φολίδων Levallois ή άλλου είδους) ή συγκεκριμένων μορφών εργαλείων. Οι λίθοτεχνίες από αυτές τις θέσεις, αποτελούνται σε ένα ποσοστό πάνω από 50%, από φολίδες οι οποίες φέρουν μεγάλες ποσότητες φλοιού στην εξωτερική

τους επιφάνεια και αντιπροσωπεύουν τα πρώτα σταδία εκμετάλλευσης της πρώτης ύλης. Η πλειονότητα των επεξεργασμένων αποκρουσμάτων φαίνεται πως έχει μεταφερθεί από αυτές τις περιοχές, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί σε άλλες θέσεις, με αποτέλεσμα τα ποσοστά αυτής της κατηγορίας τεχνέργων στις λιθοτεχνίες των χώρων «εξαγωγής και παραγωγής» να είναι χαμηλά.

Οι χώροι «μικτής στρατηγικής» αποτελούν περίπου το 20% των θέσεων της έρευνας του Turq, και θεωρείται ότι αντιπροσωπεύουν τα σημεία όπου παρατηρούνται πιο ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες (ο.π). Ο Turq υπογραμμίζει ότι όλες οι θέσεις σε αυτήν την κατηγορία, συνδέονται άμεσα με επιχειρήσεις λάξευσης του λίθου και γειτνιάζουν με πηγές καλής ποιότητας λίθινων πρώτων υλών. Στους χώρους αυτούς συναντούνται επεξεργασμένα αποκρούσματα σε μεγάλα ποσοστά, καθώς και εξαντλημένοι σχεδόν πυρήνες, ενώ συνήθως οι λιθοτεχνίες αυτές τυπολογικά, κατατάσσονται στην τυπική Μουστέρια παράδοση .

Ο Turq επισημαίνει επίσης πως η σύσταση των λιθοτεχνιών από αυτές τις θέσεις ομοιάζει με αυτές που προέρχονται από σπήλαια και βραχοσκεπές, στην ίδια περιοχή (ο.π, Geneste 1985). Φαίνεται λοιπόν πως οι χώροι αυτοί, αποτελούσαν ουσιαστικά μόνιμες εγκαταστάσεις, η τουλάχιστον περιοχές που δέχονταν συχνές επισκέψεις, χαρακτηρίζονται από ποικίλες δραστηριότητες, και συναντούνται συνήθως στα ψηλά οροπέδια της περιοχής, όπου θα ήταν δυνατός ο οπτικός έλεγχος των θηραμάτων.

Τέλος, ο Turq (1988, 1989, 1992) περιγράφει μια πιο ετερογενή ομάδα χώρων χρήσης, τους οποίους χαρακτηρίζει θέσεις «μεμονωμένης χρήσης» ή «ενδιάμεσης στάσης». Αυτή η ομάδα θέσεων έχει μερικά κοινά χαρακτηριστικά με την προηγούμενη, ωστόσο το κύριο γνώρισμα της, είναι η εφήμερη χρήση ή κατοίκηση της. Λίγα παραδείγματα τέτοιων θέσεων αναφέρονται, ωστόσο υποστηρίζεται πως απεικονίζουν μερικές εξειδικευμένες, βραχυπρόθεσμες δραστηριότητες, όπως προκύπτει από τον περιορισμένο αριθμό επεξεργασμένων ή ανεπεξέργαστων τεχνέργων που προέρχονται από αυτές.

Οι παρατηρήσεις που σχετίζονται με τον χαρακτήρα των λιθοτεχνιών από χώρους «μεμονωμένης χρήσης», ομοιάζουν με τις ανάλογες των Duchadeau-Kervazo (1986) και Geneste (1985) για θέσεις βορειότερα στην περιοχή της βόρειας Δορδόνης. Οι χώροι αυτοί αντιπροσωπεύουν σύμφωνα με τον Turq το 80% των υπαίθριων θέσεων και βρίσκονται σε χαμηλότερο υψόμετρο σε σχέση με τους χώρους «μικτής στρατηγικής».

Τόσο ο Geneste (1985) όσο και ο Turq (1989) έχουν επισημάνει ένα ενδιαφέρον στοιχείο για τους τύπους και τη συχνότητα των λίθινων πρώτων υλών, που εμφανίζονται στους υπαίθριους χώρους της Παλαιολιθικής στη ΝΔ Γαλλία. Ο Geneste (1985) υπογραμμίζει ότι οι υπαίθριες θέσεις παρουσιάζουν ισχυρότερη έμφαση στην εκμετάλλευση των τοπικών λίθινων πρώτων υλών σε σχέση με τα σπήλαια και τις βραχοσκεπές. Οι συχνότητες των τοπικών λίθινων πρώτων υλών (που προέρχονται από αποστάσεις το πολύ 4-5 χλμ μακρύτερα από αυτές) κυμαίνονται στο 94%, ενώ τα συγκρίσιμα ποσοστά, που καταγράφονται σε διάφορα σπήλαια και βραχοσκεπές της περιοχής, παρουσιάζουν γενικά χαμηλότερες τιμές που περιορίζονται στο 78%. Ως ένα βαθμό, αυτό το γεγονός, μπορεί να απεικονίζει απλά ότι οι περισσότερες υπαίθριες θέσεις βρίσκονται επάνω ή πολύ κοντά σε σημαντικές πηγές, λίθινων πρώτων υλών. Εντούτοις τα στοιχεία αυτά είναι σύμφωνα με την ιδέα ότι η πλειοψηφία της χρήσης των υπαίθριων θέσεων ήταν περιορισμένη, εκτεινόμενη σε πολύ σύντομες χρονικές περιόδους στην προσπάθεια εκμετάλλευσης των οικονομικών πόρων, που βρίσκονταν κοντά σε κύριες, ίσως φυσικά προφυλαγμένες θέσεις κατοίκησης, όπως τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές.

Ωστόσο ο παραπάνω κανόνας έχει και σημαντικές εξαιρέσεις. Μια από αυτές παρατηρείται στη θέση La Plane. Ενώ ο Turq (1989) έχει τεκμηριώσει ότι περίπου το 89% των λίθινων πρώτων υλών στη θέση προέρχεται από τοπικές πηγές (που δεν απέχουν περισσότερο απο 2 χλμ. από αυτή), υπάρχουν στοιχεία για την εκμετάλλευση τουλάχιστον άλλων 10 πηγών λίθινων πρώτων υλών, που εντοπίζονται σε αποστάσεις που κυμαίνονται από 10 μέχρι 80 χλμ βορειότερα, ανατολικότερα ή δυτικότερα της θέσης. Παρόμοια στοιχεία έχουν τεκμηριωθεί στη θέση Le Dau (με τουλάχιστον έξι διαφορετικές πηγές λίθινων πρώτων υλών, μέχρι και 80 χλμ. μακρύτερα από την περιοχή) καθώς και στη θέση Tour-de-Faure (με τουλάχιστον τέσσερις πηγές, μέχρι και 40 χλμ. μακρύτερα) (Turq & Dolse 1988). Τα δεδομένα αυτά σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό λίθινων τεχνέργων, συνηγορούν στο συμπέρασμα πως οι παραπάνω θέσεις αυτές αποτελούσαν χώρους μόνιμης εγκατάστασης (ο.π).

3.3. Οι έρευνες για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα.

Όπως ήδη έχει τονιστεί, η μελέτη των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στη ΝΔ Γαλλία, ομοιάζει σε πολλά σημεία με το καθεστώς που χαρακτηρίζει τις εν λόγω έρευνες και στη χώρα μας. Έτσι και στον ελληνικό χώρο, η συντριπτική πλειοψηφία των στοιχείων για την ύπαρξη υπαίθριων χώρων χρήσης κατά τη Μέση Παλαιολιθική, προέρχεται από λίθινα ευρήματα, τα οποία έχουν ανακτηθεί στο πλαίσιο επιφανειακών περισυλλογών. Ακόμη ένα κοινό σημείο που χαρακτηρίζει τα πορίσματα των ερευνών τόσο στη Γαλλία όσο και στη χώρα μας, είναι η αφθονία των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής σε σχέση με τα σπήλαια και τις βραχοσκεπές, που φέρονται να χρησιμοποιούνται κατά την ίδια περίοδο. Παρακάτω θα προχωρήσουμε σε μια μικρή ανασκόπηση των ερευνών καθώς και των μελετών για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε αυτές της περιοχής της Ηπείρου, οι οποίες ενδιαφέρουν πρωτίστως την παρούσα έρευνα.

3.3.1. Οι υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής εκτός Ηπείρου.

3.3.1.1. Θεσσαλία

Πέρα από τον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, όπου η έρευνα έχει δείξει τα τελευταία χρόνια μεγάλο ενδιαφέρον για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, και στις οποίες θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω, σε αρκετά άλλα μέρη της χώρας μας έχουν εντοπιστεί υπαίθριοι χώροι που μέσω των λιθοτεχνιών τους, μας δίνουν μαρτυρίες για τη χρήση τους κατά τη Μέση Παλαιολιθική. Τα παραπάνω στοιχεία έχουν προκύψει στο πλαίσιο μεμονωμένων προσπαθειών ή γενικότερων ερευνητικών προγραμμάτων, και κυρίως στη βάση επιφανειακών περισυλλογών λίθινων τεχνέργων.

Οι διαδοχικές έρευνες για την ανεύρεση Παλαιολιθικών στοιχείων κατοίκησης στον γεωγραφικό χώρο της Θεσσαλίας, κατάφεραν να ταυτίσουν αρκετές

υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου. Η ομάδα του M. Milojcic (Milojcic *κ.α* 1965) και του Δ. Θεοχάρη (Θεοχάρης 1967, Freund 1971), καθώς και η σχετικά πρόσφατη έρευνα των Runnels και Van Andel (Runnels 1988, Runnels & Van Andel 1993α), εντόπισαν πάνω από 60 υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, κυρίως στις όχθες του Πηνειού ποταμού (***εικ. 20***).

Τα ευρήματα των ερευνών αυτών ήταν κυρίως λίθινα τέχνεργα και σε μερικές περιπτώσεις ζωικά κατάλοιπα σε συνάφεια με αυτά (Milojcic *κ.α* 1965, Θεοχάρης 1967, Freund 1971, Runnels 1988, Runnels & Van Andel 1993α). Οι δημοσιεύσεις των παραπάνω προσπαθειών αφορούσαν κυρίως τυπολογικές μελέτες των λίθινων τεχνέργων, προς την κατεύθυνση χρονολόγησης των υπαίθριων θέσεων, ενώ πιο πρόσφατα πιο σύνθετες μελέτες έκαναν την εμφάνιση τους (π.χ Runnels & Van Andel 1993)

Οι λίθοτεχνίες από τις όχθες του Πηνειού έχουν Μουστέριο χαρακτήρα: παρουσία αμφιπρόσωπων φυλλόσχημων και Μουστέριων αιχμών, πλευρικών ξέστρων/ρασπών και οδοντωτών, σε συνδυασμό με μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, όπως η παρουσία καρινωτών ξέστρων και Ωρινάκιων λεπίδων ***(εικ. 21)*** (Milojcic *κ.α* 1965, Θεοχάρης 1967, Freund 1971). Ο Runnels (1988) δεν διαχώρισε τα λίθινα τέχνεργα σε δυο διαφορετικές περιόδους αλλά τα ενέταξε συνολικά σε μια προχωρημένη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής.

Η ομάδα του Milojcic (Milojcic *κ.α* 1965), βάσει των ζωικών καταλοίπων που βρέθηκαν σε συνάφεια με τα λίθινα ευρήματα, τοποθέτησε μερικές από τις υπαίθριες θέσεις στην τελευταία Μεσοπαγετώδη περίοδο (Riss/Wurm). Πιο πρόσφατα οι Runnels και Van Andel (1993) ανέφεραν ραδιομετρικές ημερομηνίες (C_{14} και U/Th) που χρονολογούσαν τις γεωλογικές αποθέσεις από τις οποίες ανακτήθηκαν λίθινα τέχνεργα μεταξύ 40.000 και 27.000 χρόνων πριν από το παρόν (Runnels 1988). Οι θέσεις Ροδιά και μεγάλο Μοναστήρι στο πλαίσιο υπολογισμού της ηλικίας των γεωλογικών στρωμάτων τοποθετήθηκαν μεταξύ 400.000 και 200.000 χρόνων πριν από το παρόν (ο.π).

Οι πρώτες ερμηνείες σχετικά με την λειτουργία των υπαίθριων θέσεων στις όχθες του Πηνειού, τις θεώρησαν ως τα υπολείμματα εκτεταμένων χώρων ανθρωπογενούς παρουσίας, που είχαν διαβρωθεί από την κοίτη του ποταμού. Η καλή κατάσταση διατήρησης των λίθινων τεχνέργων και των οστών που βρέθηκαν σε συνάφεια, ήταν στοιχεία που οδήγησαν στο συμπέρασμα, πως τα ευρήματα αυτά βρισκόταν στους χώρους περισυλλογής σχεδόν κατά χώραν (in situ) και συνανήκαν,

χωρίς να έχουν επηρεαστεί σοβαρά από μετά-αποθετικές διεργασίες (Milojcic *κ.α* 1965).

Αντίθετα οι Runnels και Van Andel (1993) θεώρησαν πως οι υπαίθριες θέσεις στις όχθες του Πηνειού, αντιπροσώπευαν βραχυπρόθεσμους χώρους χρήσης που σχετίζονταν με δραστηριότητες κυνηγιού στις όχθες του ποταμού, και ανεβρέθηκαν στην αρχική τους κατάσταση, χωρίς ο ποταμός να έχει επηρεάσει την έκταση τους. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκαν από τη μελέτη των χαρακτηριστικών των λίθινων τεχνέργων, καθώς οι πυρήνες και τα φλοιώδη αποκρούσματα ήταν σπάνια στις θέσεις αυτές, καταδεικνύοντας ότι επεξεργασμένα και ανεπεξέργαστα αποκρούσματα μεταφέρονταν και απορρίπτονταν κατά μήκος των όχθεων του Πηνειού, ύστερα από πολύ μικρή χρήση. Τα αρχικά στάδια της παραγωγής αποκρουσμάτων πραγματοποιούνταν μακριά από τον ποταμό, σε άλλα μέρη της Θεσσαλίας, όπου οι λίθινες πρώτες ύλες καλής ποιότητας ήταν άφθονες (Runnels 1988).

3.3.1.2. Πελοπόννησος

Αρκετές υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου ταυτίστηκαν τα προηγούμενα χρόνια και στην Πελοπόννησο, στο πλαίσιο επιφανειακών ερευνών. Στην περιοχή της Ηλείας (Servais 1961, Leroi-Gourhan *κ.α* 1963α,β, Leroi-Gourhan 1964, Chavaillon *κ.α* 1964, 1967, 1969) εντοπίστηκαν πάνω από 50 τέτοιοι χώροι (***εικ. 22***), στη νότια Αργολίδα (Van Andel & Runnels 1987, Jameson *κ.α* 1994, Runnels *κ.α* 1995) ταυτίστηκαν 4 θέσεις, και στην Αχαΐα εντοπίστηκαν οι θέσεις Καλαμάκι και Λακκόπετρα και περισυλλέχθηκαν άφθονα λίθινα ευρήματα από την κοιλάδα του Πείρου ποταμού (Ντάρλας 1991, 1996, Darlas 1994, 1995).

Οι δημοσιεύσεις και των παραπάνω ερευνητικών δραστηριοτήτων εστίασαν την προσοχή τους στην τυπολογια των λίθινων τεχνέργων και τη χρονολόγηση τους. Με βάση την τυπολογική μελέτη, τα λίθινα ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής από την Ηλεία (Chavaillon *κ.α* 1964), διαχωρίστηκαν σε 2 διαφορετικές κατηγορίες σε συσχετισμό και με τα χαρακτηριστικά των γεωλογικών στρωμάτων στα οποία βρέθηκαν: μια «κλασσική» Μουστέρια λιθοτεχνία με γενικά μικρό μέγεθος τεχνέργων, που αντιπροσωπευόταν από Μουστέριες αιχμές, πλευρικά ξέστρα/ράσπες και απόκρουση Levallois (Ζώνη Γ), και μια «εξελιγμένη» Μουστέρια λιθοτεχνία, η οποία τοποθετήθηκε χρονολογικά στο τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής και

χαρακτηριζόταν από την υψηλή συχνότητα χρήσης της τεχνικής Levallois, την παραγωγή επιμηκών αποκρουσμάτων και την παρουσία πλευρικών ξέστρων/ρασπών και εργαλείο-τύπων της Ανώτερης Παλαιολιθικής (Ζώνη Β) (***εικ. 23***).

Η μελέτη των λίθινων τεχνέργων που ανακτήθηκαν από τις έρευνες στη Νότια Αργολίδα (Runnels 1988), προσδιόρισε μια λιθοτεχνία «Levallois-Mousterian» με τέχνεργα μικρού μεγέθους, που τυπολογικά χαρακτηρίζεται από αμφιπρόσωπες φυλλόσχημες και Μουστέριες αιχμές, πλευρικά ξέστρα/ράσπες και οδοντωτά (***εικ. 24***).

Η λιθοτεχνία της θέσης Καλαμάκι στην Αχαΐα παραβλήθηκε με την λεγόμενη «εξελιγμένη Μουστέρια» της Ήλείας (Ζώνη Β) αν και εμφάνιζε ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως την περιορισμένη χρήση της τεχνικής Levallois και την απουσία εργαλειοτύπων της Ανώτερης Παλαιολιθικής (Ντάρλας 1991) (***εικ. 25***), ενώ αυτή από την θέση Λακκόπετρα, θεωρήθηκε ως τυπική Μουστέρια, επηρεασμένη από την τοπική πρώτη ύλη (Darlas 1995) (***εικ. 26***). Ακόμη από την κοιλάδα του Πείρου ποταμού περιγράφηκαν πλευρικά ξέστρα/ράσπες, πυρήνες Levallois και δισκοειδείς, φολίδες Levallois (Ντάρλας 1996) (***εικ. 27***).

Βάσει ηλικιών από σειρές ουρανίου που λήφθηκαν σε ανθρακικά άλατα των αποθέσεων που περιείχαν λίθινα τέχνεργα, καθώς και στην κρούστα ανθρακικού άλατος υπόγειων νερών που είχε διαμορφωθεί σε αυτά, οι λιθοτεχνίες από τις επιφανειακές έρευνες στην Αργολίδα τοποθετήθηκαν σε ένα χρονολογικό ορίζοντα μεταξύ 50.000 και 40.000 χρόνων πριν από το παρόν (Pope *κ.α* 1984, Pope & Van Andel 1984).

Ο Α. Ντάρλας (1989) τοποθέτησε τη λιθοτεχνία από τη θέση Καλαμάκι σε έναν ορίζοντα μεταξύ 60.000 και 35.000 χρόνων πριν από το παρόν, σε μια ύστερη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής, λόγω των «εξελιγμένων» της χαρακτηριστικών. Ακόμη στη βάση της ερμηνείας της στρωματοποίησης των θαλάσσιων αναβαθμίδων, πρότεινε την χρονολογική τοποθέτηση της λιθοτεχνίας από τη θέση Λακκόπετρα στα 80.000 χρόνια πριν από το παρόν (Ντάρλας 1991). Τέλος, προσδιόρισε την περιοχή της κοιλάδας του ποταμού Πείρου ως χώρο όπου γινόταν η συλλογή και προκαταρκτική απόκρουση λίθινων πρώτων υλών.

3.3.1.3. Υπόλοιπη Ελλάδα

Μικρής έκτασης επιφανειακές έρευνες κατάφεραν να προσδιορίσουν ένα μικρό αριθμό υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στην Εύβοια και τα νησιά των Σποράδων. Ομάδα ξένων ερευνητών κατά τη δεκαετία του ’60 και αργότερα η ερασιτέχνης αρχαιολόγος Ε. Σαραντέα-Μίχα, ανέφεραν υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Εύβοια, στη βάση της περισυλλογής λίθινων τεχνέργων με Μουστέρια χαρακτηριστικά (Sackett *κ.α* 1966, Σαραντέα-Μίχα 1986,1992,1996) ***(εικ. 28)***. Ανάλογες έρευνες από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας στην Αλόννησο, οδήγησαν επίσης στην ταύτιση 13 θέσεων με συγκεντρώσεις τεχνέργων της Μέσης Παλαιολιθικής, τα οποία χαρακτηριζόταν κυρίως από τη χρήση κεντροφερών μεθόδων απόκρουσης Levallois και μη ***(εικ. 29)*** (Παναγοπούλου *κ.α* 2001).

Στη Θράκη το 1993, στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας εντοπίστηκαν ορισμένες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθική περιόδου (Ευστρατίου & Ammerman 1996, Ammerman *κ.α* 1999) ***(εικ. 30)*** και ανακτήθηκε ικανός αριθμός λίθινων τεχνέργων με Μουστέρια χαρακτηριστικά: δισκοειδείς πυρήνες και διπλά πλευρικά ξέστρα/ράσπες, ενώ υποστηρίζεται ότι ανακαλύφθηκαν και 2 πυρηνικά εργαλεία με αμφιπρόσωπη επεξεργασία ***(εικ. 31)***.

3.3.1.4 Υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στη νότιο Αλβανία.

Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να παραθέσουμε ορισμένα στοιχεία για υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, που σχετικά πρόσφατα προσδιορίστηκαν στη νότιο Αλβανία. Αυτό γίνεται από τη στιγμή που τα βορειοδυτικά τμήματα της σημερινής Ηπείρου και οι εκτάσεις της νοτίου Αλβανίας πρέπει να θεωρηθούν, κατά την Παλαιολιθική περίοδο, μια ενιαία περιοχή από την άποψη γεωγραφικών αλλά και παλαιοπεριβαλλοντικών όρων.

Αν και οι έρευνες στην περιοχή αυτή είναι εξαιρετικά αποσπασματικές, έχουν καταφέρει να προσδιορίσουν ένα μικρό αριθμό υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής, που φαίνεται να ομοιάζουν σε αρκετά σημεία με αυτές της Ηπείρου.

Άμεσα σχετιζόμενη με τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην

Ήπειρο, εμφανίζεται η θέση Xarra, στην οποία περισυλλέχθηκαν τέχνεργα με Μουστέρια χαρακτηριστικά από αποθέσεις terra rossa ***(εικ. 32-33)***. Ο ιταλός L. Cardini που ταύτισε αυτή τη θέση πριν το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, θεώρησε τις αποθέσεις αυτές αιολικής προέλευσης και τα ευρήματα του κατά χώραν (in situ). Κατά τη δεκαετία του ’90 περισυλλέχθηκαν από την περιοχή αρκετά λίθινα τέχνεργα, που φέρουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με Μουστέριες λίθοτεχνίες υπαίθριων θέσεων της Ηπείρου, εφόσον περιλαμβάνουν φολίδες Levallois και επιμήκη αποκρούσματα (Harrold *κ.α* 1999)

Πρόσφατα στο πλαίσιο ενός διευρυμένου προγράμματος διερεύνησης της προϊστορίας της περιοχής Mallakastra στην Αλβανία (MRAP), προσδιορίστηκαν και άλλες υπαίθριες θέσεις με λίθινα τέχνεργα της Μέσης Παλαιολιθικής. Δυστυχώς τα δημοσιευμένα στοιχεία για αυτές είναι λίγα, ωστόσο από τη θέση Kryegjata B, απ’ όπου ανακτήθηκαν λίθινα τέχνεργα της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής, καθώς και της Μεσολιθικής περιόδου, έχουμε στη διάθεση μας ορισμένα διαφωτιστικά στοιχεία (Runnels *κ.α* 2004).

Τα Μουστέρια τέχνεργα είναι λιγοστά σε σχέση με αυτά μεταγενέστερων περιόδων και προέρχονται όλα από επιφανειακές περισυλλογές. Περιλαμβάνουν πλευρικά ξέστρα/ράσπες, οδοντωτά και ένα χειροπέλεκυ που κατατάχθηκε στη Σεζλέτια παράδοση ***(εικ. 34)***. Τεχνολογικά η χρήση της τεχνικής Levallois είναι σπάνια, ενώ υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία με την «Ποντίνεια» Μουστέρια τεχνολογική παράδοση της Ιταλίας. Κάτι ανάλογο έχει διαπιστωθεί και για λίθινα ευρήματα από θέσεις της Ζακύνθου (Kourtessi-Philipakis 1986). Χρονολογικά η Μουστέρια λίθοτεχνία από τη θέση Kryegjata B τοποθετείται στα 135.000-115.000 και μεταξύ 60.000-30.000 χρόνων πριν από το παρόν, εξαιτίας του Σζελέτιου χειροπέλεκυ (Runnels *κ.α* 2004).

3.3.2. Οι υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο.

Αναμφισβήτητα η Ήπειρος είναι η πλέον ερευνημένη περιοχή της Ελλάδας όσον αφορά την Παλαιολιθική. Αυτός ο γεωγραφικός χώρος άρχισε να ερευνάται, κυρίως χάρη στα προγράμματα ξένων πανεπιστημίων αλλά και το ενδιαφέρον μεμονωμένων ερευνητών. Οι προσπάθειες αυτές, από τη δεκαετία του ’60, κατάφεραν να ταυτίσουν ένα μεγάλο αριθμό χώρων χρήσης που τοποθετούνται

κυρίως στις δυο τελευταίες φάσεις της Παλαιολιθικής περιόδου (Μέση και Ανώτερη).

Όσον αφορά τη Μέση Παλαιολιθική, το σπήλαιο Ασπροχάλικο, ανασκαμμένο από την ομάδα του Ε. Higgs το 1962, για πολλά χρόνια υπήρξε η μοναδική ανασκαμμένη, προφυλαγμένη θέση της περιόδου αυτής στην Ελλάδα. Αποτελούσε και ακόμα αποτελεί, όπως είδαμε, εν αναμονή των αναλυτικών δημοσιεύσεων άλλων ανάλογων θέσεων, σημείο αναφοράς και σύγκρισης της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας. Ωστόσο πέρα από το σπήλαιο Ασπροχάλικο οι έρευνες στην Ήπειρο, κατάφεραν να προσδιορίσουν ένα μεγάλο αριθμό υπαίθριων χώρων χρήσης.

3.3.2.1. Ο προσδιορισμός και η ταύτιση των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής.

Οι έρευνες για τον προσδιορισμό υπαίθριων χώρων χρήσης της Παλαιολιθικής στην Ήπειρο ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του ’60, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του πανεπιστημίου του Cambridge για την Παλαιολιθική κατοίκηση στην περιοχή, με επικεφαλής τον Ε. Higgs.

Κατά τη διάρκεια αυτών των ερευνών έγινε δυνατό να ταυτιστούν αρκετές υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, κυρίως στη βάση επιφανειακών ερευνών και περισυλλογής λίθινων τεχνέργων με Μουστέριο χαρακτήρα. Μερικές από αυτές ήταν οι θέσεις Άγιος Γεώργιος, Βουλίστα Παναγιά, Στεφάνι, Μόρφι Μεγάλο και Μικρό Καρβουνάρι κλπ. ***(εικ. 35)***. (Higgs 1963α, β, 1964, 1965, Higgs *κ.α* 1966, 1967). Ακόμη κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας ταυτίστηκε η πιο διάσημη υπαίθρια θέση της Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, ο Κοκκινόπηλος. Η ομάδα του Higgs διενέργησε δυο δοκιμαστικές τομές στον Κοκκινόπηλο, οι οποίες μέχρι πρόσφατα καθιστούσαν τη θέση αυτή, τη μοναδική ανασκαμμένη υπαίθρια Παλαιολιθική θέση της Ελλάδας.

Μετά από αρκετά χρόνια, στα τέλη της δεκαετίας του ’70, μια μικρή ομάδα του πανεπιστημίου του Cambridge, υπό τον G. Bailey, επέστρεψε στην Ήπειρο για να συμπληρώσει τη μελέτη και τη δημοσίευση των περιοχών που προσδιορίστηκαν από την ομάδα του Ε. Higgs στη δεκαετία του ’60. Αν και οι εν λόγω έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως στην ανασκαφή της βραχοσκεπής Κλειδί, που τοποθετείται στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο, κατά τη διάρκεια τους, ταυτίστηκαν μερικοί ακόμη υπαίθριοι χώροι χρήσης της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, όπως οι θέσεις

Τσουκνίδα, Χιλιομόδι, Παραπόταμος κ.α. ***(εικ. 36)***. (Bailey *κ.α* 1983,1984, 1992, 1997, Bailey 1992, 1995, 1997)

Τη δεκαετία του ’90, άλλη μιας μεγάλης κλίμακας έρευνα ξεκίνησε στην νοτιοδυτική Ήπειρο, αυτή τη φορά υπό την αιγίδα του πανεπιστημίου της Βοστώνης, πρόγραμμα γνωστό και ως «Nikopolis Project». Κατά τη διάρκεια της και πάλι μέσω επιφανειακών περισυλλογών, έγινε δυνατό να ταυτιστούν υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας **(**π.χ. Αλωνάκι, Βαλανιδοράχη, Αναβάτης, Κρανέα**)** ***(εικ. 37)*** (Runnels *κ.α* 1999, Runnels & Van Andel 2003).

Παράλληλα με αυτά τα μεγάλα ερευνητικά προγράμματα ορισμένοι μεμονωμένοι ερευνητές ασχολήθηκαν με την Παλαιολιθική έρευνα στην περιοχή.

Ένας από αυτούς ο Αύγουστος Σορδίνας, κατά τη διάρκεια μιας έρευνας για την προϊστορική περίοδο της Κέρκυρας, προσδιόρισε, βάσει της περισυλλογής τεχνέργων λαξεμένου λίθου με Μουστέριο χαρακτήρα, 13 υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στο νησί ***(εικ. 38)***. Το υλικό αυτό ομοίαζε με αυτό της Ηπείρου, και θεωρήθηκε πως, κατά τη διάρκεια περιόδων με χαμηλή θαλάσσια στάθμη, οι δυο περιοχές συνδέονταν με πορθμό (Sordinas 1968α, 1969, 1970α, 1983, Σορδίνας 1965, 1968β). Ανέφερε επίσης παρόμοια ευρήματα από τη Λευκάδα την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (Σορδίνας 1970β).

Η Α. Ντούζουγλη, πιο πρόσφατα, δημοσίευσε ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής από υπαίθριες θέσεις της Λευκάδας ***(εικ. 39)*** (Dousougli 1999), ενώ στη Ζάκυνθο, δύο υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής προσδιορίστηκαν, μια από τις οποίες ερμηνεύτηκε ως εργαστήριο προκαταρκτικής απόκρουσης πυρήνων (Kourtessi-Philippakis & Sorel 1996) ***(εικ. 40)***.

Τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο κατασκευαστικών έργων, όπως αυτό της Εγνατίας οδού, έγινε δυνατό να ταυτιστούν, κυρίως στην περιοχή της Θεσπρωτίας, ορισμένες ακόμη υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής που εκτός των άλλων, προσέφεραν λιθοτεχνίες Μουστέριου χαρακτήρα. Στις θέσεις Μολόνδρα του δήμου Παραποτάμου, Νεοχώρι, Μεσοβούνι και Κρυσταλλοπηγή, διενεργήθηκαν οργανωμένες και σύγχρονες σωστικές ανασκαφές, 50 χρόνια περίπου μετά από αυτή του Κοκκινόπηλου ***(εικ. 41)***. Κατά τη διάρκεια τους ανακτήθηκαν πάνω από 50.000 λίθινα τέχνεργα τα οποία περιμένουν την αναλυτική μελέτη τους (Palli & Papadea 2002)

3.3.2.2. Οι μελέτες των λίθινων τεχνέργων.

Μεγάλο μέρος των δημοσιεύσεων των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής από την περιοχή της Ηπείρου, ασχολήθηκε με την ανάλυση των λίθινων τεχνέργων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των επιφανειακών περισυλλογών. Οι παλιότερες δημοσιεύσεις είχαν καθαρά τυπολογικό χαρακτήρα και αποσκοπούσαν, σε συνδυασμό με ανάλογες μελέτες από στρωματογραφημένες θέσεις της περιοχής (Ασπροχάλικο), στην δημιουργία μιας τοπικής χρονολογικής ακολουθίας της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου.

Έτσι στην πρώτη δημοσίευση των ευρημάτων από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου, από τον Higgs (Dakaris *κ.α* 1964), τα λίθινα ευρήματα δημιούργησαν μια ιδιαίτερη κατηγορία λιθοτεχνίας, τη λεγόμενη «Κοκκινόπηλος», η οποία θεωρήθηκε ως τύπου «Levallois-Mousterian», με κύριο χαρακτηριστικό την παρουσία αμφιπρόσωπων φυλλόσχημων αιχμών ***(εικ. 42)***. Ακόμη ο Α. Σορδίνας στην τυπολογική μελέτη του υλικού του από τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Κέρκυρα, το παραλλήλισε, όπως είδαμε, με το αντίστοιχο που είχε ανακτηθεί από την Ήπειρο (Σορδίνας 1965, 1968, Sordinas 1968, 1969, 1970).

Σχετικά πρόσφατα, πιο συνθετικές μελέτες των λίθινων ευρημάτων από τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου, έκαναν την εμφάνιση τους. Μια από αυτές, η εργασία των Παπακωνσταντίνου και Βασιλοπούλου (1997) στο πλαίσιο της σύγχρονης μεθοδολογίας, προσδιόρισε πέρα από τα τυπολογικά, τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά των τεχνέργων, από τις περισυλλογές που διεξήγαγε η δεύτερη έρευνα του Cambridge στην Ήπειρο, εξετάζοντας παράλληλα και τα τέχνεργα από παλιότερες επιφανειακές έρευνες της ομάδας του Higgs ***(εικ. 43)***. Η προσπάθεια αυτή, αν και περιορισμένη, κατέληξε σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τη φύση αυτών των λιθοτεχνίων.

Τονίστηκε ο διαφορετικός τεχνολογικός χαρακτήρας των λιθοτεχνιών των υπαίθριων θέσεων σε σχέση με αυτές από το σπήλαιο Ασπροχάλικο, ενώ συνειδητοποιήθηκε η «εσωτερική» (στο υλικό μιας θέσης) και «εξωτερική» (μεταξύ του υλικού θέσεων) τυπολογική και τεχνολογική ποικιλότητα, που χαρακτήριζε τα λίθινα τέχνεργα των υπαίθριων χώρων χρήσης.

Σε μια συνθετική μελέτη που περιελάμβανε την πλειοψηφία των λίθινων ευρημάτων που είχαν ανακτηθεί από τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής

της Ηπείρου και της Κέρκυρας κατά τις έρευνες των προηγούμενων χρόνων, η Δ. Παπαγιάννη (2000) αναθεώρησε πολλά από τα πορίσματα των πρώτων δημοσιεύσεων τους. Η ποικιλότητα που είχαν διακρίνει οι Παπακωνσταντίνου και Βασιλοπούλου (1997) ήταν ένα από τα βασικά συμπεράσματα αυτής της μελέτης, πέρα από τον ακριβή προσδιορισμό των τεχνολογικών και τυπολογικών στοιχείων αυτών των λιθοτεχνιών ***(εικ. 44)***.

Οι έρευνες για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου δεν περιορίστηκαν μόνο στις δημοσιεύσεις για τα λίθινα τέχνεργα. Συχνά στο πλαίσιο των ίδιων μελετών, έγιναν προσπάθειες για τη χρονολόγησή τους, διερεύνησης της γεωλογικής τους ιστορίας, ερμηνείας της φύσης και της λειτουργίας τους, καθώς και ένταξης τους στο ευρύτερο σχέδιο της Μεσοπαλαιολιθικής κατοίκησης στην περιοχή.

3.3.2.3 Το γεωλογικό παρελθόν των υπαίθριων θέσεων της Ηπείρου.

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που απασχόλησαν την έρευνα για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο, είναι η γεωλογική τους ιστορία. Από τις πρώτες έρευνες στην περιοχή, έγινε κατανοητό πως οι χώροι αυτοί σχετίζονται με ορατούς στο τοπίο γεωλογικούς σχηματισμούς ερυθρογής, τη λεγόμενη terra rossa. Είναι χαρακτηριστικό πως με εξαίρεση λίγες θέσεις στην παράκτια Κέρκυρα, όλες οι υπόλοιπες υπαίθριες Παλαιολιθικές θέσεις στην Ήπειρο, συνδέονται αποκλειστικά με αυτόν τον τύπο γεωλογικών σχηματισμών γεγονός που, από τη στιγμή που κάτι τέτοιο διαγνώστηκε, διευκόλυνε τον προσδιορισμό τους, στο πλαίσιο των ερευνών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Σε αρχαιολογικό επίπεδο, η κατανόηση του τρόπου σχηματισμού αλλά και της γεωλογικής ιστορίας αυτών των αποθέσεων, θα επέτρεπε μια καλύτερη εκτίμηση των τεχνέργων λαξεμένου λίθου, που βρέθηκαν σε συνάφεια με αυτές, και θα βοηθούσε στην χρονολόγηση τους. Αν και οι συστηματικές ανασκαφές σχεδόν απουσιάζουν από την έρευνα των υπαίθριων θέσεων, οι δοκιμαστικές τομές στον Κοκκινόπηλο θα μπορούσαν να καταδείξουν, στη βάση της μελέτης των λίθινων ευρημάτων που ανακτήθηκαν από αυτές, μια τουλάχιστον σχετική χρονολογική τοποθέτηση και ακολουθία. Ωστόσο κάτι τέτοιο αμφισβητήθηκε από την πρώτη κιόλας δημοσίευση της λιθοτεχνίας της θέσης αυτής.

3.3.2.3.1 Η προέλευση των αποθέσεων terra rossa.

Η πρώτη έκθεση σχετικά με τις αποθέσεις terra rossa στην περιοχή της Ηπείρου από τον Tippet (Dakaris *κ.α* 1964), περιείχε μια ανάλυση των μορφολογικών, μηχανικών και χημικών ιδιοτήτων τους, καθώς επίσης και μια προκαταρκτική ερμηνεία της προέλευσης και της ηλικίας τους, βασισμένη σε δείγματα τέτοιων αποθέσεων από τον Κοκκινόπηλο. Τα δείγματα ιζημάτων που εξετάστηκαν περιείχαν άμμο, άργιλο και λάσπη (βούρκο) σε μια αναλογία 4:9:7.

Στη συνέχεια οι αποθέσεις του Κοκκινόπηλου διαιρέθηκαν σε τρεις διαδοχικές ζώνες, Α, Β και Γ. Η κατώτερη ζώνη Α, επικάλυπτε τον ασβεστολιθικό βράχο, ήταν ερυθρού χρώματος, διάσπαρτη από γκρίζες φλέβες και ραβδώσεις. Από τη ζώνη αυτή δεν ανακτήθηκε κανένα λίθινο τέχνεργο. Η ζώνη Β, μια κιτρινωπή απόθεση, πάχους περίπου 2 μ., άφθονη σε διάστικτες γκρίζες φλέβες και ραβδώσεις, περιείχε κατά χώραν (in situ), σύμφωνα με τον Higgs, Μουστέρια τέχνεργα (Dakaris *κ.α* 1964), καθώς και ένα πιο πρόσφατα ανακτημένο χειροπέλεκυ (Runnels & Van Andel 1993β). Η ανώτερη ζώνη Γ, μια καφεκόκκινη απόθεση που κυμαινόταν σε πάχος από 0,5 έως 3 μ., ήταν σχετικά καθαρή από διαταράξεις φλεβών ή ραβδώσεων. Σύμφωνα με τον Higgs (Dakaris *κ.α* 1964), σε αυτό το στρώμα ανακαλύφθηκαν τέχνεργα της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου κατά χώραν (in situ), στη δοκιμαστική τομή στον τομέα *α*. Σύμφωνα με τον Tippett (στο Dakaris *κ.α* 1964), η ζώνη Γ κάλυπτε ένα ομοιόμορφο σκούρο ερυθρό ή κιτρινωπό-ερυθρό στρώμα, του οποίου η αρχική επιφάνεια συντηρούνταν.

Ο Tippett (ο.π) θεώρησε την ιδιομορφία που παρατήρησε στην κορυφή της ζώνης Α, καθώς επίσης και την παρουσία μαύρων μαγγανικών ζωνών στα όρια μεταξύ των ζωνών Α και Β και των ζωνών Β και Γ, ως διαγνωστικά στοιχεία «σπασιμάτων» που προκλήθηκαν από την ιζηματογένεση. Η επιφάνεια αυτών των ζωνών εκτέθηκε στον αέρα για έναν χρονικό διάστημα και στη συνέχεια διαβρώθηκε, με την επόμενη ζώνη αποθέσεων να την επικαλύπτει. Βάσει των παραπάνω αναλύσεων και εκτιμήσεων του Tippett, ο Hey (στο Dakaris *κ.α* 1964) πρότεινε μια αιολική προέλευση για το σύνολο των κόκκινων αποθέσεων του Κοκκινόπηλου, ίσως από τη Σαχάρα, θεωρώντας απίθανο αυτές να αποτελούν αδιατάρακτο υπόλειμμα τοπικής διάβρωσης.

Ωστόσο λίγο αργότερα, οι Higgs και Vita-Finzi (1966) υποστήριξαν αλλουβιακή προέλευση για τις κόκκινες αποθέσεις του Κοκκινόπηλου, βασισμένοι σε

ένα γεωλογικό φαινόμενο που παρατήρησαν βορειότερα της θέσης. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η terra rossa του Κοκκινόπηλου αντιπροσωπεύει τα διαβρωμένα υπολείμματα μιας αρχικής ασβεστολιθικής απόθεσης που στο παρελθόν καταλάμβανε ολόκληρη τη λεκάνη (Vita-Finzi 1978). Το μοντέλο αυτό διαμόρφωσης, σύμφωνα με τους Higgs και Vita-Finzi (1966), χαρακτήριζε όλες τις αποθέσεις terra rossa στις υπαίθριες θέσεις της Ηπείρου (π.χ. Μόρφι, Καρβουνάρι).

Μερικά χρόνια αργότερα ο MacLeod (1980, MacLeod & Vita-Finzi 1982) επανήλθε στο θέμα, επαναφέροντας την ιδέα της αιολικής προέλευσης των αποθέσεων terra rossa που είχε προτείνει χρόνια πριν ο Hey (Dakaris *κ.α* 1964). Ήρθε σε αντίθεση με το μοντέλο των Higgs και Vita-Finzi (1966), υποστηρίζοντας ότι ο σχηματισμός των ιζημάτων του Κοκκινόπηλου από τη διάβρωση του ασβεστολιθικού στρώματος βράχου θα ήταν σχεδόν αδύνατος. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, το μέσο πάχος των κόκκινων αποθέσεων στην περιοχή του Κοκκινόπηλου θα απαιτούσε για το σχηματισμό του, μέσω της διάβρωσης, ασβεστολιθικό βράχο πάχους περίπου 130 μ.. Επιπλέον, οι αναλογίες αργίλου στις κόκκινες αποθέσεις δεν συμφωνούσαν με την παρατεταμένη υποτροπική διάβρωση του τοπικού ασβεστόλιθου. Αντίθετα, ο MacLeod (1980) επικαλέσθηκε την μεταφορά του υλικού των κόκκινων αποθέσεων από αλλού. Θεώρησε πως το μέγεθος των μορίων των ιζημάτων του Κοκκινόπηλου, ήταν σύμφωνο με μια αιολική προέλευση των αποθέσεων (ο.π).

Αργότερα, στο πλαίσιο του δεύτερου ερευνητικού προγράμματος του Cambridge, οι King και ο Bailey (1985) αποδέχτηκαν την αλλουβιακή προέλευση των κόκκινων αποθέσεων του Κοκκινόπηλου (Higgs & Vita-Finzi 1966, Harris & Vita-Finzi 1968, Vita-Finzi 1978). Ωστόσο σημείωσαν ότι μια κοιλάδα για να γεμίσει μέχρι το ύψος του Κοκκινόπηλου (αυτήν την περίοδο 40 μέτρα επάνω από το επίπεδο των ποταμών) θα είχε καλύψει εντελώς το σπήλαιο Ασπροχάλικο (σήμερα βρίσκεται 20 μέτρα επάνω από το επίπεδο των ποταμών), σε μια περίοδο που η θέση εμφανίζεται κατοικημένη ***(εικ. 45)***. Για να εξηγήσουν αυτήν την προφανή αντίφαση, πρότειναν ότι το σημερινό ύψος του Κοκκινόπηλου είναι αποτέλεσμα τεκτονικής ανόδου, στην ενεργή σεισμικά περιοχή της Ηπείρου. Ως αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας, το τοπικό περιβάλλον και των δύο περιοχών θα είχε αλλάξει από την περίοδο της Παλαιολιθικής κατοίκησης αλλά και κατά τη διάρκεια της. Πρότειναν ότι μια από τις σημαντικότερες αλλαγές συνέβη κατά τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, όταν η κοίτη του ποταμού Λούρου διαφοροποιούνταν,

ρέοντας πιο νοτιοδυτικά μέσω του Κοκκινόπηλου στην κοιλάδα του Θεσπρωτικού. Κατά συνέπεια, οι αποθέσεις του Κοκκινόπηλου σχηματίστηκαν από τον Λούρο παρά από τα εφήμερα ρεύματα, που οφείλονταν στις βροχές, όπως είχε προτείνει προηγούμενα η Vita-Finzi (1978, MacLeod & Vita-Finzi 1982).

Ωστόσο και αυτό το μοντέλο (King & Bailey 1985) επικρίθηκε στην πιο πρόσφατη εργασία της ίδιας ομάδας (Bailey *κ.α* 1992, King *κ.α* 1997). Σύμφωνα με αυτήν την κριτική, εάν κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο το Ασπροχάλικο και ο Κοκκινόπηλος βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο, όπως είχε προταθεί νωρίτερα, ο Κοκκινόπηλος θα έπρεπε να είχε ανυψωθεί πολύ ψηλότερα από το Ασπροχάλικο τα τελευταία 40.000 χρόνια. Επομένως, ο ποταμός Λούρος δεν θα μπορούσε να ρέει μέσω του Κοκκινόπηλου και των κόκκινων ιζημάτων του, με αποτέλεσμα οι παλαιοπεριβαλλοντικές ερμηνείες των King και Bailey (1985) να μην τεκμηριώνονται.

Αντίθετα, η νέα ερμηνεία που προτάθηκε από την ομάδα του Cambridge, θεωρούσε τις κόκκινες αποθέσεις, προϊόντα χημικών ή βιοχημικών διαδικασιών της διάβρωσης των ασβεστόλιθων (Bailey *κ.α* 1992, King *κ.α* 1997), τα οποία είχαν αποτεθεί σε ρηχές εποχιακές λίμνες ή έλη.

Το πρόγραμμα της Νικόπολης ασχολήθηκε με το πρόβλημα της προέλευσης και του σχηματισμού των αποθέσεων terra rossa (Runnels & Van Andel 1993α, 2003, Van Andel 1998). Πρότεινε ένα εναλλακτικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο, οι αποθέσεις του Κοκκινόπηλου και άλλων υπαίθριων θέσεων είναι τα γεμίσματα μεγάλων καρστικών λεκάνων εσωτερικής αποξήρανσης (πόλγες (poljes)) ή εποχιακών λιμνών (λούτσες (loutses)). Τέτοιες καρστικές λεκάνες είναι πολυάριθμες στην Ήπειρο και αλλού στην Ελλάδα, όπως, για παράδειγμα, η λίμνη των Ιωαννίνων, η οποία προσδιορίστηκε επίσης ως polje από τον Higgs (1967). Μερικές βρίσκονται ακόμα σε πρωταρχική κατάσταση (π.χ Βάλτος, Καλοδίκι), μερικές έχουν αποσταγγιστεί τεχνητά (π.χ λίμνη Μαύρη), και άλλες έχουν ανυψωθεί από την τεκτονική άνοδο και επηρεάζονται βαθιά από τη διάβρωση (π.χ. Κοκκινόπηλος) ***(εικ. 46-47)***.

Το γέμισμα των λεκανών αυτών είναι αλλουβιακής (υπόλειμμα της αποσάθρωσης των ασβεστόλιθων από τα νερά) και αιολικής προέλευσης (μεταδιδόμενης σε μεγάλη απόσταση, μέσω του ανέμου, σκόνη). Οι Runnels και Van Andel (2003, Van Andel 1998) διέκριναν δυο τύπους κόκκινων αποθέσεων με αλλουβιακή ή αιολική προέλευση, οι οποίοι είναι παρόντες στις αποθέσεις terra rossa

της Ηπείρου.

3.3.2.3.2. Το παλαιοπεριβαλλοντικό πλαίσιο των υπαίθριων θέσεων

Πέρα από τη διαφωνία για την προέλευση των αποθέσεων των υπαίθριων θέσεων, που συνοπτικά εκτέθηκαν παραπάνω, πλέον έχει γίνει κατανοητό πως, στην περιοχή της Ηπείρου οι αποθέσεις terra rossa σχετίζονται με ρηχές εποχιακές λίμνες ή έλη, που διαμορφώθηκαν σε ασβεστολιθικές λεκάνες. Αυτοί οι τύποι παλαιοπεριβαλλόντων φαίνεται πως υπήρξαν διαχρονικά ελκυστικοί βιότοποι για τους ανθρωπίδες της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, λόγω της ποικιλίας ζωικών και φυτικών πόρων που συγκεντρώνονταν γύρω τους. Τα αποτυπώματα αυτών των ομάδων έρχονται σήμερα στα χέρια μας υπό τη μορφή τεχνέργων λαξεμένου λίθου.

Ωστόσο οι διαφωνίες συνεχίζονται σε θέματα που αφορούν το χρόνο κατά τον οποίο σταμάτησε η συσσώρευση ιζημάτων στις κόκκινες αποθέσεις, εάν η ανθρώπινη κατοίκηση μεταχρονολόγησε το σχηματισμό τους, και εάν η διάβρωση και η επαναπόθεση είναι εκτενείς και έχουν αναμίξει όλες τις αποθέσεις σε όλες τις περιοχές (π.χ Bailey *κ.α* 1992, Runnels & Van Andel 1993α, 2003, Van Andel 1998).

3.3.2.3.3. Η χρονολόγηση των κόκκινων αποθέσεων

Πρώτος ο Hey (στο Dakaris *κ.α* 1964), συγκρίνοντας την στρωματογραφική ακολουθία των αποθέσεων του Κοκκινόπηλου με γεωλογικές ακολουθίες σε παράκτιους ξεροπόταμους της βόρειας Κυρηναϊκής, κατέληξε στο συμπέρασμα πως η άργιλος του Κοκκινόπηλου συσσωρεύτηκε κατά τη διάρκεια του διαστήματος μεταξύ 43.000 και 35.000 ετών πριν από το παρόν.

Αργότερα οι Higgs και Vita-Finzi (1966) θεώρησαν πως οι κόκκινες αποθέσεις άρχισαν να σχηματίζονται πριν από την Μέση Παλαιολιθική περίοδο, ενώ η διαδικασία αυτή είχε ήδη ολοκληρωθεί κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική. Τα λίθινα τέχνεργα του Κοκκινόπηλου, σύμφωνα με την παραπάνω εκτίμηση, βρέθηκαν στα στρώματα των κόκκινων αποθέσεων κατά χώραν (in situ).

Αντίθετα η ομάδα του Cambridge (Bailey *κ.α* 1992), υποστήριξε ότι ο σχηματισμός των κόκκινων αποθέσεων έγινε σε μια εποχή, κατά το Μέσο Πλειστόκαινο ή και νωρίτερα. Τα λίθινα ευρήματα θα είχαν απορριφθεί στην παλαιά

επιφάνεια του εδάφους, πολύ μετά από το τέλος του σχηματισμού των κόκκινων αποθέσεων, και μερικά θα είχαν θαφτεί λόγω της υποτιθέμενης επανάληψης του φαινομένου αυτού: η τεκτονική δραστηριότητα από την στιγμή που είχε πάψει η απόθεση των κόκκινων ιζημάτων, συσσώρευσε καινούριες αποθέσεις στη λεκάνη.

Η αυστηρά αρχαιολογική επίπτωση αυτού του προτύπου, είναι ότι τα λίθινα τέχνεργα δεν σχετίζονται με τη διαδικασία της απόθεσης των κόκκινων ιζημάτων, την οποία και μεταχρονολογούν (ο.π). Επίσης κανένα από τα λίθινα τέχνεργα που ανακτήθηκαν από τον Κοκκινόπηλο δεν θα μπορούσε να θεωρείται κατά χώραν (in situ) (ο.π). Αντίθετα, οι λιθοτεχνίες, που προέρχονται από επιφανειακές περισυλλογές ή δοκιμαστικές τομές σε αποθέσεις terra rossa, αποτελούν ένα παλίμψηστο, που απαγορεύει οποιαδήποτε ρεαλιστική προοπτική για την επαλήθευση μιας χρονολογικής ή πολιτισμικής διαδοχής τους (ο.π). Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ομάδα του Bailey θεώρησε πως οι δοκιμαστικές τομές του Higgs στον Κοκκινόπηλο (τομείς *α* και *β*) διανοίχθησαν σε διαταραγμένα ιζήματα με αποτέλεσμα τα λίθινα τέχνεργα να μην μπορούν να θεωρούνται κατά χώραν (in situ) (ο.π).

Τα τελευταία χρόνια στην έρευνα για τις αποθέσεις terra rossa των υπαίθριων θέσεων της Ηπείρου, επιχειρήθηκε για πρώτη φορά η χρονολόγηση τους στη βάση ραδιομετρικών τεχνικών. Το 1998 χρονολογήθηκε με τη μέθοδο Αργού/Αργού, ένα στρώμα ηφαιστειακής τέφρας το οποίο καλυπτόταν από 12 μ. κόκκινων αποθέσεων στη θέση Μόρφι (Pyle *κ.α* 1998). Τα αποτελέσματα αυτών των μετρήσεων, 374.000±7.000 χρόνια πριν από το παρόν, κατέδειξαν πως ο σχηματισμός των αποθέσεων terra rossa συνεχίστηκε κανονικά κατά το ύστερο Μέσο και Ανώτερο Πλειστόκαινο σε αντίθεση με το μοντέλο της ομάδας του Bailey (Bailey *κ.α* 1992), που θεωρούσε πως κατά το Μέσο Πλειστόκαινο ή ακόμα και πολύ νωρίτερα είχε λήξει η διαδικασία διαμόρφωσης των κόκκινων αποθέσεων.

Οι Runnels και Van Andel στο πλαίσιο του προγράμματος της Νικόπολης ξεκίνησαν ένα εκτεταμένο γεωγραφικά, πρόγραμμα χρονολόγησης αποθέσεων terra rossa με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας (Van Andel 1998, Zhou & Van Andel 2001, Runnels & Van Andel 2003). Δώδεκα δείγματα ιζημάτων, από κόκκινες αποθέσεις έξι υπαίθριων θέσεων στη νοτιοδυτική Ήπειρο, χρονολογήθηκαν, και τα αποτελέσματα τους, τα τοποθέτησαν σε ένα διάστημα από την τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο μέχρι και το μέσο-Ολόκαινο ***(εικ. 48)*** (ο.π.). Ειδικά για τον Κοκκινόπηλο, ένα δείγμα ιζήματος από την κορυφή της ακολουθίας των κόκκινων αποθέσεων, χρονολογήθηκε στα 91.000±1.4000 χρόνια πριν από το παρόν (ο.π.). Οι

μετρήσεις αυτές καταδεικνύουν, ένα καθορισμένο όριο χρονολόγησης των αρχαιολογικών ευρημάτων, τα οποία ενσωματώθηκαν η αποτέθηκαν πάνω στα χρονολογημένα ιζήματα.

Ακόμη για τις περιοχές απ' όπου δεν λήφθηκαν ημερομηνίες με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας, οι Runnels και Van Andel (1993, 2003, Van Andel 1998). χρησιμοποίησαν μια συμπληρωματική μέθοδο χρονολόγησης: την εκτίμηση των επιπέδων ωριμότητας των παλαιοιζημάτων (palaeosol) ***(εικ. 49)***. Μια τέτοιου είδους μέτρηση σε ένα ίζημα από την κορυφή των κόκκινων αποθέσεων του Κοκκινόπηλου κατέδειξε μια ελάχιστη ηλικία 60.000 χρόνων πριν από το παρόν και έρχεται σε γενική συμφωνία με τις ηλικίες Θερμοφωταύγειας που αναφέρθηκαν παραπάνω (Runnels & Van Andel 1993).

Συνδυάζοντας τις απόλυτες ημερομηνίες που λήφθηκαν με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας και την εκτίμηση των σταδίων ωριμότητας των παλαιοιζημάτων (palaeosol), οι Runnels και Van Andel (2003) παρουσιάσαν ένα χρονο-στρωματογραφικό διάγραμμα, που τοποθετεί τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο πριν το μέγιστο της προτελευταίας παγετώδους περιόδου (Riss I-II).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι Runnels και Van Andel (2003) υποστήριξαν πως είναι δυνατόν να βρεθεί αρχαιολογικό υλικό (λίθινα τέχνεργα) κατά χώραν (in situ) σε ανασκαφές σε υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, σε αντίθεση με τις εκτιμήσεις της ομάδας του Bailey (Bailey *κ.α* 1992). Η Παπαγιάννη πρόσφατα (2000) θεώρησε πως κάτι τέτοιο απομένει να αποδειχτεί στο αρχαιολογικό πεδίο, με τη διενέργεια ανασκαφών σε τέτοιου είδους θέσεις.

3.3.2.4. Οι ερμηνείες του χαρακτήρα και της λειτουργίας των υπαίθριων θέσεων της Ηπείρου.

Τα θέματα που συζητήθηκαν παραπάνω αποτελούν επί μέρους τομείς της έρευνας για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ήπειρο. Ωστόσο πέρα από αυτά, ορισμένες μελέτες για αυτούς τους χώρους χρήσης, προσανατολίστηκαν στην ανασύσταση της δομής και της λειτουργίας τους, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της Παλαιολιθικής κατοίκησης στην περιοχή. Κάτι τέτοιο

επιχειρήθηκε, είτε μέσα από τη μελέτη της διασποράς τους, είτε τη μελέτη του χαρακτήρα των λίθινων τεχνέργων τους, είτε, στις πιο σύγχρονες μελέτες, με το συνδυασμό και των δυο παραπάνω παραμέτρων.

Πρώτος ο Bailey (Bailey *κ.α* 1992) επιχείρησε να προτείνει ένα μοντέλο «οικονομικής» εκμετάλλευσης της περιοχής της Ηπείρου, κατά τη Μέση Παλαιολιθική, στη βάση της μελέτης της διασποράς στο χώρο των υπαίθριων θέσεων αυτής της περιόδου. Κάτι ανάλογο είχε προσπαθήσει παλιότερα ο Higgs (Higgs *κ.α* 1967, Higgs & Webley 1971) για την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο. Ο Bailey (Bailey *κ.α* 1993,) χωρίζοντας την περιοχή της Ηπείρου σε τρεις ζώνες (2 εύφορες και 1 άγονη), παρατήρησε πως οι υπαίθριες θέσεις της Ηπείρου συγκεντρώνονται στις δυο εύφορες πεδινές ή παράκτιες ζώνες με σπάνιες εξαιρέσεις, καταδεικνύοντας τον σχεδιασμό των ανθρώπινων ομάδων που εκμεταλλεύονταν τη συγκεκριμένη περιοχή, κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο.

Οι Παπακωνσταντίνου και Βασιλοπούλου (1997) επιβεβαιώνουν στις μελέτες τους την ερμηνεία του Bailey, για μια τάση συγκέντρωσης των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ήπειρο, σε πεδινές και παράκτιες περιοχές. Όσον αφορά την ερμηνεία της λειτουργίας αυτών των χώρων, αναλογιζόμενοι τα προβλήματα του παλίμψηστου, δεν επιχειρούν να καθορίσουν κάτι τέτοιο, αφήνοντας αυτό το πεδίο ανοιχτό προς διερεύνηση στο μέλλον.

Η Παπαγιάννη (2000) αναθεωρώντας κατά κάποιο τρόπο τις εκτιμήσεις της ομάδας του Bailey (Bailey *κ.α* 1992), τονίζει πως οι υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ήπειρο, δεν διανέμονται ομοιόμορφα μέσα στις δυο ευνοϊκές ζώνες που είχαν καθοριστεί παλιότερα.

Κατά αναλογία με τον χωρισμό που έχει κάνει ο Turq (1988, 1989β, 1992) για τις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην περιοχή της βόρειας Δορδόνης, η Παπαγιάννη (2000) χωρίζει τις υπαίθριες θέσεις της Ηπείρου σε χώρους αναφοράς (reference sites) και χώρους ενδιάμεσης στάσης (stop-over sites). Η πρώτη κατηγορία θέσεων αναφέρεται σε χώρους που χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά και αυτό είναι ορατό από το πλήθος των λίθινων τεχνέργων που βρέθηκαν σε αυτές, ενώ η δεύτερη κατηγορία αποτελούσε χώρους στάσης ή περιστασιακής κατοίκησης, μεταξύ δυο θέσεων αναφοράς.

Όσον αφορά τη λειτουργία κάθε θέσης η Παπαγιάννη (2000) υποστηρίζει πως αυτή μεταβαλλόταν ανάλογα με τις περιβαλλοντικές συνθήκες της κάθε περιοχής, και κάτι τέτοιο αντικατοπτρίζεται στην εσωτερική και εξωτερική διαφοροποίηση των

λίθοτεχνιών των υπαίθριων θέσεων, ακολουθώντας τις λειτουργιστικές ερμηνείες του Binford (1973, Binford & Binford 1966,1969) για το φαινόμενο αυτό.

3.3.2.5 Η συμβολή της μελέτης των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου στην Ελληνική Παλαιολιθική αρχαιολογία.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η μελέτη των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου υπήρξε η πλέον συστηματική στον τομέα έρευνας τέτοιων χώρων στην Ελλάδα. Αν και η προσπάθεια αυτή έχει ακόμα πολύ δρόμο προς την κατεύθυνση ανασύστασης του ρόλου και της λειτουργίας αυτών των θέσεων, της χρονολόγησης αλλά και της ανασκαφικής έρευνας, οι υπαίθριες θέσεις της Ηπείρου από πολύ νωρίς αποτέλεσαν σημείο αναφοράς και σύγκρισης άλλων ανάλογων χώρων στην Ελλάδα. Έτσι τα προηγούμενα χρόνια δεν έλειψαν οι συγκρίσεις κυρίως στη βάση των λίθινων ευρημάτων.

Ο Chavaillon (Chavaillon *κ.α* 1967, 1969) κατά τη διάρκεια των ερευνών στην Ηλεία, παρομοίασε μέρος των λίθινων τεχνέργων που περισυλλέχθηκαν, ειδικά σε θέσεις της Αμαλιάδας και στη θέση Βασιλάκι, με τη λιθοτεχνία από τον Κοκκινόπηλο, που είχε εντοπίσει και περιγράψει λίγο νωρίτερα η ομάδα του Higgs (Higgs *κ.α* 1964).

Ακόμη, ο Runnels (1988), με αφορμή τις έρευνες στη Θεσσαλία, προσπαθώντας να καθορίσει ένα χρονολογικό διάγραμμα όλης της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, διέγνωσε πως η νεότερη φάση αυτής της περιόδου, στη βάση της μελέτης των χαρακτηριστικών των λίθινων ευρημάτων, έχει κοινά χαρακτηριστικά στις υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Θεσσαλίας, της Πελοποννήσου και της Ηπείρου, με λίθοτεχνίες που χαρακτηρίζονται από πληθώρα πλευρικών ξέστρων/ρασπών, Μουστέριων αιχμών, οδοντωτών και αμφιπρόσωπων φυλλόσχημων αιχμών. Αυτές οι λιθοτεχνίες περιλαμβάνουν τέχνεργα μικρού κυρίως μεγέθους, ενώ δεν λείπουν τα διαγνωστικά στοιχεία της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου.

Σε μια καθολική θεώρηση των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα, η Παπαγιάννη (2000) υποστηρίζει πως αυτοί οι χώροι χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη κατοίκηση κατά την περίοδο αυτή. Είναι πολύ περισσότεροι από τα

σπήλαια και τις βραχοσκεπές της ίδιας περιόδου αλλά και από τις γνωστές υπαίθριες θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Το φαινόμενο αυτό, όπως είδαμε, παρατηρείται και στη ΝΔ Γαλλία (Mellars 1996). Ακόμη ο αριθμός των υπαίθριων θέσεων είναι αναλογικά πολύ πιο υψηλός στο βορειοδυτικό μέρος της Ελλάδας (Ήπειρος) και αυτό δεν οφείλεται στη διαφορετική ένταση των ερευνών στην περιοχή αυτή (Papagianni 2000). Είναι επίσης χαρακτηριστικό πως όλες οι υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα βρίσκονται πολύ κοντά σε γνωστές πηγές πόσιμου νερού. Στη Θεσσαλία στον Πηνειό ποταμό, στην Πελοπόννησο γύρω από τον Πείρο ποταμό, σε αντίθεση με τον μικρό αριθμό θέσεων που ανεβρέθηκαν σε «άνυδρες» περιοχές της Νότιας Αργολίδας (Runnels 1995), στην Ήπειρο κοντά σε πηγές πόσιμου νερού και στην κοιλάδα του Λούρου ποταμού ***(εικ. 2-36-37)***.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις καθώς και η γενικότερη θεώρηση της Μέσης Παλαιολιθικής κατοίκησης στην Ελλάδα, καταδεικνύουν πως οι υπαίθριες θέσεις είναι ένας τομέας έρευνας, που παρά τους εγγενείς περιορισμούς και τις δυσκολίες μελέτης που παρουσιάζουν, δεν μπορούν να εκλείπουν από οποιαδήποτε συζήτηση για την περίοδο αυτή στη χώρα μας.

Η θέση Παραπόταμος λόγω του ικανού σε αριθμό αρχαιολογικού της υλικού, σε συνδυασμό με την αναλυτική μελέτη του, μπορεί να αποτελέσει μια ψηφίδα, που έρχεται να προστεθεί σε μελλοντικές μελέτες για την διερεύνηση της Μέσης Παλαιολιθικής κατοίκησης στη χώρα μας.

4. Η ΘΕΣΗ ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΟΣ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΗΣ

4.1. Η υπαίθρια θέση Μολόνδρα στον Παραπόταμο Θεσπρωτίας.

Η θέση Μολόνδρα Παραποτάμου βρίσκεται 12 χλμ. ΒΑ της Ηγουμενίτσας, πάνω στον οδικό άξονα που τη συνδέει με τα Ιωάννινα, πολύ κοντά και δυτικά της σημερινής κοίτης του ποταμού Καλαμά (Θείαμι) ***(εικ. 1)***. Σε αρχαιολογικό επίπεδο, η ευρύτερη περιοχή του Παραπόταμου δεν είναι άγνωστη, εφόσον παλιότερα, στο πλαίσιο του δεύτερου ερευνητικού προγράμματος του Cambridge, από χαμηλότερο υψόμετρο είχαν περισυλλεχθεί λίγα λίθινα τέχνεργα της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου και είχαν περιγραφεί (Papaconstantinou και Vasilopoulou 1997, Bailey *κ.α* 1997). Το χαρακτηριστικό αυτών των τεχνέργων είναι η πολύ καλής ποιότητας πρώτη ύλη τους, ενώ την πλειονότητα αυτού του μικρού συνόλου αποτελούν αποκρούσματα που έχουν παραχθεί με τη χρήση επαναλαμβανόμενων τεχνικών Levallois. Σε τυπολογικό επίπεδο η λιθοτεχνία από τον Παραπόταμο χαρακτηρίζεται από την παρουσία αρκετών πλευρικών ξέστρων/ρασπών ***(εικ. 50)***. Σε παλιότερες μελέτες (Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000), ο Παραπόταμος κατατάσσεται στις παράκτιες θέσεις της Ηπείρου, όντας η πλέον απομακρυσμένη από τα παράλια, σε σχέση με τις υπόλοιπες θέσεις αυτής της κατηγορίας, και σε υψόμετρο 140μ. από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας.

Τα λίθινα τέχνεργα της παρούσας μελέτης είναι μέρος ενός μεγαλύτερου συνόλου που προέρχεται από σωστική ανασκαφή, η οποία διενεργήθηκε στο πλαίσιο της κατασκευής αγοράς του τοπικού δήμου το 1999. Η ανασκαφή στον Παραπόταμο διήρκεσε 17 ημέρες και χωροθετήθηκε ακριβώς δίπλα στην εθνική οδό Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων. Η θέση της ανασκαφής τοποθετείται σε μια σχετικά επίπεδη έκταση, στην ψηλότερη αναβαθμίδα ενός φαραγγιού. Ο χώρος αυτός, στη σημερινή του μορφή, περικλείεται στις δυο πλευρές από χαμηλούς λόφους, ενώ στις χαμηλότερες αναβαθμίδες αυτής της περιοχής παρατηρούνται χαρακτηριστικές αποθέσεις terra rossa ***(εικ. 51-52)***.

Το μοναδικό εύρημα της έρευνας στη θέση Μολόνδρα αποτελεί ένα σύνολο από 1132 λίθινα τέχνεργα, ενώ κανένα οργανικό κατάλοιπο δεν ανακτήθηκε. Τα 105

από τα τέχνεργα αυτά προέρχονται από επιφανειακές περισυλλογές στο χώρο, ενώ τα υπόλοιπα 1027 περίπου, από 6 ανασκαφικές τομές που διανοίχθησαν, διαστάσεων 3x3μ. η καθεμία.

Το κύριο χαρακτηριστικό της στρωματογραφίας των τομών στη θέση Μολόνδρα είναι η παρουσία κόκκινων αποθέσεων (redbeds) ή αλλιώς terra rossa, οι οποίες, όπως είδαμε στο προηγούμεμο κεφάλαιο, χαρακτηρίζουν την πλειονότητα των υπαίθριων Παλαιολιθικών θέσεων στην Ήπειρο.

Η Δοκιμαστική τομή 1 αποτελείται από δυο στρώματα. Το στρώμα 1 είναι αργιλικό καστανό και το στρώμα 2 χρώματος κόκκινου, στο οποίο μετά από ένα ορισμένο βάθος εμφανίζονται ασβεστολιθικά κορρήματα (στρώμα 2^A). Από αυτό το τελευταίο στρώμα ανακτήθηκαν μόνο 2 λίθινα τέχνεργα. Η δοκιμαστική τομή 2 έκλεισε πριν φτάσει στο στρώμα 2, εφόσον τα ευρήματα ήταν λιγοστά.

Οι υπόλοιπες 4 τομές (τομές Α) παρουσιάζουν την ίδια περίπου στρωματογραφία, από τη στιγμή που ουσιαστικά αποτελούν μια ενιαία έκταση συνολικού εμβαδού 36 τ.μ περίπου. Το ανώτερο επιφανειακό στρώμα (1), είναι χρώματος καστανού (1,5 YR 5/4 Brown) έως καστανέρυθρου (5 YR 4/4 Reddish Brown) στο οποίο εμφανίζονται κατά τόπους κηλίδες ερυθρωπού χώματος (2,5 YR 3/3 Dysky Red). Το επόμενο στρώμα (2), χρώματος ερυθρού (2,5 YR 3/3 Dusky Red) αποτελεί την κυριότερη στρωματογραφική μονάδα των τομών Α. Στη συνέχεια το στρώμα 2^A είναι ίδιου χρώματος με το προηγούμενο, ωστόσο χαρακτηρίζεται από την παρουσία ασβεστολιθικών κορημάτων ***(εικ. 53)***. Από αυτά τα τρία στρώματα μόνο το κατώτερο εμφανίζεται μη διαταραγμένο, εφόσον από τα υπόλοιπα ανακτήθηκαν κεραμικά όστρακα καθώς και σιδερένια αντικείμενα, τεμάχια τσιμέντου κλπ.. Η διατάραξη των ανώτερων στρωμάτων των δοκιμαστικών τομών της ανασκαφής, εξηγείται ως ένα βαθμό από το γεγονός πως η περιοχή είχε παραχωρηθεί προς αμπελοκαλλιέργεια, στο πλαίσιο αναδασμού κατά τα τέλη της δεκαετίας του ’50.

Για την παρούσα μελέτη επιλέχθηκαν προς ανάλυση τα τέχνεργα της κατώτερης στρωματογραφικής ενότητας (2^A), που αντιπροσωπεύει περίπου το 15% (202 τέχνεργα) του συνόλου της λιθοτεχνίας από τον Παραπόταμο. Όπως σημειώθηκε, η στρωματογραφική ενότητα 2^A εμφανίζεται τυπικά αδιατάρρακτη και στις 4 τομές Α. Από αυτή δεν ανακτήθηκαν αντικείμενα μεταγενέστερων εποχών ενώ δεν παρατηρούνται προσχώσεις ή άλλου είδους διαταράξεις. Ωστόσο, εξαιτίας της συζήτησης που γίνεται σχετικά με την ταφονομική ιστορία ευρημάτων που σχετίζονται με αποθέσεις terra rossa, δεν είναι δυνατόν να ειπωθεί εκ των προτέρων,

πως τα προς μελέτη λίθινα τέχνεργα αποτελούν ένα κλειστό σύνολο και ανήκουν σε μια μόνο χρονολογική φάση. Κάτι τέτοιο απομένει να διαφανεί στο αρχαιολογικό πεδίο μέσα από την ανάλυση των χαρακτηριστικών αυτών των τεχνέργων, που θα επέτρεπε ίσως μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σε σχέση με την ταφονομική τους ιστορία. Πέρα από την παραπάνω ανησυχία και ανεξάρτητα από την ταφονομική ιστορία αυτών των ευρημάτων, προς διευκόλυνση της παρούσας μελέτης, τα λίθινα τέχνεργα από την ενότητα 2^{A} αντιμετωπίστηκαν καταρχήν ως μια ενιαία ομάδα ευρημάτων. Κάτι τέτοιο δικαιολογείται μόνο συμβατικά, μέσω του τόπου εντοπισμού τους, έτσι όπως αυτός μαρτυρείται από τα ανασκαφικά δεδομένα.

4.2. Η μεθοδολογία μελέτης των λίθινων τεχνέργων.

Η μελέτη των τεχνέργων από την στρωματογραφική ενότητα 2^{A} εστίασε την προσοχή της στην διάγνωση μετρικών, τεχνολογικών, τυπολογικών αλλά και άλλων χαρακτηριστικών των λίθινων τεχνέργων, όπως ο βαθμός πατίνας που έφεραν καθώς και ο βαθμός διατήρησης τους.

Σε τεχνολογικό επίπεδο ως μεθοδολογικοί οδηγοί χρησιμοποιήθηκαν οι μελέτες των E. Böeda (1994) καθώς και του L. Kuhn (1995). Σε τυπολογικό επίπεδο η παρούσα έρευνα ακολούθησε τη διευρυμένη τυπολογία που έχουν προτείνει οι A. Debeneath και H. Dibble (1994). Τέλος ως γενικότερος μεθοδολογικός οδηγός χρησιμοποιήθηκε το σύγγραμμα των J. Tixier, M. L. Inizan και H. Roche H. «*Préhistoire de la Pierre Taillée*» (1980) στην αναθεωρημένη έκδοσή του (1989).

Πιο συγκεκριμένα τα λίθινα τέχνεργα από το στρώμα 2^{A} χωρίστηκαν ανάλογα με το είδος τους σε 5 μεγάλες κατηγορίες υποβάθρων: Πυρήνες, φολίδες, λεπίδες, λεπιδόμομορφες φολίδες και αδιάγνωστα αποκρούσματα.

Οι πυρήνες μετρήθηκαν στη βάση του τεχνολογικού τους άξονα. Το μήκος τους περιελάμβανε τη μέτρηση κατά μήκος του επιπέδου απόκρουσης. Το πλάτος μετρήθηκε κάθετα στον προηγούμενο άξονα, ενώ το πάχος τους στο μέγιστο σημείο. Στις περιπτώσεις που οι πυρήνες εμφάνιζαν παραπάνω από δυο αντιμέτωπα (opposed) επίπεδα επίκρουσης (π.χ πυρήνες με επαναλαμβανόμενη κεντροφερή απόκρουση Levallois-reccurent centripetal Levallois), οι μετρήσεις λήφθηκαν στη βάση του μορφολογικού άξονα.

Στα ακέραια αποκρούσματα (φολίδες, λεπίδες, λεπιδόμορφες φολίδες), το μήκος μετρήθηκε στη βάση του τεχνολογικού τους άξονα (άξονας απόκρουσης), το μέγιστο πλάτος κάθετα στον άξονα του μήκους, ενώ το πάχος στο μέγιστο σημείο του, πέραν του βολβού της κρούσης.

Η τεχνολογική μελέτη της λιθοτεχνίας από τον Παραπόταμο εστίασε στους πυρήνες, καθώς και τα αποκρούσματα που έφεραν διαγνωστικά τεχνολογικά χαρακτηριστικά. Όπως σημειώθηκε οι τεχνολογικές παρατηρήσεις στηρίχτηκαν στις μεθοδολογικές μελέτες των E. Böeda (1994) και L. Kuhn (1995). Στην πρώτη από αυτές περιγράφεται όλο το εύρος των τεχνικών Levallois, διευρύνοντας κατά πολύ τις περιπτώσεις στις οποίες μπορεί να αποδοθεί αυτός ο όρος, με την χρήση συγκεκριμένων, κυρίως ογκομετρικών κριτηρίων. Το κύριο ζητούμενο του L. Kuhn (1995) αποτελεί η διάγνωση του προσανατολισμού της μεθόδου απόκρουσης. Αν δηλαδή αυτή είναι κεντροφερής ή παράλληλη κλπ., χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη διάκριση στις τεχνικές Levallois ή μη. Αυτήν την τελευταία προσέγγιση έχει υιοθετήσει και η Δ. Παπαγιάννη (2000) στην πρόσφατη εργασία της με λίθινα ευρήματα από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ήπειρου. Την ίδια μεθοδολογία, δηλαδή αυτή της δημιουργίας μεγάλων γενικών τεχνολογικών κατηγοριών, που θα εξετάζουν την κατεύθυνση της μεθόδου απόκρουσης, θα ακολουθήσει και η παρούσα μελέτη για λόγους καθαρά πρακτικούς ώστε να είναι ευκολότερη η σύγκριση των δεδομένων από τον Παραπόταμο με άλλες λιθοτεχνίες από την περιοχή της Ηπείρου.

Πιο συγκεκριμένα οι πυρήνες, ανάλογα με τα αρνητικά που έφεραν στην επιφάνεια τους, χωρίστηκαν σε 4 βασικές κατηγορίες με κριτήριο τις μεθόδους απόκρουσης και στη συνέχεια στα αναγνωρίσιμα υποείδη τους. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τους πυρήνες όπου η μέθοδος απόκρουσης τους είναι κεντροφερής. Σε αυτή τη μέθοδο απόκρουσης περιλαμβάνεται καταρχήν η κλασική τεχνική Levallois, δηλαδή η μέθοδος κατά την οποία από ένα πυρήνα Levallois εξάγεται ένα και μόνο απόκρουσμα που καλύπτει επιφάνεια άνω του 50% του επιπέδου απόκρουσης (linear Levallois). Η επαναλαμβανόμενη κεντροφερής τεχνική Levalois (recurrent centripetal Levallois), κατά την οποία από ένα πυρήνα Levallois με την κατάλληλη προετοιμασία εξάγονται κεντροφερώς παραπάνω από ένα αποκρούσματα επίσης περιλαμβάνεται σε αυτή την κατηγορία. Τέλος στις κεντροφερείς μεθόδους απόκρουσης περιλαμβάνονται και οι δισκοειδείς πυρήνες.

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία πυρήνων περιλαμβάνει τέχνεργα που ακολουθούν παράλληλη (parallel) μέθοδο απόκρουσης. Σε αυτή αρχικά κατατάσσονται οι πυρήνες με επαναλαμβανόμενη μονοπολική (unipolar) ή διπολική/αμφιπολική (bipolar) παράλληλη μέθοδο απόκρουσης Levallois, σύμφωνα με την ογκομετρική αντίληψη περί Levallois που έχει προτείνει ο E. Böeda (1994). Ακόμη σε αυτή την τεχνολογική κατηγορία περιλαμβάνονται και πυρήνες μη Levallois με παράλληλη μέθοδο απόκρουσης επίσης μονοπολική ή διπολική/αμφιπολική, οι οποίοι συχνά αναφέρονται ως πρισματοειδείς (π.χ Papagianni 2000) ή ψευδο-πρισματοειδείς (π.χ Kuhn 1995).

Η τρίτη κατηγορία πυρήνων περιλαμβάνει πυρήνες με συγκλίνουσα (covergent) κατεύθυνση απόκρουσης. Η Δ. Παπαγιάννη (2000) έχει υποστηρίξει η υιοθέτηση αυτής της πρακτικής αποτελεί συνήθως το αρχικό στάδιο απόκρουσης σε πυρήνες που στη συνέχεια απολεπίζονται με διαφορετικές μεθόδους, κεντροφερείς ή παράλληλες. Στην παρούσα μελέτη, οι πυρήνες, που παρουσιάζουν τετοιου είδους χαρακτηριστικά απόκρουσης, θα αποτελέσουν μια διαφορετική κατηγορία τεχνέργων, όπως έχει συμβεί και σε προγενέστερες μελέτες στην περιοχή, για λόγους ομοιογένειας.

Η τέταρτη κατηγορία πυρήνων περιλαμβάνει τέχνεργα στα οποία δεν ήταν δυνατόν να διαγνωστεί κάποια οργανωμένη μέθοδος απόκρουσης. Συμβατικά στο σύνολο αυτό, η μέθοδος απόκρουσης χαρακτηρίστηκε ως ατυπική. Όλοι οι πυρήνες σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν σε όλες τις όψεις τους.

Ο παραπάνω διαχωρισμός σε τεχνολογικές κατηγορίες, όπου ήταν εφικτός, εφαρμόστηκε και για τα αποκρούσματα που έφεραν ανάλογα στοιχεία, τα οποία υποδηλώνουν το είδος και τη θέση αυτών των αντικειμένων στην εγχειρηματική αλυσίδα. Δημιουργήθηκαν 3 βασικές τεχνολογικές κατηγορίες με τα διάφορα υποείδη τους. Η πρώτη είναι η κεντροφερής απόκρουση με τα υποείδη της. Αποκρούσματα που φέρουν κεντροφερείς απολεπίσεις και έχουν παραχθεί με κεντροφερείς μεθόδους Levallois καθώς και αιχμές ψευδο-Levallois που προέρχονται από δισκοειδείς πυρήνες. Η δεύτερη αναφέρεται σε αποκρούσματα που φέρουν εμφανή παράλληλα αρνητικά που καταδεικνύουν μονοπολική ή διπολική/αμφιπολική μέθοδο απόκρουσης. Τα αποκρούσματα αυτού του είδους μπορεί να κατατάσσονται ως Levallois η μη. Σε όσες περιπτώσεις είναι δυνατό, μια τέτοια διάκριση θα γίνεται. Ένα παρόμοιο φαινόμενο μπορεί να συναντάται και σε τέχνεργα που φέρουν συγκλίνοντα αρνητικά και αποτελούν την τρίτη κατηγορία αποκρουσμάτων.

Οι τελευταίες μελέτες λιθοτεχνιών από την περιοχή της Ηπείρου (Papaconstantinou 1988, Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000) έχουν καταδείξει πως οι δυο κύριες τεχνικές απόκρουσης των πυρήνων που αναφέρθηκαν παραπάνω, κεντροφερής και παράλληλη, συχνά «συμπλέκονται». Δηλαδή, κατά τη διάρκεια της απόκρουσης ενός πυρήνα μπορεί να έχουν χρησιμοποιηθεί και οι δυο τεχνικές απολέπισης, ενώ σε εμάς είναι εμφανής μόνο αυτή που χρησιμοποιήθηκε στο τελευταίο στάδιο της. Από τη στιγμή που η ακριβής διάγνωση του φαινομένου αυτού είναι δύσκολη, η παρούσα μελέτη επικεντρώθηκε εκ των πραγμάτων στο είδος της τελευταίας χρονικά διαδικασίας απόκρουσης των πυρήνων.

Ουσιαστικά όλα τα παραπάνω βήματα αποσκοπούν στο να κατανοήσουμε την εγχειρηματική αλυσίδα (chaîne opératoire, reduction sequence). Να μας πληροφορήσουν δηλαδή για τα βήματα που ακολούθησε ο κάθε λιθοξόος, ώστε να παράγει τα επιθυμητά προϊόντα, τα οποία έχουμε εμείς στα χέρια μας σήμερα. Οι πληροφορίες αυτές λαμβάνονται με περισσότερη ασφάλεια, αν εκτός από τη διαδικασία παρατήρησης του προσανατολισμού της λάξευσης μέσω των αρνητικών των αποκρουσμάτων και των πυρήνων, γίνουν προσπάθειες πειραματικής ανασύνθεσης της λειτουργικής αλυσίδας ή ανασύστασης πυρήνων (reffiting-remontage). Δυστυχώς στην παρούσα μελέτη δεν ήταν δυνατή η εφαρμογή κάποιας από αυτές τις μεθόδους. Για την πειραματική ανασύνθεση εξέλειπαν οι πρακτικές γνώσεις, ενώ οι προσπάθειες ανασύστασης των πυρήνων δεν καρποφόρησαν, εφόσον κάτι τέτοιο ήταν απαγορευτικό λόγω, όπως θα δούμε και παρακάτω, των χαρακτηριστικών της αρχαιολογικής συνάφειας στην οποία εντοπίστηκαν τα τέχνεργα του στρώματος 2^{A}. Σε καμία περίπτωση δεν κατέστη δυνατό να διαγνωστεί ότι ορισμένα λίθινα τέχνεργα συνανήκουν, γεγονός που θα τα τοποθετούσε σε κοινές επιχειρήσεις λάξευσης του λίθου.

Ωστόσο, ορισμένα τεχνολογικά σχήματα έτσι όπως προκύπτουν από τη μελέτη των πυρήνων του στρώματος 2^{A}, είναι δυνατό να ρίξουν φως σε εγχειρηματικές αλυσίδες με μεγάλο ποσοστό βεβαιότητας. Στην κατεύθυνση αυτή θα επιχειρήσουμε να ανασυστήσουμε σε μερικές περιπτώσεις τις κινήσεις των λιθοξόων που κατασκεύασαν συγκεκριμένα τέχνεργα μέσα από διαγράμματα των βημάτων λάξευσης, έτσι όπως αυτά καταδεικνύονται από τα στοιχεία που φέρουν στην επιφάνειά τους συγκεκριμένοι πυρήνες.

Στο σύνολο των αποκρουσμάτων καθορίστηκε το είδος της φτέρνας τους, όπου αυτή διατηρούνταν, στη βάση 4 κατηγοριών οι οποίες και παρατηρήθηκαν: φλοιώδης, λεία, διεδρική, πολυεδρική. Ακόμη, όπως και σε προγενέστερες μελέτες από την περιοχή (Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000), το είδος της φτέρνας εξετάστηκε σε σχέση με άλλα χαρακτηριστικά των αποκρουσμάτων (κατεύθυνση απόκρουσης, είδος υποβάθρου).

Σε τυπολογικό επίπεδο, στα αποκρούσματα με δευτερεύουσα επεξεργασία, μελετήθηκε το είδος, η έκταση, η θέση και η κλίση της επεξεργασίας τους. Στη βάση των παραπάνω χαρακτηριστικών έγινε μια προσπάθεια για την ένταξη των αποκρουσμάτων αυτών στο σύστημα της διευρυμένης τυπολογίας του Bordes που έχουν προτείνει οι Debeneath και Dibble (1994). Τα χαρακτηριστικά αυτά συνεκτιμήθηκαν σε σχέση με τα τεχνολογικά στοιχεία των αποκρουσμάτων. Τα τέχνεργα αυτά σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν και στις δυο όψεις τους.

Για το σύνολο των τεχνέργων έγινε προσπάθεια καθορισμού του βαθμού πατίνας που έφεραν, στη βάση της διαβάθμισης 3 κατηγοριών: βαθμός 1 μηδενική πατίνα, βαθμός 2 ελαφριά πατίνα, βαθμός 3 βαριά πατίνα. Ακόμη για όλα τα τέχνεργα υπολογίστηκαν τα ποσοστά φλοιού που έφεραν στην επιφάνεια τους, μέσα από την διαβάθμιση 5 κατηγοριών: 0%, 1-25%, 25-50%, 50-75%, 75-100%. Για τους πυρήνες η τελευταία διαβάθμιση αφορά όλη την επιφάνειά τους, ενώ για τα αποκρούσματα μόνο τις εμπρόσθιες όψεις και τις πλευρές τους.

5. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑΣ

5.1 Γενικά χαρακτηριστικά.

Παρά τον μικρό αριθμό των λίθινων τεχνέργων προς ανάλυση (202), η λιθοτεχνία από την στρωματογραφική ενότητα 2^A του Παραπόταμου, είναι αρκετά διαφωτιστική ως προς τα χαρακτηριστικά της. Η πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε για την δημιουργία των τεχνέργων είναι ο πυριτόλιθος. Δυστυχώς δεν ήταν δυνατόν να ληφθούν αξιόπιστα στοιχεία σχετικά με την προέλευση των πρώτων υλών, λόγω της μεγάλης έκτασης της πατίνας που καλύπτει τις επιφάνειες των τεχνέργων και διεισδύει σε αυτά. Πρόκειται για μια αλλοίωση/μετάλλαξη που επηρεάζει την εξωτερική επιφάνεια των λίθινων αντικειμένων (αλλαγή χρώματος, υφής) και οφείλεται σε φυσικούς ή χημικούς παράγοντες (εκθεσή των αντικειμένων σε συγκεκριμένες περιβαλλοντικές συνθήκες και ταφονομικές διεργασίες).

Σε αντίθεση με πρακτικές του παρελθόντος, και όπως έχει τονιστεί από νεώτερες μελέτες (π.χ Tixier κ.α 1980, 1989) ο βαθμός πατίνας των λίθινων ευρημάτων σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως χρονολογικός δείκτης. Έτσι θα ήταν παρακινδυνευμένο να κατατάξουμε σε αρχαιότερη περίοδο από τα υπόλοιπα του συνόλου του δείγματος, τα λίγα σε αριθμό τέχνεργα (14 (16% του συνόλου της λιθοτεχνίας από το στρώμα 2^A)), που εμφανίζονται εντελώς διαβρωμένα από την πατίνα. Κάτι τέτοιο άλλωστε δεν πιστοποιείται και μέσω των τεχνολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών των τεχνέργων αυτής της ομάδας.

Πέρα από την πατίνα, τα προς μελέτη τέχνεργα σε γενικές γραμμές διατηρούν σε καλή κατάσταση της ακμές τους. Εξαίρεση αποτελούν τα πολύ διαβρωμένα αντικείμενα που αναφέρθηκαν παραπάνω, τα οποία έχουν άκρως στομωμένες ακμές, γεγονός που καταδεικνύει διαδικασίες ανακύλησης. Το ίδιο φαινόμενο (αυτό της ανακύλησης) παρουσιάζεται και σε ορισμένα τέχνεργα που δεν χαρακτηρίζονται από βαριά πατίνα. Κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα εμφανές σε πυρήνες Levallois που δεν διατηρούν την φλοιώδη πίσω όψη τους, παρουσιάζοντας άμορφα και άτυπα χτυπήματα.

5.2 Σύνθεση της λιθοτεχνίας και μετρικά στοιχεία.

Το 77% των λίθινων αντικειμένων από το στρώμα 2^A αποτελούν αποκρούσματα, 17,5% κατατάσσονται ως πυρήνες, και 10 αντικείμενα (5.5 %) ως αδιάγνωστα αντικείμενα **(γράφημα 1)**.

Την πλειονότητα των αποκρουσμάτων από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο αποτελούν φολίδες (115), χωρίς ωστόσο να λείπουν οι λεπίδες (αποκρούσματα με μήκος διπλάσιο ή μεγαλύτερο από το πλάτος τους) και οι λεπιδόμορφες φολίδες (φολίδες που ο λόγος μήκους-πλάτους πλησιάζει τον αριθμό 2) **(γράφημα 2)**. Τα μετρικά στοιχεία του μήκους των ακέραιων αποκρουσμάτων (55.7%) παρουσιάζονται στο **γράφημα 3**. Είναι εμφανές πως τα μισά περίπου από τα αποκρούσματα συγκεντρώνονται στην κατηγορία των 3-5 εκατοστών, ενώ απουσιάζουν παντελώς τέχνεργα με μήκος κάτω των 2 εκατοστών, γεγονός που ίσως να δικαιολογείται από την μη χρησιμοποίηση κόσκινου κατά την διάρκεια της ανασκαφής. Γενικά σε όλα τα αποκρούσματα έχουν χρησιμοποιηθεί κρουστήρες μεγάλου βάρους και κάτι τέτοιο είναι εμφανές από τους ευδιάκριτους και μεγάλους σε πάχος βολβούς τους.

Τα μετρικά στοιχεία του μήκους των πυρήνων, που παρουσιάζονται στο **γράφημα 4,** καταδεικνύουν πως η πλει αυτού του είδους των τεχνέργων έχει μήκος 4 με 6 εκατοστά. Σε γενικές γραμμές με μια ματιά στα **γραφήματα 3** και **4** φαίνεται ότι δεν υπάρχει σοβαρή διαφοροποίηση ανάμεσα στα ποσοστά των μεγεθών των αποκρουσμάτων και των πυρήνων, με την πολυπληθέστερη κατηγορία να τοποθετείται στο μέγεθος της τάξης των 4-5 εκατοστών.

Όπως έχει σημειωθεί και στο κεφάλαιο 4.2, ως αδιάγνωστα τέχνεργα κατατάχθηκαν εκείνα τα αντικείμενα για τα οποία δεν ήταν δυνατή η διάγνωση του μορφολογικού ή τεχνολογικού τους χαρακτήρα. Τα αντικείμενα αυτά στερούνται φτέρνας καθώς και διαγνωστικών όψεων που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν ώστε να τα κατατάξουμε στην κατηγορία των αποκρουσμάτων. Επίσης δεν μπορούν να θεωρηθούν πυρήνες από τη στιγμή που δεν παρουσιάζουν τέτοιου είδους τυπικά χαρακτηριστικά. Μόνο ένα αντικείμενο της κατηγορίας αυτής φαίνεται να κατατάσσεται ως το υπόλειμμα ενός λίθινου κρουστήρα.

5.3 Τεχνολογικά χαρακτηριστικά της λιθοτεχνίας.

Η μελέτη της τεχνολογίας του δείγματος μας βασίστηκε, όπως σημειώθηκε, στην ανάλυση των χαρακτηριστικών των πυρήνων, καθώς και των αποκρουσμάτων που έφεραν διαγνωστικά τεχνολογικά στοιχεία στις εμπρόσθιες όψεις τους. Όπως θα γίνει κατανοητό από τα παρακάτω και όπως απεικονίζεται στον **πίνακα 3**, τα λίθινα τέχνεργα από την στρωματογραφική ενότητα 2^A ενσωματώνουν ένα μεγάλο εύρος μεθόδων απόκρουσης, οι οποίες έχουν διαγνωστεί κατά καιρούς και σε άλλες μελέτες λίθοτεχνιών από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου (π.χ Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000).

Πυρήνες

Οι πυρήνες στην πλειονότητά τους, στο τελικό στάδιο της απόκρουσης τους βρίσκονται να έχουν παράγει φολίδες, ωστόσο δεν λείπουν τα παραδείγματα πυρήνων που προορίζονται στην παραγωγή λεπίδων σε συνδυασμό με φολίδες, καθώς και ένα παραδείγμα πυρήνα λεπίδων **(σχέδιο 7 ii)**. Όπως σημειώθηκε στο κεφάλαιο 4.2 οι πυρήνες από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, ανάλογα με την κατεύθυνση της απόκρουσης τους (κεντροφερής, παράλληλη, συγκλίνουσα, άτυπη) χωρίστηκαν σε 4 μεγάλες τεχνολογικές κατηγορίες και στα αναγνωρίσιμα υποείδη τους.

Οι πυρήνες με κεντροφερή απόκρουση αποτελούν την μεγάλη πλειονότητα αυτής της κατηγορίας τεχνέργων, όντας 14 σε ένα σύνολο 32 αντικειμένων **(γράφημα 5)**. Σε αυτούς κατατάσσονται οι κλασικοί πυρήνες Levallois (Linear), αυτοί με επαναλαμβανόμενη κεντροφερή μέθοδο απόκρουσης Levallois (recurrent Centripetal Levallois) καθώς και οι δισκοειδείς πυρήνες (βλ. και κεφάλαιο 4.2). Στην πλειονότητα των πυρήνων αυτής της κατηγορίας από τον Παραπόταμο, η πίσω όψη παρουσιάζεται φλοιώδης. Η κλασική μέθοδος απόκρουσης Levallois (linear) είναι παρούσα σε αρκετά μεγάλα ποσοστά στον Παραπόταμο, αποτελώντας το 17% του γενικότερου συνόλου του στρώματος 2^A **(γράφημα 6) (σχέδιο 1)**. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μεθόδου απόκρουσης από το στρώμα 2^A παρουσιάζεται στο **σχέδιο 8**. Στο τελικό στάδιο της απόκρουσης, μετά από την κατάλληλη κεντροφερή προετοιμασία του πυρήνα, εξάγεται μια και μοναδική φολίδα Levallois.

Μεγαλύτερα ποσοστά (26%) μέσα στο γενικότερο σύνολο του στρώματος 2^A **(γράφημα 6),** καταλαμβάνουν οι πυρήνες με επαναλαμβανόμενη κεντροφερή μέθοδο απόκρουσης Levallois **(σχέδιο 2, 3 i)**. Σε αυτήν την κατηγορία περιλαμβάνονται και πυρήνες που μέχρι πριν από λίγα χρόνια θεωρούνταν δισκοειδείς **(σχέδιο 2 ii,iii)**. Ωστόσο μετά τις μελέτες του E. Böeda (1994) αυτοί οι πυρήνες κατατάσσονται ως Levallois βάσει κυρίως ογκομετρικών κριτηρίων, όπως η ιεράρχηση των επιφανειών του πυρήνα και η κλίση της απόκρουσης ***(εικ. 54)***. Μια τυπική διαδικασία εφαρμογής της επαναλαμβανόμενης κεντροφερούς απόκρουσης Levallois από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο απεικονίζεται στο **σχέδιο 9.** Μετά από την κατάλληλη κεντροφερή προετοιμασία του πυρήνα εξάγονται παραπάνω από ένα επιθυμητά αποκρούσματα.

Η κατηγορία των δισκοειδών πυρήνων στο στρώμα 2^A περιορίζεται σε ένα μόνο παράδειγμα **(σχέδιο 3 ii)**. Ο πυρήνας αυτός κατατάσσεται ως δισκοειδής, σύμφωνα με τα κριτήρια που έχει θέσει ο E. Böeda (1994) και σε γενικές γραμμές περιγράφηκαν παραπάνω.

Οι πυρήνες με συγκλίνουσα μέθοδο απόκρουσης αντιπροσωπεύονται στο στρώμα 2^A με 2 παραδείγματα τεχνέργων με απόκρουση μη Levallois **(γράφημα 6)**. Ο ένας από αυτούς έχει μεγάλο μέγεθος (μήκος άνω των 9 εκατοστών και πάχος 7 εκατοστά) και μάλλον μαρτυρεί μη εξαντλητική εκμετάλλευση **(σχέδιο 4)**. Το γεγονός αυτό συμφωνεί την άποψη εκείνων (π.χ Papagianni 2000) που θεωρούν τις συγκλίνουσες μεθόδους απόκρουσης ως το αρχικό στάδιο της διαδικασίας εκμετάλλευσης πυρήνων, που στη συνέχεια απολεπίζονται από τους λιθοξόους με άλλες τεχνικές.

Η κατηγορία των πυρήνων με παράλληλη μονοπολική επεξεργασία, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 4.2, περιλαμβάνει εκείνα τα αντικείμενα στα οποία διακρίνεται 1 επίπεδο επίκρουσης και η εξαγωγή τουλάχιστον δυο φολίδων με παράλληλα αρνητικά. Σε κανένα πυρήνα από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο δεν διαπιστώθηκε η αποκλειστική εφαρμογή της παράλληλης μονοπολικής μεθόδου απόκρουσης. Δυο μόνο αντικείμενα φέρουν ίχνη αυτής της μεθόδου σε συνδυασμό με άλλες, σε ξεχωριστά διαμορφωμένα επίπεδα απόκρουσης ενός και μόνο πυρήνα. Πιο συγκεκριμένα ένας πυρήνας σχεδόν ορθογώνιου σχήματος σε ένα από τα δυο επίπεδα απόκρουσης που παρουσιάζει, φέρεται να έχει εξαντληθεί με παράλληλη μονοπολική, μη Levallois, μέθοδο απόκρουσης, ενώ στο άλλο σύμφωνα με τη συγκλίνουσα μέθοδο απόκρουσης **(σχέδιο 5 i)**. Ακόμη ένας ορθογώνιος στο σχήμα πυρήνας, η

διαδικασία απόκρουσης του οποίου περιγράφεται στο **σχέδιο 10**, στα δυο διαφορετικά επίπεδα απόκρουσης που παρουσιάζει, φέρεται να έχει εξαντληθεί με μη Levallois παράλληλη μονοπολική και παράλληλη διπολική/αμφιπολική μέθοδο απόκρουσης αντίστοιχα **(σχέδιο 5 ii)**. Αυτοί οι δυό πυρήνες όπως φαίνεται και στα **γραφήματα 5-6** κατηγοριοποιήθηκαν ξεχωριστά ανάλογα με το συνδυασμό της μεθόδου απόκρουσης που έφεραν, όπως έχει συμβεί σε ανάλογες μελέτες και στο παρελθόν (π.χ Papagianni 2000).

Οι πυρήνες με παράλληλη μέθοδο απόκρουσης και δυο αντιμέτωπα (opposed) επίπεδα επίκρουσης, ξεπερνούν το 15% του γενικότερου συνόλου των πυρήνων από το στρώμα 2^A **(γράφημα 5) (σχέδιο 6, 7)**. Στην κατηγορία αυτή, περιλαμβάνεται ένας πυρήνας με επαναλαμβανόμενη παράλληλη απόκρουση Levallois **(γράφημα 6) (σχέδιο 6 i)**. Αξιοσημείωτη σε αυτήν την τεχνολογική κατηγορία είναι η ύπαρξη ενός πυρήνα μη Levallois, η μέθοδος απόκρουσης του οποίου, παραπέμπει σε τεχνικές της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου. Πρόκειται για ένα πυρήνα που έχει παράγει επιμήκη αποκρούσματα, που θα μπορούσαν να καταταχθούν ως μικρολεπίδες (με πλάτος μικρότερο από 1 εκατοστό)**(σχέδιο 7 ii).** Τα βήματα που ακολούθησε ο λιθοξόος που εκμεταλλεύτηκε τον συγκεκριμένο πυρήνα και παρουσιάζονται συμβατικά στο **σχέδιο 11**, παραπέμπουν σε μια διαφορετική αντίληψη για την παραγωγή αποκρουσμάτων, που τουλάχιστον στον Παραπόταμο εμφανίζεται μοναδική σε σχέση με τις άλλες τεχνικές που παρατηρήθηκαν (Levallois ή μη).

Διαμορφώνοντας αρχικά μια επιφάνεια επίκρουσης στην κορυφή ενός επιμήκη πυρήνα έχουν εξαχθεί 6 μικρολεπίδες. Στη συνέχεια στην αντίθετη κορυφή του πυρήνα διαμορφώνεται ακόμη ένα επίπεδο επίκρουσης και ύστερα από την κατάλληλη προετοιμασία εξάγονται άλλες 5 μικρολεπίδες **(σχέδιο 11)**. Όλη η παραπάνω διαδικασία, όπως σημειώθηκε, παραπέμπει σαφώς σε τακτικές ακολουθούμενες κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο.

Περίπου το 1/4 των πυρήνων από το στρώμα 2^A παρουσιάζουν άτυπες μεθόδους απόκρουσης **(γράφημα 5)**. Στα αντικείμενα αυτά δεν διαφάνηκε κάποια σαφής ένδειξη για την εφαρμογή συγκεκριμένου τεχνολογικου σχήματος, ενώ και μορφολογικά είναι δύσκολο να ταξινομηθούν. Η ιδιομορφία αυτή δεν φαίνεται να επηρεάζεται από τον παράγοντα της πρώτης ύλης, εφόσον αυτή δεν διαφέρει σε ποιοτικά χαρακτηριστικά από την αντίστοιχη των τεχνολογικά οργανωμένων επιχειρήσεων λάξευσης, που παρατηρήθηκαν στους άλλους πυρήνες του στρώματος 2^A. Οι πυρήνες αυτοί όπως έχει επισημανθεί και στο παρελθόν (π.χ Papaconstantinou

& Vasilopolou 1997, Papagianni 2000), είτε απεικονίζουν επεισόδια ευκαιριακής εκμετάλλευσης των πρώτων υλών, είτε αποτελούν τα υπολείμματα εξαντλητικής εκμετάλλευσης της πρώτης ύλης, που στα πρώτα στάδια της απόκρουσης ακολούθησε κάποιο οργανωμένο τεχνολογικό σχήμα.

Μετρικά στο στρώμα 2^A, οι πυρήνες με κεντροφερή μέθοδο απόκρουσης έχουν ένα μέσο όρο μήκους της τάξης των 4,5 εκατοστών. Αυτό το νούμερο είναι σχεδόν όμοιο με αυτό των πυρήνων με ατυπική μέθοδο απόκρουσης. Οι πυρήνες με παράλληλη διπολική/αμφιπολική μέθοδο απόκρουσης είναι λίγο μεγαλύτεροι φτάνοντας κατά μέσο όρο τα 6,9 εκατοστά. Οι πυρήνες της συγκλίνουσας τεχνολογικής κατηγορίας φτάνουν κατά μέσο όρο τα 7 εκατοστά, λόγω κυρίως του παραδείγματος του πυρήνα που αναφέρθηκε παραπάνω, ο οποίος δεν έχει υποστεί εξαντλητική εκμετάλλευση (**γράφημα 7).**

Αποκρούσματα

Τα αποκρούσματα με διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά έρχονται να συμπληρώσουν την τεχνολογική μελέτη της λιθοτεχνίας από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 4.2 και στην περίπτωση των αποκρουσμάτων δημιουργήθηκαν 3 μεγάλες τεχνολογικές κατηγορίες, ανάλογα με τον προσανατολισμό της απόκρουσης.

Οι κεντροφερείς μέθοδοι απόκρουσης κυριαρχούν και στα αποκρούσματα του στρώματος 2^A, φτάνοντας σε ένα ποσοστό που ξεπερνά το 50% **(γράφημα 8)**. Σε αυτά κατατάσσονται τέχνεργα, που έχουν προκύψει με κλασικές ή επαναλαμβανόμενες κεντροφερείς μεθόδους Levallois (φολίδες $1^{ης}$ τάξης) με ανάλογα ευδιάκριτα αρνητικά **(π.χ σχέδιο 12 i, ii, iii, iv, v, vi)**. Επίσης σε αυτή την κατηγορία κατατάξαμε τέχνεργα που φέρουν κεντροφερή αρνητικά σε συνδυασμό με παράλληλα και προφανώς ανήκουν σε επαναλαμβανόμενες μεθόδους Levallois, και είναι γνωστά ως φολίδες $2^{ης}$ τάξης **(π.χ σχέδιο 12 vii)** (Böeda 1994). Στην κατηγορία των αποκρουσμάτων που μαρτυρούν κεντροφερή μέθοδο απόκρουσης κατατάξαμε και δυο αιχμές ψευδο-Levallois που έχουν προκύψει από δισκοειδείς πυρήνες **(σχέδιο 12 viii)**.

Τα αποκρούσματα που μαρτυρούν συγκλίνουσα μέθοδο απόκρουσης (**σχέδιο 13 i,ii)** φτάνουν στο ποσοστό του 13% του γενικότερου συνόλου των

αποκρουσμάτων από το στρώμα 2^A **(γράφημα 8)**. Το μέγεθος αυτό είναι μεγαλύτερο από αυτό που παρατηρήθηκε για τους πυρήνες με ανάλογη απόκρουση.

Αποκρούσματα που μαρτυρούν παράλληλη μονοπολική μέθοδο απόκρουσης, απαντούν σε ποσοστό 20% περίπου στο στρώμα 2^A **(γράφημα 8) (σχέδιο 13 iii, iv, v, vi)**. Σε αυτή την κατηγορία τεχνέργων περιλαμβάνονται και αποκρούσματα Levallois που μαρτυρούν τη χρήση, τέτοιου είδους παράλληλων επαναλαμβανόμενων μονοπολικών μεθόδων απόκρουσης (recurrent unipolar Levallois), και συχνά αναφέρονται και ως φολίδες Levallois $3^{ης}$ τάξης **(σχέδιο 13 iii)** (Böeda 1994).

Τα αποκρούσματα που μαρτυρούν παράλληλη διπολική/αμφιπολική λάξευση αγγίζουν το ποσοστό του 13,5 % στο στρώμα 2^A **(σχέδιο 14 i, ii, iii) (γράφημα 8)**. Και πάλι σε αυτή την κατηγορία μπορεί να ανήκουν φολίδες Levallois $3^{ης}$ τάξης, που έχουν παραχθεί με τέτοιου είδους επαναλαμβανόμενη διπολική/αμφιπολική λάξευση (recurrent bipolar Levallois) **(σχέδιο 14 i)**.

Μετρικά στο στρώμα 2^A, τα αποκρούσματα που μαρτυρούν κεντροφερή μέθοδο απόκρουσης, είναι κατά μέσο όρο 1 εκατοστό μικρότερα σε μήκος απ' ότι τα αποκρούσματα των άλλων τεχνολογικών κατηγοριών **(γράφημα 9)**. Χαρακτηριστικό είναι πως οι κατηγορίες της παράλληλης μεθόδου απόκρουσης (μονοπολικής και διπολικής/αμφιπολικής) περιέχουν ένα μεγάλο αριθμό (σε ένα ποσοστό γύρω στο 40%) λεπίδων και επιμηκών αποκρουσμάτων.

Πέρα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, στα αποκρούσματα από το στρώμα 2^A, αναγνωρίστηκαν και αρκετά τέχνεργα που φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά των πρώτων φάσεων εκμετάλλευσης των πυρήνων, όπως φολίδες χωρίς αρνητικά στις άνω όψεις τους, που καλύπτονται εξ' ολοκλήρου με φλοιό, καθώς και τέχνεργα, στα οποία διαμορφώνεται ράχη σε περισσότερες από μια πλευρές (éclats débordants).

Τα παραπάνω στοιχεία αν συγκριθούν με αυτά που προέκυψαν από την μελέτη των πυρήνων, μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες παρατηρήσεις. Αν και οι κεντροφερείς μέθοδοι απόκρουσης δεσπόζουν τόσο στους πυρήνες όσο και στα αποκρούσματα, οι παράλληλες, μονοπολικές και διπολικές/αμφιπολικές μέθοδοι απόκρουσης δεν εμφανίζουν παρόμοια ποσοστά. Στους πυρήνες η διπολική/αμφιπολική μέθοδος υπερτερεί της μονοπολικής ενώ στα αποκρούσματα συμβαίνει το αντίθετο. Επίσης είναι προφανές πως η συγκλίνουσα μέθοδος απόκρουσης αντιπροσωπεύεται με περισσότερα παραδείγματα στα αποκρούσματα απ' ότι στους πυρήνες. Τα συμπεράσματα των παρατηρήσεων αυτών θα συζητηθούν παρακάτω.

Όσον αφορά τις φτέρνες των αποκρουσμάτων που φέρουν διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά, δεν φέρουν μεγάλες διαφοροποιήσεις, με πιο συχνές τις λείες φτέρνες (45,16%) ενώ δεν λείπουν οι δίεδρικές (25%) και πολύεδρικές (22,6%) φτέρνες, με σπάνιες τις φλοιώδεις, που εμφανίζονται σε δυο μόνο αποκρούσματα (**γράφημα 10**). Αντίθετα οι φτέρνες των αποκρουσμάτων, που δεν φέρουν σαφή τεχνολογικά χαρακτηριστικά στις άνω όψεις τους και μάλλον αντιπροσωπεύουν τις αρχικές φάσεις εκμετάλλευσης των πυρήνων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, είναι φλοιώδεις σε ποσοστό 16%, λείες σε ποσοστό 66%, διεδρικές σε ποσοστό 13,5%, και πολυεδρικές σε ποσοστό μόνο 4,5 % **(γράφημα 11)**.

Τα αποκρούσματα με μη διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά, έχουν κατά μέσο όρο μήκος 5 εκατοστα, ενώ σε γενικές γραμμές φέρουν μεγαλύτερα ποσοστά φλοιού στην επιφάνεια τους. Τα ποσοστά φλοιού για όλα τα αποκρούσματα του στρώματος 2^A, που απεικονίζονται στο **γράφημα 12** καταδεικνύουν, πως στη θέση Μολόνδρα Παραποτάμου, συντελούνταν διαδικασίες λάξευσης του λίθου από τις αρχικές φάσεις της αποφλοίωσης της πρώτης ύλης.

5.4 Τυπολογικά στοιχεία.

Το 28% (45) των αποκρουσμάτων του στρώματος 2^A φέρει δευτερεύουσα επεξεργασία σε μια τουλάχιστον από τις πλευρές τους ή ορίζονται ως εργαλείοτυποι λόγω των τεχνολογικών τους χαρακτηριστικών (αιχμές Levallois και ψευδο-Levallois, μαχαίρια με φυσική ράχη) **(γράφημα 13).** Τα υπόβαθρα που έχουν επιλεχθεί για την δημιουργία εργαλείων είναι κυρίως φολίδες σε ποσοστό 67% (30), λεπίδες σε ποσοστό 18% (8) και λεπιδόμορφες λεπίδες σε ποσοστό 15% (7)**(γράφημα 14).** Τα μετρικά στοιχεία των ακέραιων αποκρουσμάτων που μπορούν να καταταχθούν σε συγκεκριμένους εργαλειοτύπους παρουσιάζονται στο γράφημα **15.** Σε τεχνολογικό επίπεδο, σε αυτή την κατηγορία αντικειμένων κυριαρχούν οι κεντροφερείς μέθοδοι απόκρουσης με τις παράλληλες μεθόδους (μονοπολική-διπολική/αμφιπολική) να έπονται **(γράφημα 16)**. Το φαινόμενο της κυριαρχίας των κεντροφερών μεθόδων απόκρουσης, όπως είδαμε χαρακτηρίζει τεχνολογικά όλη τη λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A. Οι φτέρνες των τεχνέργων με δευτερεύουσα επεξεργασία είναι κατά κύριο λόγο λείες, ωστόσο τα ποσοστά των διεδρικών και

πολυεδρικών φτερνών σε αυτή την κατηγορία αποκρουσμάτων είναι αυξημένα **(γράφημα 17),** σε σχέση με τα ανάλογα στο σύνολο των αποκρουσμάτων από το στρώμα 2^A, που εντάσσονται σε συγκεκριμένους εργαλειοτύπους ή μη **(γραφήματα 10-11)**.

Στα εργαλεία κυριαρχούν τα μαχαίρια με φυσική ράχη σε ποσοστό 22% περίπου (12) **(γράφημα 18)**. Πρόκειται για αντικείμενα με μια κοφτερή πλευρά, η οποία φέρει κοντή, συνεχή ή ασυνεχή επεξεργασία ή ευδιάκριτα ίχνη χρήσης, απέναντι από μια φλοιώδη ή μη, φυσική πλευρά που σχηματίζει ράχη **(σχέδιο 15 iv, v, vi, σχέδιο 16 i, ii)**. Σε μια περίπτωση στην πίσω όψη ενός μαχαιριού με φυσική ράχη παρατηρείται επεξεργασία που σκοπό έχει την λέπτυνση του βολβού της κρούσης, με σκοπό ίσως την ευκολότερη και πιο άνετη χρήση του **(σχέδιο 16 i)**. Στο στρώμα 2^A υπάρχουν και δυο παραδείγματα μαχαιριών με ράχη, η οποία έχει προκύψει ύστερα από συνεχή απότομη δευτερεύουσα επεξεργασία **(σχέδιο 16 iii, iv)**. Αυτού του είδους τα εργαλεία παραδοσιακά θεωρούνται, μαζί με τους οπείς και τις γλυφίδες, ως τύποι της Ανώτερης Παλαιολιθική περιόδου (Bordes 1961, Debenath & Dibble 1994). Η πλειονότητα των μαχαιριών με φυσική ή επεξεργασμένη ράχη στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο εντοπίζεται σε επιμήκη αποκρούσματα, λεπίδες ή λεπιδόμορφες φολίδες.

Οι ράσπες στο στρώμα 2^A περιορίζονται σε 3 παραδείγματα **(γράφημα 18)**. Οι δύο από αυτές είναι μονές ευθύγραμμες πλευρικές, μια με επικλινή παράλληλη **(σχέδιο 14 v)**, και μια με υποπαράλληλη σε συνδυασμό με φολιδωτή δευτερεύουσα επεξεργασία **(σχέδιο 14 iv)**. Το τρίτο παράδειγμα είναι μια ανάστροφη ράσπα με υποπαράλληλη δευτερεύουσα επεξεργασία **(σχέδιο 14 vi)**.

Οι εγκοπές στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, αγγίζουν το ποσοστό του 20% (9) **(γράφημα 18) (σχέδιο 12 vii, σχέδιο 14 iii, σχέδιο 15 i, ii)**. Μια από αυτές έχει διαμορφωθεί σε αιχμή Levallois **(σχέδιο 17 i)**. Οι 6 από αυτές έχουν διαμορφωθεί με δευτερεύουσα επεξεργασία, ενώ 3 χαρακτηρίζονται ως κλακτόνιες. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και 3 αντικείμενα, στα οποία συνυπάρχει μια εγκοπή με μια τουλάχιστον πλευρά που φέρει κοντή, συνεχή ή ασυνεχή δευτερεύουσα επεξεργασία. Σύμφωνα με τους Debeneath & Dibble (1994), σε αυτή την περίπτωση λαμβάνεται υπ' όψη η πλευρά που παρουσιάζει την καλύτερη ποιότητα επεξεργασίας. Με βάση την παραπάνω παρατήρηση κατατάξαμε τα τέχνεργα αυτά στην κατηγορία των εγκοπών.

Τα οδοντωτά αποκρούσματα στο στρώμα 2^A περιορίζονται σε 2 παραδείγματα (4,3%) **(γράφημα 18)** και τα δυο διαμορφωμένα σε επιμήκεις φολίδες Levallois **(σχέδιο 13 vi, σχέδιο 15 iii)**. Το ένα από αυτά θα μπορούσε να ταξινομηθεί και στην κατηγορία των ρασπών με οδοντωτή επεξεργασία. Λίγοι περισσότεροι είναι οι οπείς (3) **(σχέδιο 12 iv, σχέδιο 16 v)** με ένα παράδειγμα διαμορφωμένο στο υπόλειμμα ενός πυρήνα Levallois.

Μια κατηγορία τεχνέργων από το στρώμα 2^A, περιλαμβάνει αντικείμενα με πολύ κοντή συνεχή ή ασυνεχή, ακανόνιστη μορφολογικά δευτερεύουσα επεξεργασία, σε μια ή περισσότερες πλευρές **(σχέδιο 14 i, ii)**. Ο αριθμός αυτών των αποκρουσμάτων (που συμβατικά τα ονομάσαμε αποκρούσματα με άτυπη δευτερεύουσα επεξεργασία) στη λιθοτεχνία υπό μελέτη είναι αρκετά υψηλός (8 (17,5%)). Κατά τη γνώμη μας το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί στη χρήση αυτών των τεχνέργων, ούτε και σε μετα-αποθετικές διαδικασίες που, κυρίως μέσω της ανακύλησης, δημιούργησαν αυτού του είδους την επεξεργασία. Για τους παραπάνω λόγους θεωρήσαμε ότι αυτού του είδους η επεξεργασία είναι προϊόν ανθρώπινης ενέργειας. Παραδείγματα άλλωστε τέτοιου είδους αποκρουσμάτων, έχουν αναφερθεί παλιότερα σε υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου (Papagianni 2000).

Οι αιχμές στο στρώμα 2^A είναι πολυάριθμες φτάνοντας τα 10 παραδείγματα **(γράφημα 18, πίνακας 1, σχέδιο 17)**. Οι Μουστέριες αιχμές είναι 5 και όλες φέρουν δευτερεύουσα επεξεργασία **(σχέδιο 17 iii, iv, v)**: οι 4 κοντή συνεχή ή ασυνεχή, όπως αυτή που περιγράφηκε παραπάνω, ενώ μια από αυτές φέρει και στις δυο πλευρές της καλής ποιότητας επικλινή παράλληλη επεξεργασία **(σχέδιο 17 iv)**, με αποτέλεσμα το αντικείμενο αυτό να μπορεί να καταταχθεί και στην κατηγορία των συγκλίνουσων ρασπών. Οι αιχμές Levallois είναι 3 **(σχέδιο 17 i, ii)** και φέρουν κοντή, συνεχή ή ασυνεχή, ακανόνιστη μορφολογικά επεξεργασία, ενώ όπως σημειώθηκε, στο ένα από αυτά έχει διαμορφωθεί κλακτόνια εγκοπή. Οι αιχμές ψευδο-Levallois στη λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A περιορίζονται σε δυο μόνο παραδείγματα **(σχέδιο 12 viii)**.

5.5 Γενικά συμπεράσματα για τη λιθοτεχνία.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως η υπό μελέτη λιθοτεχνία φέρει έντονα Μουστέρια χαρακτηριστικά. Η χρήση των τεχνικών Levallois για την δημιουργία εργαλείων και αποκρουσμάτων, η οποία κατέχει ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ανάμεσα στις άλλες μεθόδους απόκρουσης **(γραφήματα 5- 6, 8)**, είναι το πρωταρχικό στοιχείο που παραπέμπει σε αυτόν τον συλλογισμό. Ωστόσο στον Παραπόταμο και στο στρώμα 2^A, μαζί με τα τέχνεργα με Μουστέρια χαρακτηριστικά συνυπάρχουν αντικείμενα που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο ή τουλάχιστον στην μετάβαση των δυο τελευταίων φάσεων της Παλαιολιθικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο πυρήνας μικρολεπίδων η μέθοδος απόκρουσης του οποίου περιγράφεται στο **σχέδιο 11** .

Ως προς την τυπολογία, τα στοιχεία της λιθοτεχνίας από το στρώμα 2^A παραπέμπουν σε ένα παρόμοιο συμπέρασμα. Οι εργαλειότυποι της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (Μουστέριες αιχμές και αιχμές Levallois, πλευρικά ξέστρα/ράσπες, οδοντωτά και εγκοπές) χαρακτηρίζουν τη λιθοτεχνία, ωστόσο και πάλι δεν λείπουν τέχνεργα που παραδοσιακά θεωρούνται διαγνωστικά της Ανώτερης Παλαιολιθικής (π.χ Bordes 1961, Debenath & Dibble 1994) όπως τα μαχαίρια με επεξεργασμένη ράχη καθώς και οι οπείς.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 3.2, ένα ακανθώδες ζήτημα στην κατανόηση των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου αποτελεί η ταφονομική ιστορία λίθινων τεχνέργων που προέρχονται από αποθέσεις terra rossa. Η ανασκαφή του Κοκκινόπηλου από τον Higgs δεν επέτρεπε την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το ζήτημα αυτό, ενώ οι νεότερες μελέτες άφηναν ανοιχτό το ενδεχόμενο να ανακτηθούν λίθινα τέχνεργα κατά χώραν (in situ), σε αποθέσεις terra rossa στο πλαίσιο ανασκαφών (π.χ Papagianni 2000, Runnels & Van Andel 2003).

Το στρώμα 2^A, με κριτήριο το ημερολόγιο της ανασκαφής της θέσης Μολόνδρα, περιγράφεται ως μια τυπικά αδιατάραχτη στρωματογραφική ενότητα σε αντίθεση με τις υπόλοιπες της ανασκαφής, από τις οποίες ανακτήθηκαν αντικείμενα μεταγενέστερα της Παλαιολιθικής περιόδου (κεραμική, σιδερένια αντικείμενα), γι' αυτό άλλωστε επιλέχτηκε για την παρούσα μελέτη. Ωστόσο από τη μελέτη μας

προκύπτει ότι, το στρώμα 2^A δεν έχει αποδώσει μια ενότητα ευρημάτων με κοινά χαρακτηριστικά, μορφολογικά τυπολογικά και άλλα. Ο βαθμός πατίνας που φέρουν τα τέχνεργα δεν είναι ομοιόμορφος. Η πλειονότητα των τεχνέργων που φέρει ένα παρόμοιο βαθμό πατίνας, συνυπάρχει με ένα μικρό αριθμό αντικειμένων που είναι εξαιρετικά διαβρωμένα από αυτή. Οι στομωμένες ακμές καθώς και οι αλλοιωμένες από άτυπα χτυπήματα επιφάνειες ορισμένων τεχνέργων μαρτυρούν διαδικασίες ανακύλησης, που σε άλλα αντικείμενα δεν παρατηρούνται. Ακόμη, όπως σημειώθηκε, κατά τις προσπάθειες ανασύστασης των πυρήνων από το στρώμα 2^A, δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε τέχνεργα συνανήκοντα στην ίδια εγχειρηματική αλυσίδα. Τα παραπάνω στοιχεία μαρτυρούν πως τα λίθινα τέχνεργα του στρώματος 2^A ανακτήθηκαν από αυτό, ευρισκόμενα σε δευτερογενή αρχαιολογική συνάφεια (Schiffer 1983, 1987). Σε καμία περίπτωση το αρχαιολογικό υλικό από το στρώμα 2^A δεν αποτελεί ένα κλειστό σύνολο όπως αυτά που μας προσφέρουν ασφαλώς στρωματογραφημένες θέσεις στη χώρα μας, κυρίως σπήλαια ή βραχοσκεπές

Ο παραπάνω περιορισμός αποτρέπει οποιαδήποτε προσπάθεια ουσιαστικής χρονολόγησης της λιθοτεχνίας από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο. Αν το σύνολο που εξετάστηκε στην παρούσα μελέτη αποτελούσε μια κλειστή ενότητα, τότε θα την τοποθετούσαμε συμβατικά σε μια προχωρημένη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής ίσως και στη μετάβαση της περιόδου αυτής με την Ανώτερη Παλαιολιθική, λόγω της συνύπαρξης Μουστέριων τεχνολογικών και τυπολογικών χαρακτηριστικών με άλλα που θεωρούνται γενικά πιο εξελιγμένα (π.χ ο πυρήνας μικρολεπίδων). Ωστόσο, όπως σημειώθηκε, τέτοιου είδους θεωρήσεις είναι άσκοπο να γίνουν.

Όπως τονίστηκε στα εισαγωγικά κεφάλαια αυτής της μελέτης, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχόλησαν τις πιο σύγχρονες μελέτες λίθινων τεχνέργων από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου, είναι το θέμα του συνδυασμού των διαφόρων μεθόδων απόκρουσης κατά τη διάρκεια εκμετάλλευσης ενός και μόνο πυρήνα. Η «μονοπυρηνική υπόθεση» (Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997) σύμφωνα με την οποία μια μέθοδος απόκρουσης ακολουθείται από μια άλλη σε ένα μόνο πυρήνα έχει πιστοποιηθεί σε αρκετές θέσεις (Papagianni 2000, Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997). Το φαινόμενο αυτό τεκμηριώνεται, είτε μέσα από την τεχνολογική μελέτη των πυρήνων στους οποίους συνυπάρχουν αρνητικά τα οποία παραπέμπουν σε διαφορετικές μεθόδους απόκρουσης, είτε μέσα από την παρατήρηση της ομοιογένειας των

ποσοστών των μεθόδων απόκρουσης που παρατηρούνται στους πυρήνες και στα αποκρούσματα μιας λιθοτεχνίας.

Στους πυρήνες από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο την μονοπυρηνική υπόθεση θα μπορούσαν να πιστοποιήσουν οι πυρήνες με άτυπη μέθοδο απόκρουσης, καθώς και πυρήνες που συνδυάζουν διαφορετικές μεθόδους απόκρουσης σε ξεχωριστά επίπεδα απόκρουσης (αν θεωρήσουμε πως τα δυο ξεχωριστά διαμορφωμένα επίπεδα απόκρουσης σε ένα και μόνο πυρήνα είναι σύγχρονα). Οι υπόλοιποι πυρήνες, όπως σημειώθηκε και στο κεφάλαιο 4.2, στη μορφή την οποία βρίσκονται σήμερα δεν μπορούν να πιστοποιήσουν κάποιο συνδυασμό των μεθόδων απόκρουσης, ο οποίος όμως θα μπορούσε να έχει συμβεί στα αρχικά στάδια της εκμετάλλευσης τους. Ίσως ένα τέτοιου είδους στοιχείο μας δίνει ο πυρήνας του **σχεδίου 4**.

Όσον αφορά τα διάφορα ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης, που παρατηρούνται στους πυρήνες και τα αποκρούσματα, στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο δεν φαίνεται να διαφέρουν σημαντικά με εξαίρεση ένα μόνο στοιχείο. Η παράλληλη διπολική/αμφιπολική μέθοδος απόκρουσης υπερτερεί στους πυρήνες ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο και στα αποκρούσματα στα οποία υπερτερεί η παράλληλη μονοπολική. Ακόμη τα ποσοστά των αποκρουσμάτων που έχουν παραχθεί με συγκλίνουσες μεθόδους απόκρουσης είναι διπλάσια από τα ανάλογα των πυρήνων με συγκλίνουσα μέθοδο απόκρουσης **(γραφήματα 5, 8).**

Οι τελευταίες αυτές παρατηρήσεις που αφορούν τη σχετικότητα των ποσοστών των διαφόρων μεθόδων απόκρουσης στους πυρήνες και τα αποκρούσματα κατά τη γνώμη μας είναι παρακινδυνευμένες. Δεν μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά την διάγνωση ή όχι της μονοπυρηνικής υπόθεσης, όταν αφορούν λιθοτεχνίες οι οποίες εντοπίζονται σε δευτερογενείς αρχαιολογικές συνάφειες.

5.6 Η σύγκριση της λιθοτεχνίας από τον Παραπόταμο με άλλες λίθοτεχνίες υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο.

Χάρη κυρίως στη μελέτη της Δ. Παπαγιάννη (2000) είμαστε πλέον σε θέση να προβούμε σε άμεσες συγκρίσεις όσον αφορά τις λιθοτεχνίες από τις υπαίθριες θέσεις

της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου. Οι εγγύτεροι στον Παραπόταμο υπαίθριοι χώροι χρήσης της Μέσης Παλαιολιθικής, για των οποίων τα λίθινα τέχνεργα έχουμε αναλυτικά μετρικά, τεχνολογικά και τυπολογικά στοιχεία, είναι οι θέσεις Μικρό και Μεγάλο Καρβουνάρι στα νοτιοδυτικά της Ηγουμενίτσας. Η μεγαλύτερη θέση στην περιοχή (βάση του αριθμού των τεχνέργων που έχουν περισυλλεχθει από αυτή) είναι το Μεγάλο Καρβουνάρι.

Σε σχέση με το Μεγάλο και το Μικρό Καρβουνάρι, η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A παρουσιάζει τα ίδια περίπου ποσοστά επιμηκών αποκρουσμάτων. Το ποσοστό αυτού του είδους αντικειμένων (με λόγο μήκους-πλάτους πάνω από 1.5) στο στρώμα 2^A συμφωνεί με τον γενικότερο κανόνα που διέπει ως προς τον τομέα αυτό της θεωρούμενες παράκτιες υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου. Τα παραπάνω ποσοστά διαφέρουν σημαντικά τόσο σε θέσεις της Κέρκυρας (π.χ Αργυράδες) όσο και σε θέσεις στην κοιλάδα του Λούρου (π.χ Βουλίστα Παναγία) **(πίνακας 2**).

Στα καθαρά μετρικά στοιχεία που αφορούν το μήκος των ακέραιων αποκρουσμάτων, η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A δεν ομοιάζει με αυτές από το Μικρό και Μεγάλο Καρβουνάρι. Αποκρούσματα με μήκος κάτω από 2 εκατοστά δεν υπάρχουν (όπως σημειώθηκε μάλλον λόγω της έλλειψης κοσκινίσματος κατά τη διάρκεια της ανασκαφής), ενώ το ποσοστό των αποκρουσμάτων με μήκος 5-7 εκατοστα είναι πολύ μεγαλύτερο σε σχέση με το ανάλογο ποσοστό από το Μεγάλο Καρβουνάρι. Στη θέση Μικρό Καρβουνάρι αυτή η κατηγορία αποκρουσμάτων ομοιάζει με την αντίστοιχη από στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, ωστόσο από εκεί απουσιάζουν αποκρούσματα μεγαλύτερα των 7 εκατοστών **(γράφημα 19)**. Παρόμοια μετρικά στοιχεία με τη λιθοτεχνία από τη στρωματογραφική ενότητα 2^A στον Παραπόταμο, παρουσιάζει η λιθοτεχνία από τη θέση Μόρφι, η οποία βρίσκεται στα όρια του νομού Θεσπρωτίας και Πρέβεζας, λίγο νοτιότερα από τις θέσεις Μικρό και Μεγάλο Καρβουνάρι **(γράφημα 19)**.

Τα τεχνολογικά στοιχεία της λιθοτεχνίας από το στρώμα 2^A είναι μοναδικά, έτσι όπως προκύπτει από μια απλή σύγκριση των ποσοστών των διαφόρων μεθόδων απόκρουσης των πυρήνων, σε σχέση με αυτά άλλων λιθοτεχνιών υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής από την περιοχή της Ηπείρου. Η κεντροφερής μέθοδος απόκρουσης των πυρήνων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο αγγίζει το ποσοστό του 50%, φαινόμενο που δεν συναντάται πουθενά αλλού. Ένα εξίσου μεγάλο ποσοστό κεντροφερούς απόκρουσης των πυρήνων συναντάται στις θέσεις Μόρφι και Μεγάλο

Καρβουνάρι, ωστόσο σε αυτές, η παράλληλη μονοπολική μέθοδος αποτελεί την πλειονότητα σε αντίθεση με τα ποσοστά από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο **(γράφημα 20).**

Όσον αφορά τα τεχνολογικά στοιχεία των αποκρουσμάτων παρατηρείται το ίδιο μοναδικό φαινόμενο που σημειώθηκε και παραπάνω. Από τα διαγνώσιμα τεχνολογικά σχήματα στο στρώμα 2^A, η κεντροφερής μέθοδος απόκρουσης κυριαρχεί φτάνοντας σε ένα ποσοστό που ξεπερνάει το 50%. Ένα μεγάλο ποσοστό κεντροφερούς απόκρουσης μαρτυρείται στα αποκρούσματα από τις θέσεις Άγιος Γεώργιος και Στεφάνι στην κοιλάδα του Λούρου, εκεί όμως τα αποκρούσματα με συγκλίνοντα ή παράλληλα μονοπολικά αρνητικά αποτελούν την πλειονότητα, ενώ στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο έπονται αυτών με κεντροφερή αρνητικά **(γράφημα 21).**

Και σε τυπολογικό επίπεδο η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A διαφέρει σημαντικά από άλλες, υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου. Από τα αντικείμενα που χαρακτηρίζονται ως εργαλεία (εκτός των αποκρουσμάτων με κοντή συνεχή ή ασυνεχή, μορφολογικά ακανόνιστη δευτερευουσα επεξεργασία), τα μαχαίρια με φυσική ράχη κυριαρχούν των άλλων εργαλείων, με τις εγκοπές να αποτελούν τη δεύτερη πολυπληθέστερη κατηγορία. Ένα ανάλογο απόλυτο αριθμό μαχαιριών με φυσική ράχη συναντάμε στο Μεγάλο Καρβουνάρι (16) και το Μόρφι (14) (Papagianni 2000). Ωστόσο σε αυτές τις θέσεις τα ποσοστά αυτού του τύπου εργαλείων μέσα στο γενικότερο σύνολο των εργαλειοτύπων είναι μικρότερο (8% περίπου στο Μεγάλο Καρβουνάρι, 9% περίπου στο Μόρφι).

Ακόμη σε καμία άλλη υπαίθρια θέση της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου το ποσοστό των ρασπών δεν είναι τόσο μικρό όσο στο στρώμα 2^A από τον Παραπόταμο. Μόνο στη θέση Αλωνάκι πολύ κοντά στην Πρέβεζα, οι εγκοπές και τα οδοντωτά υπερτερούν των ρασπών, ωστόσο σε αυτή τη λιθοτεχνία τα ποσοστά μαχαιριών με φυσική ράχη είναι αμελητέα (Papagianni 2000). Αντίθετα τα ποσοστά των τύπων της Ανώτερης Παλαιολιθικής (μαχαίρια με επεξεργασμένη ράχη, οπείς) στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο δεν φαίνεται να διαφέρουν από τα ανάλογα άλλων υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου.

5.7 Σύγκριση με τον Κοκκινόπηλο

Η θέση Κοκκινόπηλος, όπως έχει συχνά αναφερθεί στην παρούσα μελέτη, αποτελούσε μέχρι και τη στιγμή της διενέργειας σωστικών ανασκαφών σε υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής στη Θεσπρωτία, τη μοναδική ανασκαμμένη υπαίθρια θέση της Παλαιολιθικής στην Ελλάδα. Οι ανασκαφικές τομές στους τομείς *α* και *β* προσέφεραν λιθοτεχνίες, οι οποίες στο σημείο αυτό θα συγκριθούν με τα λίθινα τέχνεργα από το στρώμα 2^{A} στον Παραπόταμο, λόγω κυρίως του κοινού πλαισίου ανάκτησης τους.

Η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^{A} διαφέρει ουσιαστικά από αυτές των ανασκαφικών τομών στους τομείς *α* και *β* του Κοκκινόπηλου. Μετρικά τα αποκρούσματα από στο στρώμα 2^{A} είναι κατά μέσο όρο πολύ μεγαλύτερα (**γράφημα 22)**, ενώ και τεχνολογικά έχουν παραχθεί με διαφορετικές μεθόδους απόκρουσης (**γράφημα 23**). Τυπολογικά από το στρώμα 2^{A} απουσιάζουν παντελώς οι αμφιπρόσωπες φυλλοσχημές αιχμές που στη λιθοτεχνία στον τομέα *β* εμφανίζουν ισχυρή συγκέντρωση, ενώ τα ποσοστά εγκοπών και μαχαιριών με φυσική ράχη στις λιθοτεχνίες των τομέων *α* και *β* στον Κοκκινοπηλό είναι μηδαμινά.

5.8 Σύγκριση με το Ασπροχάλικο

Όπως συχνά έχει αναφερθεί σε αυτή τη μελέτη, οι μοναδικές ασφαλώς στρωματογραφημένες και επαρκώς δημοσιευμένες λιθοτεχνίες της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου από την περιοχή της Ηπείρου, προέρχονται από το σπήλαιο Ασπροχάλικο. Σε σχέση με τη λιθοτεχνία από τα ανώτερα στρώματα του σπηλαίου (Upper Mousterian) τα λίθινα τέχνεργα από το στρώμα 2^{A} στον Παραπόταμο διαφέρουν ουσιαστικά. Μετρικά σε γενικές γραμμές είναι μεγαλύτερα (τουλάχιστον όσον αφορά τα επεξεργασμένα τέχνεργα για τα οποία διαθέτουμε στοιχεία) **(γράφημα 24)**, ενώ τυπολογικά, όπως σημειώθηκε, οι αιχμές ψευδο-Levallois στο στρώμα 2^{A} περιορίζονται σε δυο μόνο παραδείγματα. Σε τεχνολογικό επίπεδο στα λίθινα τέχνεργα από το στρώμα 2^{A} δεν διαγνώστηκε κανένα ίχνος εφαρμογής της λεγόμενης «μεθόδου Ασπροχάλικου», η οποία περιγράφηκε στο κεφάλαιο 2 (2.2.2.2).

Περισσότερες ομοιότητες παρουσιάζουν τα τέχνεργα από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο με τη λεγόμενη «κατώτερη» Μουστέρια λιθοτεχνία από το Ασπροχάλικο. Αυτές συνίστανται κυρίως στην παρουσία επιμηκών αποκρουσμάτων που παράγονται από παράλληλες μονοπολικές ή διπολικές/αμφιπολικές μεθόδους ως τελικά και επιθυμητά προϊόντα και όχι ως παράπλευρα παράγωγα της επεξεργασίας του λίθου (στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, όπως σημειώθηκε πολλά παραδείγματα τέτοιου είδους αποκρουσμάτων αποτελούν τα υπόβαθρα εργαλείων, όπως τα μαχαίρια με φυσική ή επεξεργασμένη ράχη). Ακόμη η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο δεν διαφέρει σημαντικά με την «κατώτερη» λιθοτεχνία του Ασπροχάλικου, όσον αφορά τα μετρικά στοιχεία των πυρήνων και των επεξεργασμένων αποκρουσμάτων **(γραφήματα 25-26)**. Ωστόσο τυπολογικά τα δυο σύνολα διαφέρουν εφόσον και στην «κατώτερη» λιθοτεχνία από το σπήλαιο Ασπροχάλικο κυριαρχούν οι ράσπες, ενώ στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Όπως τονίστηκε στην αρχή αυτής της μελέτης, η ανάλυση του δείγματος της λιθοτεχνίας από την ανασκαφή στον Παραπόταμο, αποσκοπεί κυρίως στην κατανόηση των μορφο-τεχνολογικών επιλογών των ανθρωπιδών της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην περιοχή της Ηπείρου. Η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A αποκαλύπτει ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς το παραπάνω ζήτημα.

Ο Παραπόταμος τοποθετείται παραδοσιακά στην ομάδα εκείνη θέσεων που βρίσκονται στην παράκτια ζώνη της Ηπείρου (Bailey κ.α 1997, Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000). Υπό τον όρο αυτό, η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A παρουσιάζει ορισμένα κοινά στοιχεία με αυτή την ομάδα θέσεων, ενώ σε άλλα διαφέρει ουσιαστικά. Μια τάση για επιμήκυνση των αποκρουσμάτων παρατηρείται στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο όπως και στις υπόλοιπες υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, της παράκτιας ζώνης της Ηπείρου. Τα επιμήκη αποκρούσματα συνήθως δεν αποτελούν παράπλευρα προϊόντα της επεξεργασίας του λίθου, αλλά τελικά και επιθυμητά δημιουργήματα. Πολύ συχνά αποτελούν τα υπόβαθρα εργαλειοτύπων, όπως για παράδειγμα τα μαχαίρια με φυσική η επεξεργασμένη ράχη.

Και στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, σε αναλογία με ότι έχει αναγνωριστεί στις υπόλοιπες παράκτιες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου, υπάρχουν ενδείξεις για την πιστοποίηση της «μονοπυρηνικής υπόθεσης». Ορισμένοι πυρήνες σε διαφορετικά επίπεδα απόκρουσης τους, παρουσιάζουν διαφορετικές μεθόδους απόκρουσης. Επίσης ένα παράδειγμα ανεξάντλητου πυρήνα με συγκλίνουσα μέθοδο απόκρουσης ίσως να επιβεβαιώνει την άποψη εκείνων (π.χ Papagianni 2000), που υποστηρίζουν πως αυτό το τεχνολογικό σχήμα εφαρμόζεται στις αρχικές φάσεις εκμετάλλευσης πυρήνων, που στη συνέχεια απολεπίζονται με διαφορετικούς τρόπους. Τέλος τα διαφορετικά ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης, που εμφανίζουν ορισμένα τεχνολογικά σχήματα στους πυρήνες και τα αποκρούσματα (π.χ μεγαλύτερο ποσοστό συγκλίνουσας και παράλληλης μονοπολικής μεθόδου απόκρουσης στα αποκρούσματα απ' ότι στους πυρήνες), ίσως (εφόσον όπως έχει τονιστεί τα

συμπεράσματα τέτοιου είδους, για λιθοτεχνίες που ανακτώνται από δευτερογενείς αρχαιολογικές συνάφειες, όπως αυτή από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστούν ασφαλή) συνηγορούν προς την πιστοποίηση της «μονοπυρηνικής υπόθεσης».

Αντίθετα τα μεγάλα ποσοστά κεντροφερούς μεθόδου απόκρουσης στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο διαφοροποιούν αυτή τη θέση από τις υπόλοιπες της παράκτιας ζώνης. Η θέση Μολόνδρα Παραποτάμου παρουσιάζει αξιοσημείωτα μεγάλα ποσοστά αυτού του τεχνολογικού σχήματος, τα οποία δεν συναντούνται σε καμία άλλη υπαίθρια θέση της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο.

Η ανάλυση των λίθινων τεχνέργων από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, δείχνει έντονη ποικιλότητα στα τεχνολογικά σχήματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για την δημιουργία των τεχνέργων. Πέρα από τη δεσπόζουσα τεχνολογική κατηγορία των κεντροφερών μεθόδων απόκρουσης (Levallois, με ένα μόνο παράδειγμα δισκοειδούς πυρήνα), στο στρώμα 2^A συναντούνται τεχνολογικά σχήματα παράλληλης διπολικής/αμφιπολικής μεθόδου απόκρουσης μη Levallois, καθώς και ένας πυρήνας που έχει παράγει μικρολεπίδες, η μέθοδος απόκρουσης του οποίου, μας παραπέμπει σε τεχνικές της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου.

Η διαφοροποίηση αυτή στις μεθόδους απόκρουσης συναντάται στην συντριπτική πλειονότητα των λιθοτεχνιών από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου, αλλά και σε άλλους χώρους χρήσης, σπήλαια ή βραχοσκεπές, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Οι κύριες ερμηνείες αυτού του φαινομένου στην περιοχή της Ηπείρου, συνίστανται σε λειτουργικούς κυρίως λόγους, από τη στιγμή που έχει αποκλειστεί ο παράγοντας της πρώτης ύλης (Papagianni 2000, Papacostantinou & Vasilopoulou 1997). «Τα διάφορα τεχνολογικά σχήματα, που αποσκοπούν στη δημιουργία διαφοροποιημένων μορφολογικά αποκρουσμάτων, φανερώνουν τις διαφορετικές λειτουργικές απαιτήσεις κάθε περιοχής μέσα σε έναν ορίζοντα 80.000 χρόνων» (μετάφραση από Papagianni 2000, σελ. 80-83).

Στην περίπτωση της λιθοτεχνίας από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο δυστυχώς δεν μπορεί να διαπιστωθεί η επίδραση που έχει η διαθεσιμότητα καθώς και η ποιότητα της πρώτης ύλης στην ευρύτερη περιοχή, πάνω στα επιλεγόμενα κάθε φορά από τους λιθοξόους τεχνολογικά σχήματα. Ο μεγάλος βαθμός πατίνας που καλύπτει την επιφάνεια των τεχνέργων δεν αφήνει περιθώρια ταύτισης της πρώτης ύλης τους με κάποια πηγή. Υποθετικά πάντως, ο ποταμός Καλαμάς (Θείαμις) λίγες

εκατοντάδες μέτρα μακριά από τη θέση Μολόνδρα, φαντάζει ως η πιο προσιτή τοποθεσία για την προμήθεια πρώτων υλών. Αυτό φυσικά παραμένει να αποδειχθεί έπειτα από γεωλογική έρευνα

Χωρίς να αποκλείουμε τον παράγοντα της πρώτης ύλης και αναλογιζόμενοι ότι, τα λίθινα τέχνεργα της στρωματογραφικής ενότητας 2^A, παρά το ανασκαφικό πλαίσιο ανάκτησης τους, αποτελούν στην ουσία ένα παλίμψηστο που δεν τα διαφοροποιεί από ανάλογα επιφανειακών περισυλλογών, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως οι ερμηνείες του φαινομένου της τεχνολογικής ποικιλότητας θα πρέπει να κινηθούν στη σφαίρα των υποθέσεων, όπως έχει γίνει και με προγενέστερες μελέτες.

Οι επικρατέστερες ερμηνείες για το φαινόμενο αυτό επικεντρώνονται κυρίως στην χρονολογική-πολιτισμική και λειτουργική διάσταση του. Τα δυο αυτά μοντέλα ως γνωστόν έχουν αντιπαρατεθεί για πολλές δεκαετίες, με κύριους εκφραστές τον F. Bordes (1961, Bordes & Bordes 1970) και τον L.Binford (1973, Binford & Binford 1966, 1969). Οι επίγονοι τους εξακολουθούν να διαφωνούν, και η αποδοχή τους ενός ή του άλλου σχήματος, όπως έχει τονιστεί και σε προηγούμενες μελέτες, αποτελεί καθαρά θέμα θεωρητικών καταβολών του κάθε ερευνητή. Όπως είδαμε, η Δ. Παπαγιάννη (2000), έχει επιλέξει να προβάλλει ως λόγο της τεχνολογικής διαφοροποίησης των λιθοτεχνιών από τις υπαίθριες θέσεις, τη λειτουργική κατεύθυνση. Λίγο προηγούμενα οι Βασιλοπούλου και Παπακωνσταντίνου (1997) δεν έχουν προχωρήσει στην υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου χρονο-πολιτισμικού ή λειτουργικού μοντέλου προκειμένου να εξηγήσουν το φαινόμενο αυτό.

Δυστυχώς και όπως τονίστηκε και παραπάνω, η φύση του υλικού από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο δεν δίνει στην παρούσα μελέτη πολλές περισσότερες δυνατότητες για τη διερεύνηση του ζητήματος αυτού, απ’ ότι υπήρχαν τα προηγούμενα χρόνια. Ωστόσο κινούμενοι περισσότερο προς μια «ανθρωπιστική» προσέγγιση, θα θεωρήσουμε τα λίθινα τέχνεργα προϊόντα χρηστικά ή ακόμα και σε μερικές περιπτώσεις συμβολικά, τα οποία κατασκευάζονται προκειμένου να καλύψουν συγκεκριμένες ανάγκες, οι οποίες μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου ανάλογα με τις περιστάσεις που κάθε φορά προκύπτουν στην καθημερινή ζωή.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα πως τα λίθινα τέχνεργα από τον Παραπόταμο μαρτυρούν τις τεχνολογικές και μορφολογικές επιλογές των ανθρώπινων ομάδων, που έδρασαν εκεί κατά τη Μέση ίσως και Ανώτερη

Παλαιολιθική περίοδο, μέσα σε ένα περιβαλλοντικό πλαίσιο που μεταβαλλόταν αντικατοπτρίζοντας την προσαρμογή τους σε αυτό. Ποια όμως ήταν τα χαρακτηριστικά αυτών των ανθρώπινων ομάδων; Μπορεί η τεχνολογική διαφοροποίηση, που πιστοποιείται στο στρώμα 2^{A} στον Παραπόταμο αλλά και σε πολυάριθμες άλλες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής της Ηπείρου και της υπόλοιπης Ελλάδας, να οφείλεται σε διαφοροποιήσεις καθαρά ανθρωπολογικού τύπου;

Τα τελευταία χρόνια ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που απασχολούν την έρευνα για τη Μέση Παλαιολιθική σε παγκόσμια κλίμακα, είναι αυτό του καθορισμού του είδους των ανθρωπιδών που έδρασαν κατά την περίοδο αυτή. Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του ’80, η Μέση Παλαιολιθική θεωρούνταν κατεξοχήν περίοδος δράσης των ανθρώπων του Neanderthal. Πράγματι ιδιαίτερα στην Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή (περιοχές που είχαν ερευνηθεί ενδελεχώς προς την κατεύθυνση αυτή) τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα που σχετίζονταν άμεσα με αρχαιολογικούς χώρους, που τοποθετούνταν στην Μέση Παλαιολιθική και αντιπροσωπεύονταν από Μουστέριες λιθοτεχνίες, παρέπεμπαν σε αυτόν τον τύπο ανθρωπιδών.

Το γεγονός αυτό συνέτεινε στην αυτόματη σύνδεση των Μουστέριων τεχνολογιών με τους ανθρώπους του Neanderthal, ανεξάρτητα από την παρουσία ή όχι σε θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής ανθρωπολογικών καταλοίπων. Οι παραδοσιακές θεωρίες, που ήθελαν τις τεχνολογίες παραγωγής φολίδων να συνδέονται άμεσα με ανθρώπους του Neanderthal και τη Μέση Παλαιολιθική, ενώ η μετάβαση στις τεχνολογίες λεπίδων την εμφάνιση σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων και την έναρξη της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, ενίσχυαν την πρακτική της σύνδεσης συγκεκριμένων τύπων λιθοτεχνιών με συγκεκριμένους ανθρωπίδες. Ωστόσο το παραπάνω σχήμα, το οποίο παραδοσιακά χαρακτήριζε όλους τους ανθρωπολογικούς προβληματισμούς της Παλαιολιθικής έρευνας, τα τελευταία χρόνια έχει ουσιαστικά διαφοροποιηθεί.

Ο κυριότερος παράγοντας, που συνετέλεσε στην παραπάνω εξέλιξη, υπήρξε η αναθεώρηση των παλαιοανθρωπολογικών δεδομένων από το χώρο της Εγγύς Ανατολής. Από τη δεκαετία του ’30, οι έρευνες σε αυτή την περιοχή απέδωσαν πολυάριθμα στοιχεία για τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Στα σπήλαια και τις βραχοσκεπές του όρους Carmel, έξω από την Ιερουσαλήμ, οι ερευνητές συνάντησαν πολυάριθμες ταφές της περιόδου αυτής. Πέρα από τις ταφές που κάποιος θα περίμενε να συναντήσει σε θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, αυτές ανθρώπων του

Neanderthal, στις θέσεις Tabun, Kebara και Amud, η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε στις θέσεις Skhull και Qafzeh, ανθρωπολογικά κατάλοιπα σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων (*homo sapiens*), σε στενή συνάφεια με διαγνωστικά στοιχεία της Μέσης Παλαιολιθικής ***(εικ. 55)***. Αυτό το τελευταίο γεγονός οδήγησε αρχικά στο συμπέρασμα πως τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα σε αυτές τις δυο θέσεις αντιπροσώπευαν ανθρώπους του Neanderthal (Keith & McCown 1937). Αργότερα όταν έγινε κατανοητό μέσα από την ανθρωπολογική έρευνα πως τα κατάλοιπα αυτά αντιπροσώπευαν κάποια μορφή σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων (*homo sapiens*), τοποθετήθηκαν χρονολογικά στη μετάβαση από την Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο (Jelinek 1982).

Ωστόσο, χάρη στα προγράμματα ραδιοχρονολογήσεων (Θερμοφωταύγεια) που ξεκίνησαν στα μέσα της δεκαετίας του ’80, έγινε σαφές πως η πραγματική ηλικία αυτών των ευρημάτων, τόσο στη θέση Skhull όσο και στη θέση Qafzeh, ήταν πολύ μεγαλύτερη, αναγόμενη στα 100.000 με 120.000 χρόνια πριν από το παρόν (Mercier *κ.α* 1993, Valladas *κ.α* 1998, Howell 1998). Πιο πρόσφατα η σιαγώνα ενός παιδικού σκελετού από τη θέση Tabun (Tabun C2) διαπιστώθηκε ότι ανήκει στον ίδιο τύπο ανθρωπιδών, με μια ηλικία που εμφανίζεται ακόμα μεγαλύτερη, φτάνοντας τα 150.000 χρόνια πριν από το παρόν (Howell 1998, Quam & Smith 1998). Στον αντίποδα τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα ανθρώπων του Neanderthal, από τις θέσεις Kebara και Amud, τοποθετήθηκαν στο πλαίσιο ραδιοχρονολογήσεων γύρω στα 60.000 χρόνια πριν από το παρόν (Valladas 1998) ***(εικ. 56)***. Τα παραπάνω δεδομένα οδήγησαν στο συμπέρασμα, πως οι πληθυσμοί των ανθρώπων του Neanderthal εμφανίστηκαν στο χώρο της Εγγύς Ανατολής μεταγενέστερα των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων, εξωθούμενοι από κάποιο σημείο της Ευρωπαϊκής Ηπείρου, λόγω των κακών κλιματολογικών συνθηκών που επικρατούσαν σε αυτή, κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο. Επίσης θεωρήθηκε πως οι πληθυσμοί των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων στο χώρο της Εγγύς Ανατολής, αντιπροσωπεύουν τις μεταναστευτικές κινήσεις αυτού του είδους ανθρωπιδών από την Αφρική προς την Ευρωπαϊκή ήπειρο. Ωστόσο αυτό που ακόμα παραμένει αδιευκρίνιστο για την έρευνα, είναι το αν αυτοί οι δυο διαφορετικοί πληθυσμοί συνυπήρξαν για αρκετές χιλιάδες χρόνια στο χώρο της Εγγύς Ανατολής.

Σε αρχαιολογικό επίπεδο οι δυο διαφορετικοί ανθρωπίδες στο χώρο της Εγγύς Ανατολής, συνδέονται στενά με Μουστέριες λιθοτεχνίες που συχνά θεωρούνται πανομοιότυπες. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια έχει γίνει κατανοητό πως τουλάχιστον οι

τεχνολογικές επιλογές των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων, διαφέρουν σε ορισμένα σημεία από αυτές των ανθρώπων του Neanderthal.

Τα σκελετικά κατάλοιπα των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων στο χώρο της Εγγύς Ανατολής συνδέονται αποκλειστικά με λίθινα τέχνεργα τύπου «Tabun C», έτσι όπως έχει καθιερωθεί η ονομασία αυτού του είδους λιθοτεχνιών από τη θέση Tabun, η οποία διασώζει πλήρη στρωματογραφική ακολουθία όλων των πολιτισμικών φάσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στην περιοχή (Jelinek 1982). Οι λιθοτεχνίες αυτού του είδους χαρακτηρίζονται από την παραγωγή ωοειδών ή τετράγωνων, μερικές φορές μεγάλων, φολίδων, από πυρήνες Levallois με κεντροφερή ή παράλληλη διπολική/αμφιπολική απόκρουση. Τυπολογικά περιέχουν πληθώρα πλευρικών ξέστρων/ρασπών και σε μικρές ποσότητες τριγωνικές αιχμές. Αυτού του είδους οι λιθοτεχνίες τοποθετούνται χρονολογικά μεταξύ 170.000 και 90.000-85.000 χρόνων πριν από το παρόν (Bar-Yosef 1998) ***(εικ. 57-58)***.

Αντίθετα οι άνθρωποι του Neanderthal στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής, συνδέονται με λιθοτεχνίες της τοπικής παράδοσης «Tabun B». Οι λιθοτεχνίες αυτού του είδους παράγονται στην πλειονότητά τους με επαναλαμβανόμενες συγκλίνουσες μονοπολικές μεθόδους Levallois, περιλαμβάνουν φολίδες, λεπίδες καθώς και αιχμές Levallois (ο.π) ***(εικ. 57-59)***.

Την ίδια περίοδο που στην Εγγύς Ανατολή κυριαρχούν οι σύγχρονοι ανατομικά άνθρωποι, την Ευρωπαϊκή Ήπειρο φέρονται να κατοικούν οι άνθρωποι του Neanderthal. Μια από τις πιο πρώιμες γνωστές εγκαταστάσεις αυτού του τύπου ανθρωπιδών βρίσκεται στην Κροατία στη θέση Krapina, στην οποία συναντάμε πλούσια τυπικά Μουστέρια αρχαιολογικά κατάλοιπα σε συνάφεια με αρκετά σκελετικά κατάλοιπα των ανθρώπων του Neanderthal (Simek & Smith 1997, Simek 1991, Radovčić *κ.α* 1988). Η θέση αυτή τοποθετείται χρονολογικά στα 130.000 χρόνια πριν από το παρόν (Rink *κ.α* 1995)

Η άφιξη των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων στην Ευρώπη τοποθετείται παραδοσιακά γύρω στα 40.000 με 35.000 χρόνια πριν από το παρόν. Μια από τις θέσεις όπου έχει προσφέρει από τις πρωιμότερες ηλικίες που πιστοποιούν το γεγονός αυτό, είναι το σπήλαιο Bacho-Kiro στη Βουλγαρία. Από εκεί μέρος κρανιακού οστού θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει πληθυσμό σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων τοποθετείται, στη βάση ραδιοχρονολογήσεων, γύρω στα 45.000 χρόνια πριν από το παρόν (Kozlowski 1992, 2000).

Παρ' ότι τα παραπάνω δεδομένα έχουν πυροδοτήσει τα τελευταία χρόνια τεράστιες συζητήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, στον ελλαδικό χώρο ελάχιστα έχουν ληφθεί υπόψη στις μελέτες για τη Μέση Παλαιολιθική. Το παραδεδομένο πρότυπο Μέση Παλαιολιθική Neanderthal-Ανώτερη Παλαιολιθική *homo sapiens* αναπαράγεται πιστά, ιδιαίτερα σε εκλαϊκευμένα κείμενα.

Μέχρι στιγμής στη χώρα μας καμία σοβαρή έρευνα δεν έχει αναληφθεί προς την κατεύθυνση αναζήτησης του είδους των ανθρωπιδών που έδρασαν κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο, τους μηχανισμούς που γεννούν τη μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική καθώς και το είδος της. Πάντως είναι γενικά αποδεκτό πως μέχρι και πρόσφατα, τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεση μας για τα παραπάνω θέματα ήταν ελάχιστα και δεν επέτρεπαν οποιαδήποτε ουσιαστική συζήτηση τους. Οι όποιοι προβληματισμοί αυτού του είδους παλιότερα βασίστηκαν σε απλές εκτιμήσεις που προσέκρουαν στα προβλήματα χρονολόγησης και έλλειψης σκελετικών καταλοίπων.

Πριν από τη δεκαετία του '80, όταν φυσικά δεν ήταν γνωστά τα δεδομένα από την Εγγύς Ανατολή, ως μοναδικοί κάτοικοι της Ελλάδας κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο θεωρούνταν οι άνθρωποι του Neanderthal. Όταν τα δεδομένα από την Εγγύς Ανατολή έγιναν γνωστά ο Runnels (1988), επηρεασμένος από αυτές τις εξελίξεις, παραλλήλισε την Ελληνική Μουστέρια με αυτή της Εγγύς Ανατολής. Ελλείψει υψηλών χρονολογήσεων τη θεώρησε ένα ύστερο φαινόμενο το οποίο ξεκινάει γύρω στα 60.000 χρόνια πριν από το παρόν και αντιπροσωπεύεται από Neanderthals, οι οποίοι απωθήθηκαν στην Ελληνική χερσόνησο, λόγων των κακών περιβαλλοντικών συνθηκών που δημιούργησαν οι παγετώδεις συνθήκες στην υπόλοιπη Ευρώπη. Επίσης πρότεινε πως οι θεωρούμενες λιθοτεχνίες της ύστερης φάσης της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, οι οποίες ανακτήθηκαν εκείνη την εποχή από τη Θεσσαλία, πλούσιες σε μορφολογικά κυρίως στοιχεία της Ανώτερης Παλαιολιθικής, είχαν κατασκευαστεί κάτω από την αλληλεπίδραση ανθρώπων του Neanderthal με σύγχρονους ανατομικά ανθρώπους (ο.π). Ωστόσο σε επόμενη δημοσίευση του (1995) όταν πλέον έγιναν γνωστές οι ηλικίες από το σπήλαιο Ασπροχάλικο (Huxtable *κ.α* 1992), αναθεώρησε αυτές τις απόψεις, αφήνοντας στην άκρη τους ανθρωπολογικούς του προβληματισμούς.

Ακροθιγώς το ζήτημα του είδους των ανθρωπιδών που έδρασαν στη χώρα μας κατά τη Μέση Παλαιολιθική θίγεται και στο Huxtable *κ.α* 1992, το οποίο αναφέρεται σε χρονολογήσεις Θερμοφωταύγειας, από τα κατώτερα στρώματα του σπηλαίου

Ασπροχάλικο. Σε αυτό το έγγραφο, γίνεται μια πρόχειρη σύγκριση των λίθινων τεχνέργων από το Ασπροχάλικο σε σχέση με αυτά που δημιούργησαν οι σύγχρονοι ανατομικά άνθρωποι στο χώρο της Εγγύς Ανατολής, την ίδια περίπου περίοδο. Σε ορισμένα σημεία αυτές οι λιθοτεχνίες ομοιάζουν, ιδίως στον επιμήκη χαρακτήρα τους, ενώ διαφέρουν σε άλλα στοιχεία με αποτέλεσμα οι συντάκτες του εγγράφου να μην αποκλείουν κανένα ενδεχόμενο.

Σε ένα παλιότερο άρθρο της η Ε. Παναγοπούλου (1996) θίγει τα παραπάνω θέματα, θεωρώντας τον Ελληνικό χώρο ένα πολύ πρόσφορο πεδίο για παλαιοανθρωπολογικές αναζητήσεις. Υποστηρίζει ότι η χώρα μας αποτελεί ένα πολυμορφικό περιβαλλοντικό χώρο, ο οποίος βρίσκεται άμεσα πάνω στους δρόμους των μεταναστευτικών κινήσεων από την Εγγύς Ανατολή στην Ευρωπαϊκή ήπειρο. Η Παναγοπούλου (ο.π) δεν αποκλείει το ενδεχόμενοι πληθυσμοί σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων να έδρασαν κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο στον ελλαδικό χώρο. Στηρίζει τον παραπάνω ισχυρισμό κυρίως στην παρουσία τεχνολογιών παραγωγής λεπίδων στα Βαλκάνια (Γιουγκοσλαβία-Crvena Stijena) σε περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου (Karain-Ανατολική Τουρκία) αλλά και στον Ελληνικό χώρο (Ασπροχάλικο), σε μια χρονική περίοδο μεταξύ 130.000-80.000 χρόνων πριν από το παρόν, εξετάζοντας κατά πόσο το φαινόμενο αυτό μπορεί να συνδεθεί με ένα πρώτο βραχύβιο κύμα μετανάστευσης σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Σε πιο πρόσφατες μελέτες για τη Μέση Παλαιολιθική, οι Παπακωνσταντίνου και Βασιλοπούλου (1997) θίγοντας το πρόβλημα του προσδιορισμού του είδους των ανθρωπιδών που έδρασαν στη χώρα μας κατά την περίοδο αυτή, αφήνουν ανοιχτά όλα τα ενδεχόμενα, από τη στιγμή που τα παλαιοανθρωπολογικά δεδομένα από τον Ελληνικό χώρο είναι λιγοστά. Στον αντίποδα, η Παπαγιάννη (2000) υποστηρίζει πως ο Ελληνικός χώρος κατοικήθηκε από σύγχρονους ανατομικά ανθρώπους μετά τα 40.000 χρόνια πριν από το παρόν, τοποθετώντας σιωπηρά όλη την περίοδο της Μέσης Παλαιολιθικής στη χώρα μας στους ανθρώπους του Neanderthal.

Πράγματι τα ελάχιστα ανθρωπολογικά κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στη χώρα δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για μια ουσιαστική συζήτηση του θέματος αυτού και τα όποια συμπεράσματα της παρούσας μελέτης αποτελούν υποθέσεις εργασίας, που απομένει να επιβεβαιωθούν ή όχι στο αρχαιολογικό πεδίο.

Μέχρι στιγμής τα μοναδικά ανθρωπολογικά κατάλοιπα που ανάγονται στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο στη χώρα μας, προέρχονται από περιοχές της Νότιας

Πελοποννήσου. Από το σπήλαιο Καλαμάκια έχουμε στη διάθεση μας οχτώ δόντια, μέρος κρανιακού οστού και ένα σπόνδυλο που αποδίδεται σε άτομο ηλικίας δέκα χρόνων. Όλα τα παραπάνω υπολείμματα αποδίδονται σε ανθρώπους του Neanderthal. Η χρονολογική τους τοποθέτηση είναι αβέβαιη και ανταποκρίνεται στα γενικότερα χρονολογικά πλαίσια του σπηλαίου, μεταξύ 100.000 και 40.000 χρόνων πριν από το παρόν (Ντάρλας προσωπική επικοινωνία). Πιο πρόσφατα ένα δόντι ανθρώπου του Neanderthal ανακαλύφθηκε στη θέση Λακωνίδα της Μάνης. Το εύρημα αυτό τοποθετείται χρονολογικά σε ένα αρχικό στάδιο της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου μεταξύ 42.000 και 38.000 χρόνων πριν από το παρόν και συνδέεται στενά με τα ανάλογα λίθινα ευρήματα αυτής της περιόδου (Panagopoulou *κ.α* 2002). Το γεγονός αυτό οδήγησε τους συντάκτες του άρθρου να θεωρήσουν, πως οι άνθρωποι του Neanderthal ήταν υπεύθυνοι για τη δημιουργία του υλικού πολιτισμού της πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου στην περιοχή αυτή, σε στενή συνάφεια μάλιστα με τον υλικό πολιτισμό της Μέσης Παλαιολιθικής στην ίδια θέση (ο.π).

Ένα από τα πιο διάσημα ευρήματα από το χώρο της Νότιας Πελοποννήσου αποτελούν τα κρανία δυο ανθρωπιδών από το σπήλαιο Απήδημα της Μάνης. Τα ευρήματα αυτά έχουν καταταχθεί σε ένα είδος ανθρωπιδών που ομοιάζει με τους σύγχρονους ανατομικά ανθρώπους (archaic *homo sapiens*), από τους οποίους παλιότερα πιστευόταν πως εξελίχθηκαν οι πληθυσμοί των κλασικών Neanderthal, που κυριάρχησαν στην Ευρώπη κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Ωστόσο, σύμφωνα με τα πιο σύγχρονα στοιχεία που βασίζονται σε αναλύσεις μιτοχονδριακού DNA, έχει γίνει κατανοητό πως οι άνθρωποι του Neanderthal αποτελούν ένα ξεχωριστό είδος ανθρωπότυπου, που δεν σχετίζεται σε καμία περίπτωση με τους σύγχρονους ανατομικά ανθρώπους. Τα κρανία από το Απήδημα χρονολογούνται σε μια περίοδο μεταξύ 300.000 με 100.000 χρόνων πριν από το παρόν (Πίτσιος 1996). Αν οι ελάχιστες χρονολογήσεις ευσταθούν τότε θα μπορούσαμε να μιλάμε για ένα πληθυσμό πρώιμων σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων που κατοικούσαν τις νότιες περιοχές της χώρας μας στις αρχές του Ανώτερου Πλειστόκαινου. Δεν γνωρίζουμε δυστυχώς τη μορφολογική σχέση των κρανίων από το Απήδημα με τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα από το χώρο της Εγγύς Ανατολής. Μια τέτοιου είδους συγκριτική μελέτη ίσως να ήταν διαφωτιστική.

Βορειότερα, από το γεωγραφικό χώρο της Θεσσαλίας, κατά τις επιφανειακές έρευνες του Θεοχάρη ανακαλύφθηκε ένα ανθρώπινο ινιακό οστό που σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του φυσικού ανθρωπολόγου J.L. Angel, που το εξέτασε, δεν πρέπει να

ταξινομηθεί ως άνθρωπος του Neanderthal, υπό την κλασική έννοια του όρου (Papagianni 2000). Δυστυχώς οι πληροφορίες μας για το εύρημα αυτό σταματούν σε αυτή τη γενική παρατήρηση, χωρίς να παρέχεται κάποιου είδους χρονολογική εκτίμηση.

Από το γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου η οποία, όπως είδαμε, έχει προσφέρει το μεγαλύτερο σε όγκο αρχαιολογικό υλικό της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στη χώρα μας, δεν έχουμε στη διάθεση μας παλαιοανθρωπολογικά δεδομένα. Παλιότερες εκτιμήσεις, οι οποίες βασίζονταν σε τοπογραφικές αναλύσεις αρχαιολογικών θέσεων, και ήθελαν τους ανθρωπίδες της Μέσης Παλαιολιθικής στην περιοχή να προτιμούν τις πεδινές και παράκτιες περιοχές και αυτούς της Ανώτερης να κατοικούν και σε μεγαλύτερα υψόμετρα, διαχωρίζοντας τους με αυτό τον τρόπο ως προς την συμπεριφορά και ως προς την ανατομία (Higgs & Webley 1971), σύμφωνα με τα νέα στοιχεία δεν φαίνεται να ευσταθούν (Bailey *κ.α* 1997).

Είναι λοιπόν δυνατόν η έντονη τεχνολογική ποικιλότητα που συναντάται πρωτίστως στο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου να οφείλεται σε καθαρά ανθρωπολογικού τύπου παράγοντες; Ανθρώπινες ομάδες που διέφεραν στην ανατομία και τη συμπεριφορά, εκφράζοντας διαφορετικές τεχνολογικές παραδόσεις και αντιληπτικές ικανότητες; Κάτι ανάλογο, όπως είδαμε, δεν έχει αποκλειστεί από τους Παπακωνσταντίνου και Βασιλοπούλου (1997).

Το θέμα το οποίο εξετάζουμε είναι πραγματικά πάρα πολύ επικίνδυνο και δεν άπτεται αποκλειστικά στην αρμοδιότητα της αρχαιολογικής επιστήμης. Το μόνο που μπορεί να επιχειρηθεί εδώ είναι να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο του αρχαιολογικού πεδίου. Η αλήθεια είναι, πως, οποιαδήποτε μελέτη λιθοτεχνίας κάτω από το πρίσμα οποιασδήποτε μεθοδολογίας, δεν μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα που να θεωρούνται ασφαλή. Οι μορφολογικές και τεχνολογικές παραδόσεις κάθε περιοχής κατά την Παλαιολιθική περίοδο είναι θέμα που συνδέεται με πάρα πολλούς παράγοντες, που καθορίζουν εν πολλοίς τις ανθρώπινες συμπεριφορές (π.χ το περιβάλλον, φυσικό και γεωγραφικό, διαθεσιμότητα των πρώτων υλών κλπ). Οι συγκρίσεις λίθινων τεχνέργων όπως καταδείχθηκε και παραπάνω από τις πολλές εξαιρέσεις που δεν επιβεβαιώνουν τον κανόνα, δεν μπορούν να καταδείξουν ο,τιδήποτε, από τη στιγμή που εκλείπουν τα ανθρωπολογικά στοιχεία. Οποιαδήποτε εκτίμηση για τον Ελληνικό χώρο υπό την έννοια αυτή μπορεί να είναι ανοιχτή.

Λιθοτεχνίες που τοποθετούνται σε ένα χρονολογικό ορίζοντα που προσεγγίζει τον χρόνο δράσης των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων στο χώρο της Εγγύς

Ανατολής έχουν επισημανθεί και στη χώρα μας (Ασπροχάλικο-Θεόπετρα). Οι λιθοτεχνίες αυτές έχουν αρκετά κοινά μορφολογικά αλλά και τεχνολογικά στοιχεία με τις ανάλογες σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων της Εγγύς Ανατολής. Ωστόσο τα σύνολα αυτά δεν φαίνεται να διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από ανάλογα ανθρώπων του Neanderthal, που έχουν επισημανθεί πολύ εγγύτερα στη χώρα μας (π.χ Krapina) σε ένα ανάλογο χρονολογικό ορίζοντα. Τα τέχνεργα που αναλύθηκαν στην παρούσα μελέτη εντάσσονται σε ένα παρόμοιο καθεστώς. Τα στοιχεία επιμήκυνσης είναι ορατά στη λιθοτεχνία από το στρώμα 2^{A} τοποθετώντας τη σε ένα ανάλογο αβέβαιο περιβάλλον. Από τεχνολογική άποψη φέρει ανάλογα στοιχεία τόσο με Μουστέριες λιθοτεχνίες σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων όσο και ανθρώπων του Neanderthal.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, οποιαδήποτε προσπάθεια απόδοσης της τεχνολογικής ποικιλότητας στο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου σε διαφέροντες ανατομικά πληθυσμούς είναι αρκετά παρακινδυνευμένη. Αυτό που πάντως γίνεται εύκολα κατανοητό από τους παραπάνω συλλογισμούς είναι ότι από τη στιγμή που δεν υπάρχουν στα χέρια μας ασφαλή ανθρωπολογικά δεδομένα σε στενή συνάφεια με πολιτισμικά χαρακτηριστικά, δεν είναι δυνατόν ανεμπόδιστα ο υλικός πολιτισμός χρονικών περιόδων, πλέον των 100.000 χρόνων, να αποδίδεται σε ένα και μοναδικό τύπο ανθρωπιδών, και το πρότυπο αυτό να αναπαράγεται πιστά. Κάτι τέτοιο δεν συμβαδίζει με τον σύγχρονο επιστημονικό τρόπο σκέψης.

Πέρα από τα παραπάνω θεωρητικά εν πολλοίς συμπεράσματα η μελέτη της λιθοτεχνίας του στρώματος 2^{A} από τον Παραπόταμο, μπορεί να μας προσδώσει ορισμένες πιο αντικειμενικές πληροφορίες σχετικά με αυτόν τον χώρο χρήσης κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο.

Αν και ο Παραπόταμος παραδοσιακά εντάσσεται στην παράκτια ζώνη της Ηπείρου (Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997, Papagianni 2000) λόγω κυρίως της σχετικά μικρής απόστασης της θέσης από τα παράλια της Θεσπρωτίας, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί ένα πεδινό περιβάλλον. Το υψόμετρο της θέσης Μολόνδρα Παραποτάμου, περίπου 250 μέτρα πάνω από το επίπεδο της σημερινής θαλάσσιας στάθμης, καθώς και ο τοπογραφικός της σχηματισμός παραπέμπει, τουλάχιστον στη σημερινή του μορφή, σε ένα περιβάλλον με ημι-ορεινά χαρακτηριστικά. Ο χώρος της ανασκαφής τοποθετείται σε μια σχετικά μικρή επίπεδη έκταση με αποθέσεις terra rossa μεταξύ χαμηλών λόφων ***(εικ. 51)***. Η «κοιλάδα» αυτή επηρεάζεται έντονα από τα εποχιακά νερά και από τις βροχές, ενώ σε απόσταση λιγότερη των 50 μέτρων και προς τα δυτικά, το έδαφος παύει να είναι επίπεδο

σχηματίζοντας μέσω αναβαθμίδων με αποθέσεις terra rossa, ένα φαράγγι στο βάθος του οποίου ρέουν εποχιακά ρέματα ***(εικ. 52).*** Η θέση της ανασκαφής, έτσι όπως παρουσιάζεται σήμερα, βρίσκεται 50 με 70 μ. ψηλότερα από το βάθος αυτού του φαραγγιού.

Το γεγονός πως τα λίθινα τέχνεργα από τον Παραπόταμο ανακτήθηκαν μέσα από αποθέσεις terra rossa, σε συνδυασμό με τις διάφορες συζητήσεις που γίνονται σχετικά με τη γεωλογική ιστορία τέτοιου είδους αποθέσεων (βλ. κεφάλαιο 3), δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε, πως τα σημερινά περιβαλλοντικά και τοπογραφικά χαρακτηριστικά της θέσης Μολόνδρα αντικατοπτρίζουν απόλυτα τα ανάλογα της Παλαιολιθικής περιόδου. Ακόμη όπως έχει σημειωθεί τα λίθινα τέχνεργα από τη στρωματογραφική ενότητα 2^A εντοπίζονται σε δευτερογενή αρχαιολογική συνάφεια. Το γεγονός αυτό επίσης δεν επιτρέπει να συνδέσουμε τα υπο εξέταση λίθινα τέχνεργα με το ούτως ή άλλως αβέβαιο παλαιοπεριβάλλον δημιουργίας τους (αν και η γενική κατάσταση διατήρησης των τεχνέργων δεν συνηγορεί στο συμπέρασμα πως τα λίθινα τέχνεργα που εξετάστηκαν στην παρούσα μελέτη μπορεί να βρέθηκαν στο χώρο ανάκτησης τους, ύστερα από μακροχρόνιες διαδικασίες μεταφοράς τους).

Πέρα από τους παραπάνω περιορισμούς και σύμφωνα με τις επικρατέστερες θεωρίες σχετικά με το γεωλογικό παρελθόν και τον τρόπο σχηματισμού των αποθέσεων terra rossa, η θέση Μολόνδρα θα αποτελούσε ένα ελκυστικό περιβάλλον για τους ανθρωπίδες της Μέσης Παλαιολιθικής εφόσον οι υδάτινοι πόροι της περιοχής (μια πόλγα ή μια λούτσα) θα προσέλκυαν θηράματα.

Στην στρωματογραφική ενότητα 2^A όλων των ειδών τα τέχνεργα είναι παρόντα: πυρήνες, φολίδες με φλοιό, αποκρούσματα που τοποθετούνται στις αρχικές φάσεις απόκρουσης των πυρήνων, ανεπεξέργαστα μη φλοιώδη αποκρούσματα, τυπικά εργαλεία, γεγονός που συνηγορεί στο συμπέρασμα πως στην ευρύτερη περιοχή της Μολόνδρας λάμβαναν χώρα επιχειρήσεις λάξευσης του λίθου καθώς και άλλων ειδών εργασίες, όπως μαρτυρεί ο ικανός αριθμός εργαλειοτύπων. Η φύση των εργασιών αυτών είναι δύσκολο να ταυτιστεί.

Όπως σημειώθηκε την πλειονότητα των εργαλειοτύπων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο αποτελούν τα μαχαίρια με φυσική ράχη. Μέσα από μελέτες ιχνών χρήσης που έχουν γίνει κατά καιρούς για αυτή την κατηγορία εργαλείων, ιδίως σε λιθοτεχνίες από τη Γαλλία (Beyries 1987,1988), έχει διαπιστωθεί πως αυτά χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία οστών, ξύλου ή κρέατος. Η παρουσία αρκετών αιχμών στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο, ίσως να παραπέμπει σε

δραστηριότητες κυνηγιού στο χώρο αυτό, με βάση τα δεδομένα μελετών των ιχνών χρήσης τέτοιου είδους τεχνέργων σε άλλες περιοχές του κόσμου (π.χ Shea 1989,1998). Τα στοιχεία αυτά ωστόσο δεν είναι καθόλου διαφωτιστικά και τουλάχιστον δεν μπορούν εκ των προτέρων να μας οδηγήσουν σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με το χαρακτήρα της χρήσης ή της κατοίκησης στην περιοχή της Μολόνδρας Παραποτάμου.

Λαμβάνοντας υπ' όψη τους περιορισμούς που επιβάλλει η δευτερογενής αρχαιολογική συνάφεια των λίθινων τεχνέργων της παρούσας μελέτης, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η σωστική ανασκαφή στον Παραπόταμο αποκάλυψε ένα «σημείο ανεύρεσης» ή μια «θέση συγκέντρωσης» λίθινων τεχνέργων», όπως συμβατικά θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε τον αγγλικό όρο "findspot". Η λιθοτεχνία από το στρώμα 2^A στον Παραπόταμο πρωτίστως πιστοποιεί την ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην περιοχή, τουλάχιστον κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Λιθοτεχνίες με χαρακτηριστικά όπως αυτής από το στρώμα 2^A του Παραποτάμου (παρουσία τεχνέργων που αντιπροσωπεύουν όλες τις φάσεις της διαδικασίας λάξευσης του λίθου, καθώς και ικανό αριθμό εργαλειοτύπων), που ανευρίσκονται σε περιοχές με μέσο υψόμετρο, όπως είδαμε, στο γεωγραφικό χώρο της Γαλλίας (κεφάλαιο 3.2, Turq 1988, 1989, 1992), θεωρείται γενικά ότι αντικατοπτρίζουν χώρους «μικτής στρατηγικής». Στις θέσεις αυτές λάμβαναν χώρα ποικίλες δραστηριότητες, αποτελώντας χώρους μόνιμης κατοίκησης ή τουλάχιστον συχνής και επαναλαμβανόμενης χρήσης.

Εκ των προτέρων η μόνιμη εγκατάσταση δεν μπορεί να πιστοποιηθεί στον Παραπόταμο. Η πυκνότητα των αρχαιολογικών καταλοίπων στο χώρο της ανασκαφής, εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται μεγάλη. Σύμφωνα με τα δεδομένα των ανασκαφικών αναφορών η ποσότητα λίθινων τεχνέργων που ανακτήθηκε ανά κυβικό μέτρο ανασκαμμένης έκτασης δεν ξεπερνάει τον αριθμό 20. Το μέγεθος αυτό, σε σχέση με ανάλογα δεδομένα ανασκαφών ασφαλώς στρωματογραφημένων θέσεων (αν και εδώ πρέπει να τονιστεί πως τέτοιου είδους συγκρίσεις είναι σχετικά ανόμοιες, εφόσον η φύση αυτών των αρχαιολογικών συναφειών δεν είναι ίδιες), είναι εξαιρετικά μικρό. Στοιχεία από τη θέση Λακωνίδα (3.000 τέχνεργα άνω των 2 εκατοστών ανά κυβικό μέτρο (Panagopoulou κ.α 2002-2004) και τη Θεόπετρα (100 τέχνεργα ανά κυβικό μέτρο) καταδεικνύουν τον παραπάνω συλλογισμό.

Η παραπάνω διαπίστωση, η οποία απαγορεύει την τοποθέτηση της θέσης Μολόνδρα στους χώρους που χαρακτηρίζονται από μεγάλης έντασης ανθρώπινη

δραστηριότητα κατά τη Μέση Παλαιολιθική, μελλοντικά ενδέχεται να διαφοροποιηθεί. Με μια επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήσαμε στην ευρύτερη περιοχή της ανασκαφής, έγινε σαφές πως ο ωφέλιμος χώρος εκμετάλλευσης, έτσι όπως μαρτυρείται από τη διασπορά λίθινων τεχνέργων στο χώρο, τα οποία είναι ορατά με το μάτι, αγγίζει το μισό στρέμμα. Μια μελλοντική ανάλυση του συνόλου της λιθοτεχνίας που ανακτήθηκε από την ανασκαφή στη θέση Μολόνδρα, καθώς και μια οργανωμένη περισυλλογή λίθινων τεχνέργων στην ευρύτερη περιοχή, είναι σίγουρο πως θα διαφωτίσει το χαρακτήρα της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας σε αυτή.

Ταυτόχρονα η μελέτη λίθινων τεχνέργων από άλλες, ανασκαμμένες πλέον, θέσεις στην περιοχή της Θεσπρωτίας και ιδιαίτερα σε αυτές με πολύ μεγάλο υψόμετρο (π.χ Κρυσταλλοπηγή), πέρα από την επιβεβαίωση ή όχι πορισμάτων που εκτέθηκαν στην παρούσα μελέτη (π.χ ταφονομική ιστορία τεχνέργων που σχετίζονται με αποθέσεις terra rossa), θα μπορούσαν να προσφέρουν πολύτιμες γνώσεις σχετικά με τη φύση και το χαρακτήρα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων σε υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής με μεγάλο υψόμετρο, στην Ήπειρο, αλλά και γενικότερα στον ελλαδικό χώρο.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1. Χάρτης που απεικονίζει τη θέση του δήμου Παραποτάμου σε σχέση με την πόλη της Ηγουμενίτσας. Πηγή: Palli & Papadea 2002.

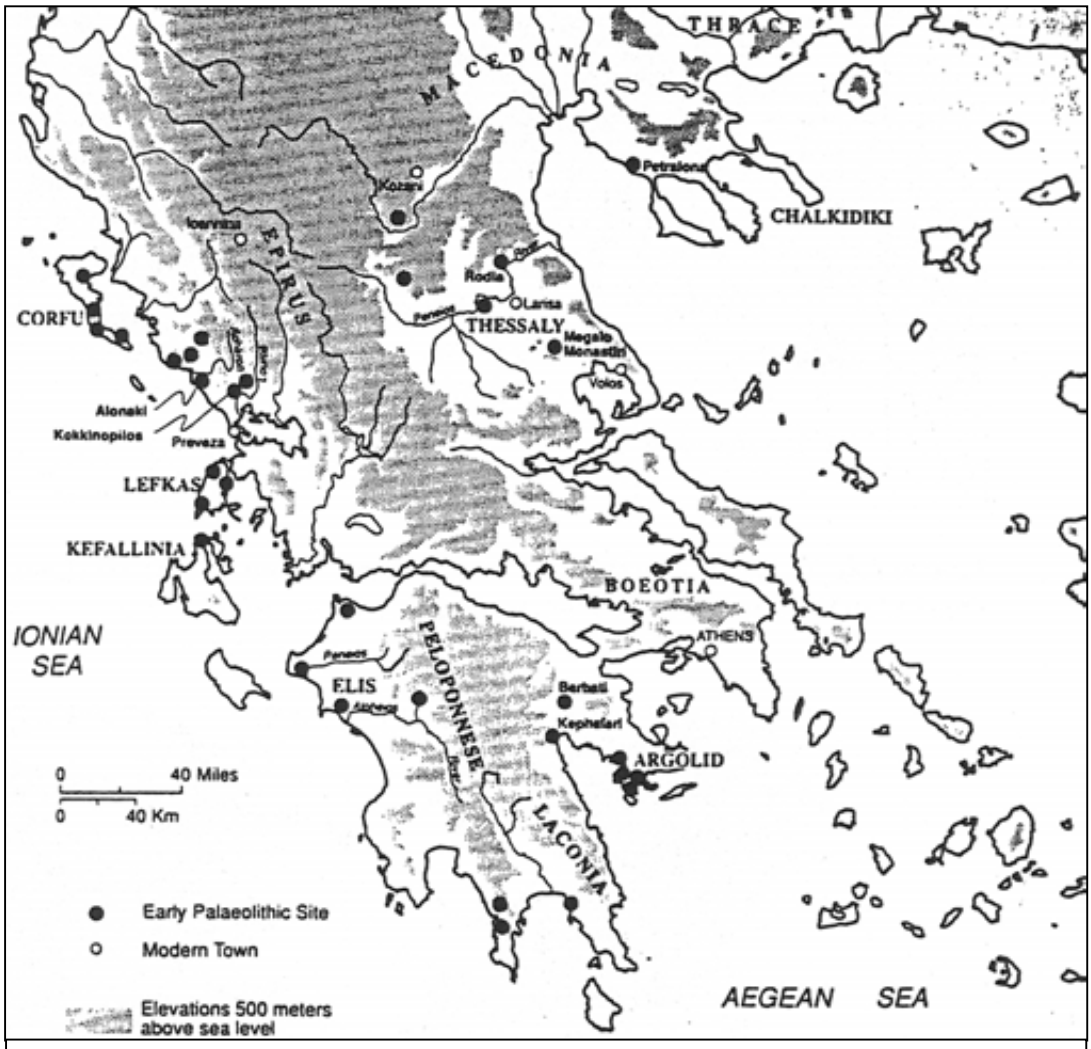

Εικόνα 2. Χάρτης που απεικονίζει τις κυριότερες αρχαιολογικές θέσεις της Κατώτερης και Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην Ελλάδα. Πηγή: Runnels 1995.

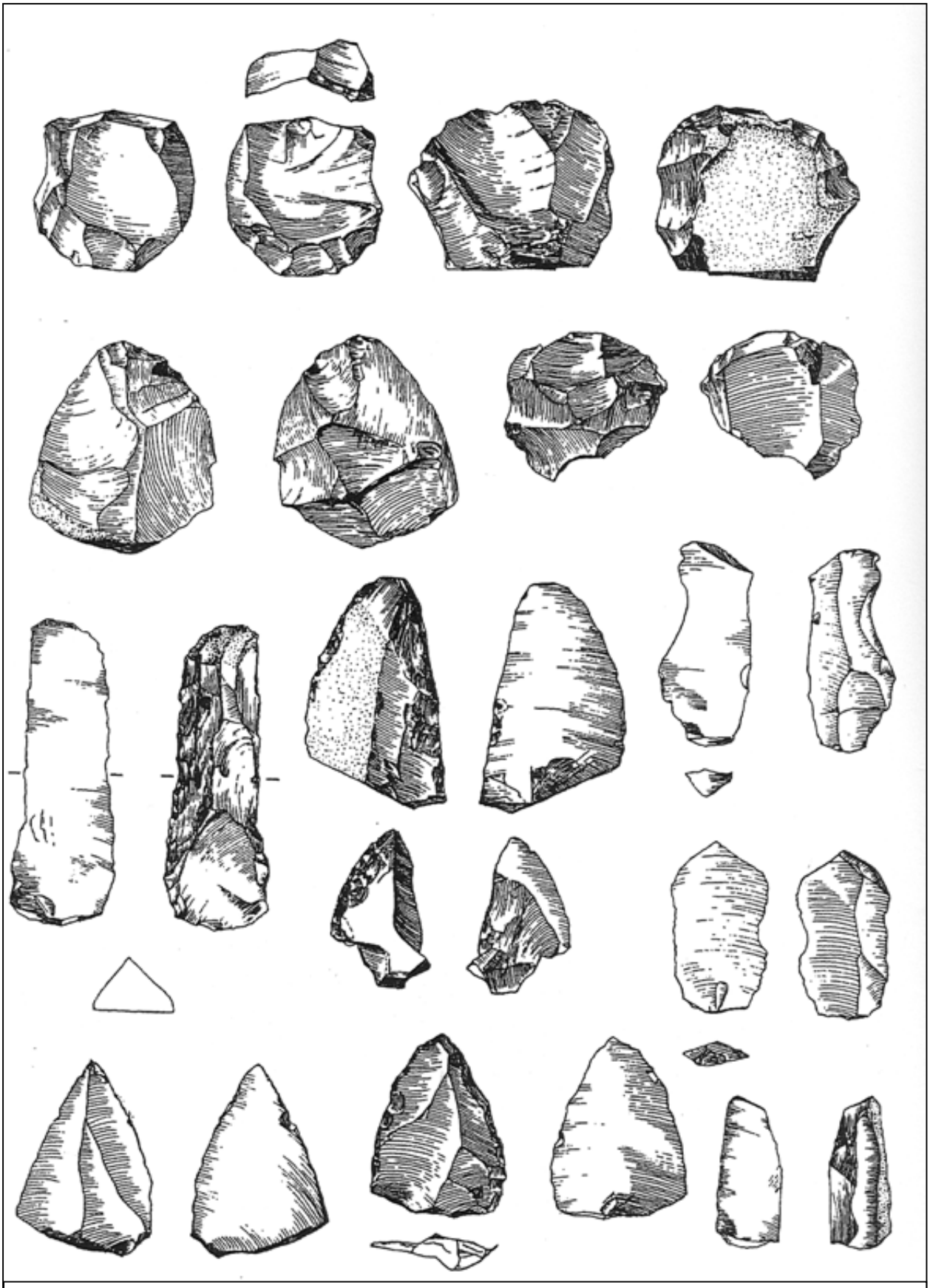

Εικόνα 3. Λίθινα τέχνεργα από την «κατώτερη» (Basal) Μουστέρια λιθοτεχνία του σπηλαίου Ασπροχάλικο στην Ήπειρο. Πηγή: Gowlett & Carter 1997.

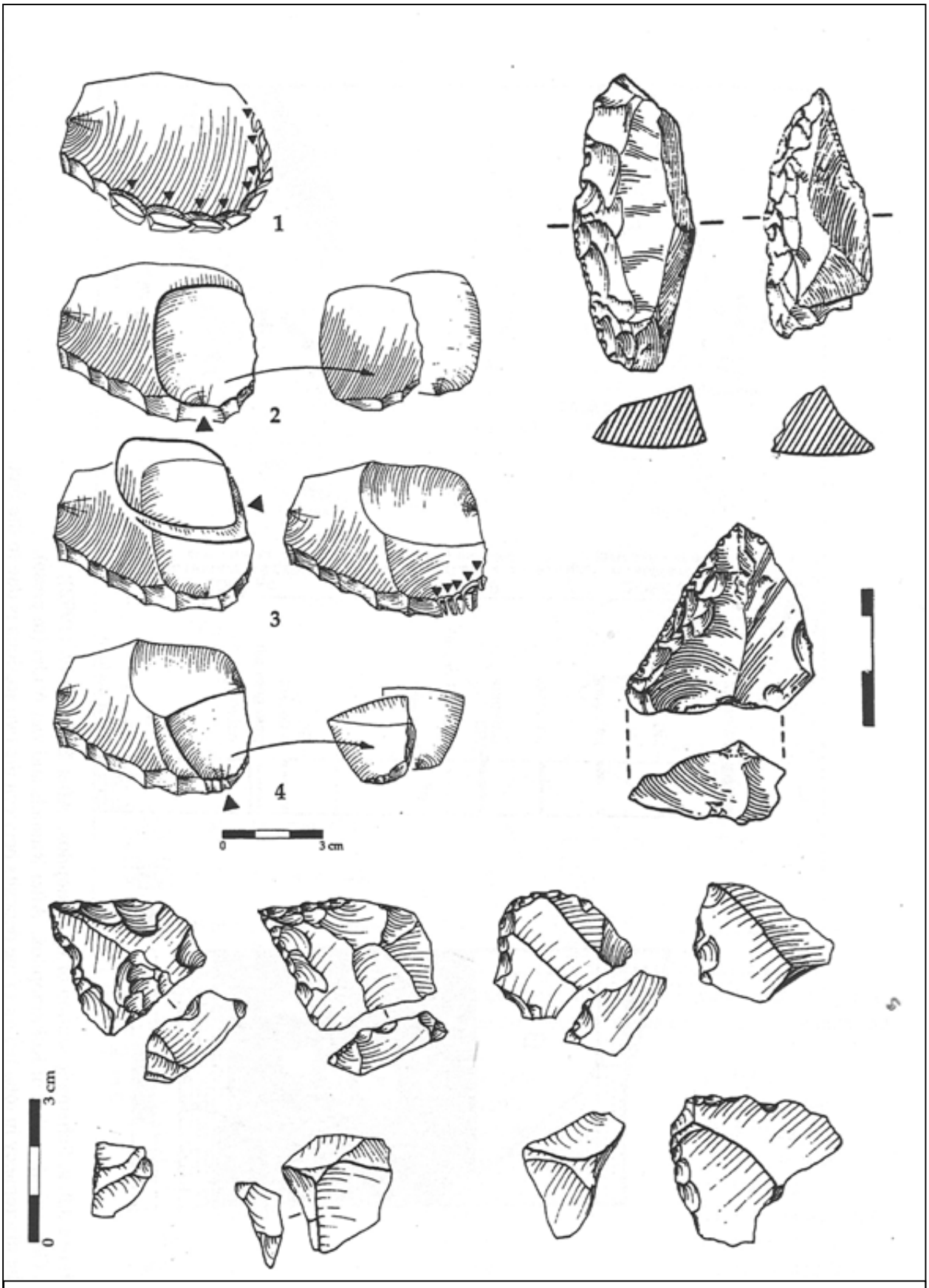

Εικόνα 4. Η μέθοδος απόκρουσης «Ασπροχάλικο» και λίθινα τέχνεργα από την «ανώτερη» (Upper) Μουστέρια λιθοτεχνία του σπηλαίου. Πηγή: Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997.

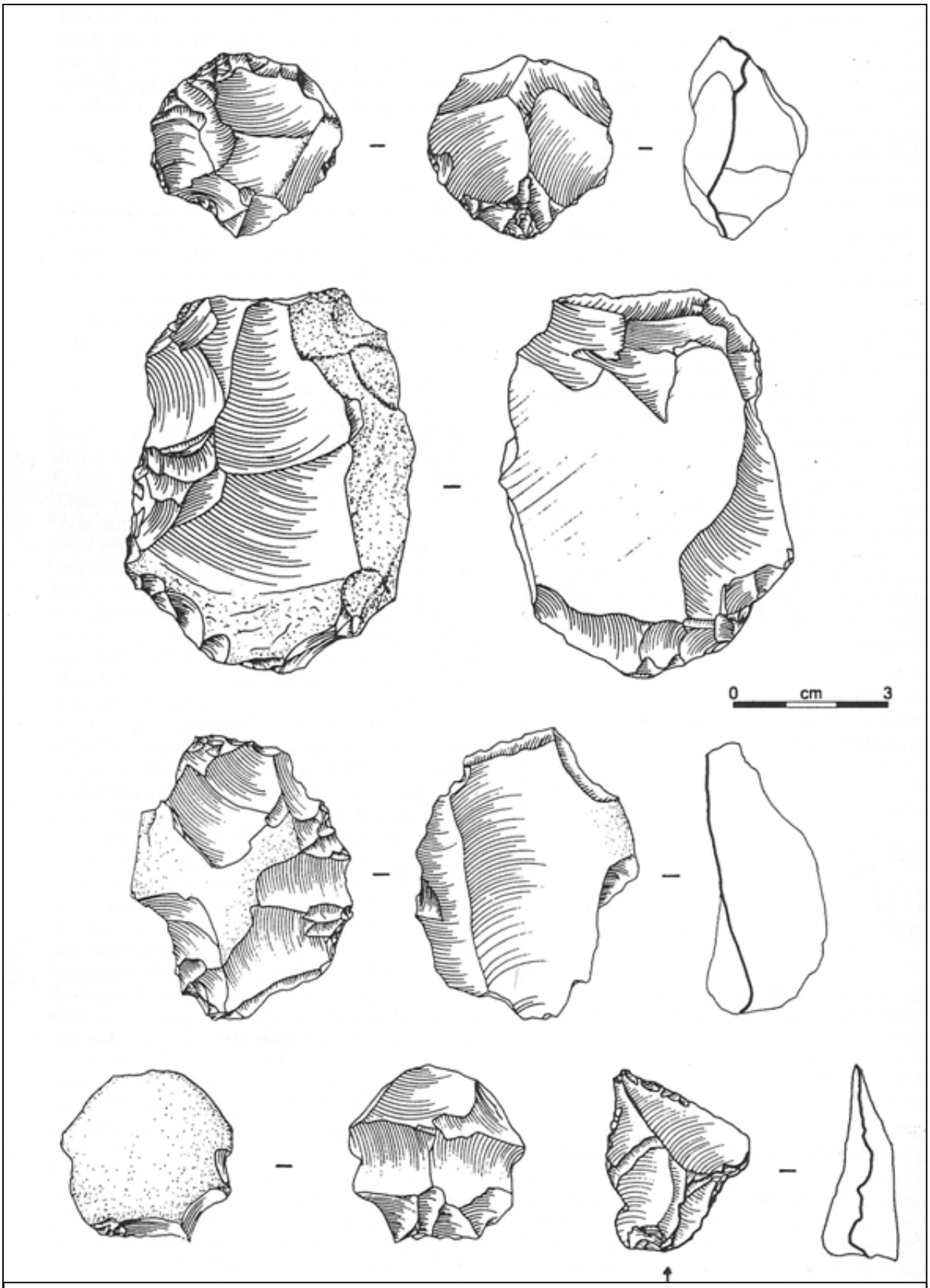

Εικόνα 5. Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία. Πηγή: Panagopoulou 1999.

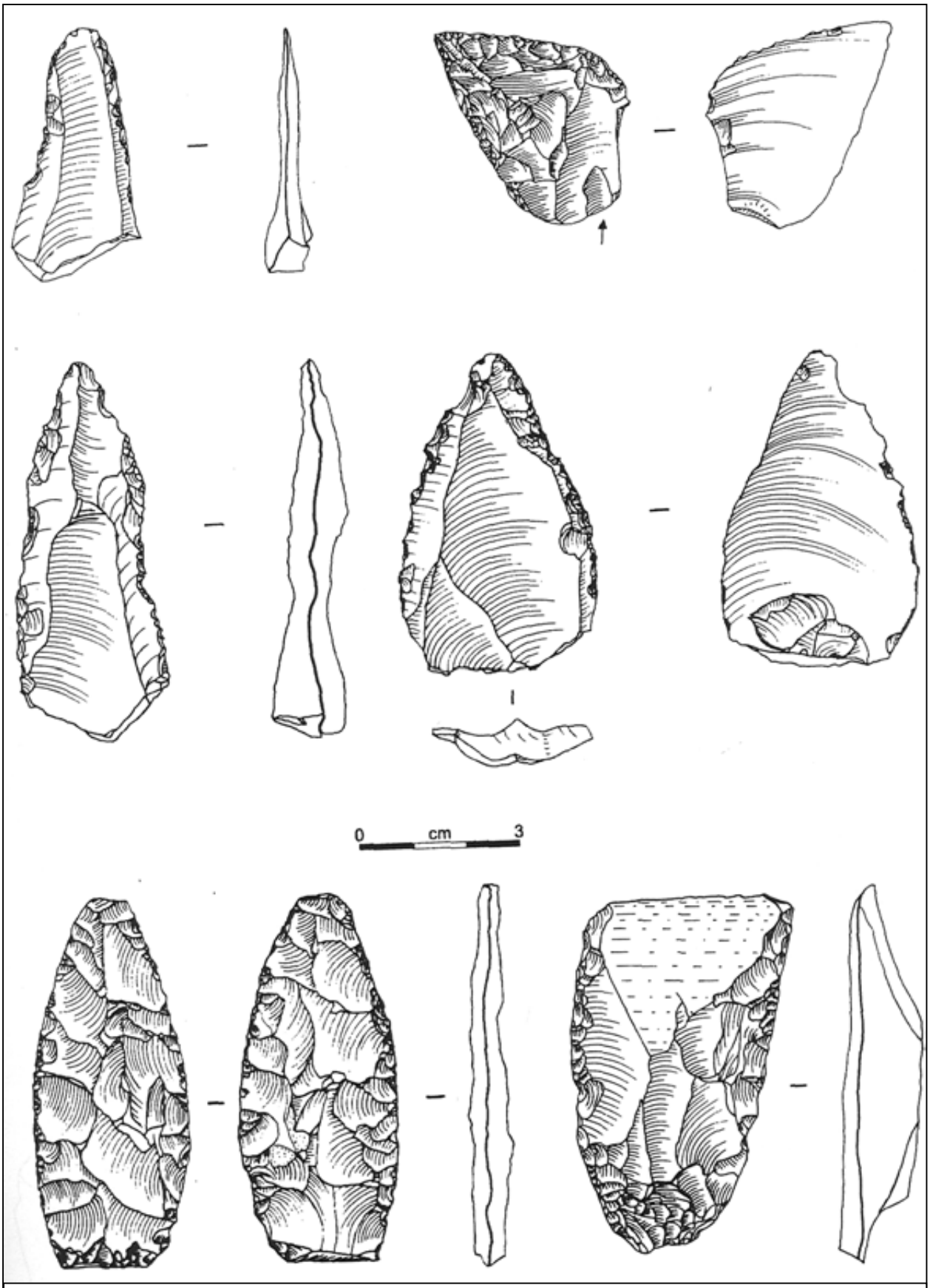

Εικόνα 6. Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία. Πηγή: Panagopoulou 1999.

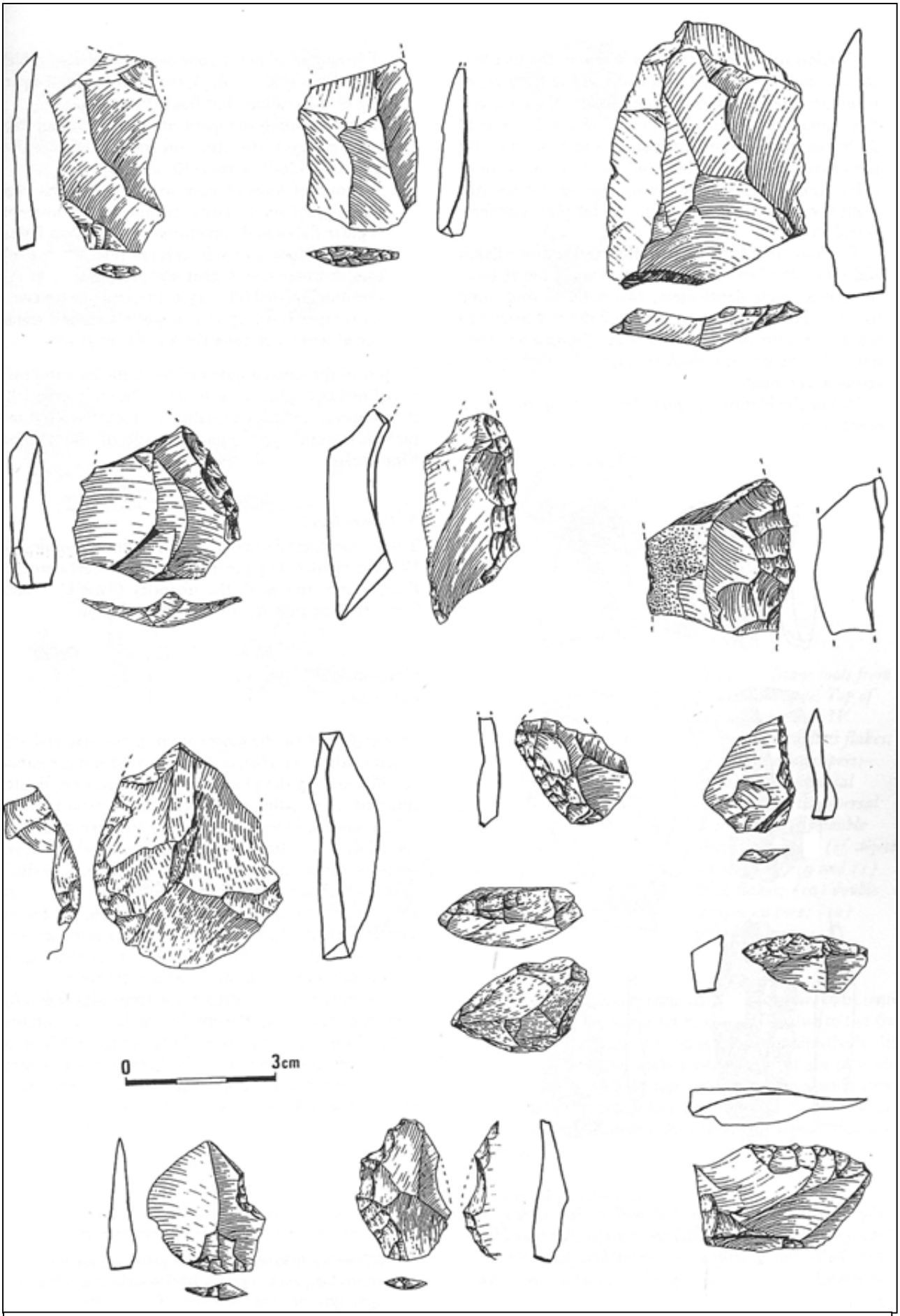

Εικόνα 7. Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο Καλαμάκια στη Μάνη. Πηγή: Darlas & de Lumley 1999.

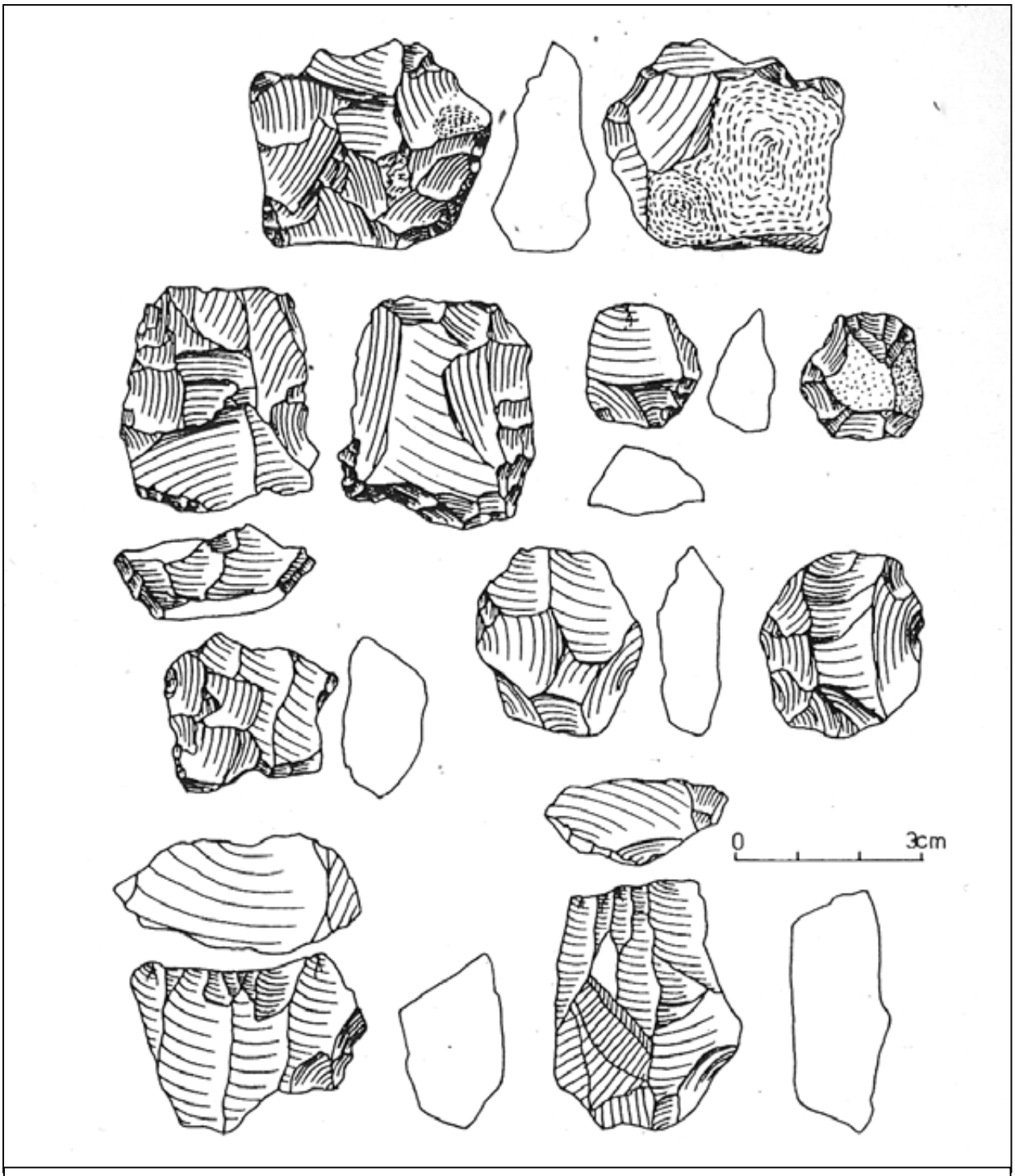

Εικόνα 8. Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο 1 στην περιοχή της Κλεισούρας Αργολίδας (Μέση Παλαιολιθική-στρώματα VI-XI). Πηγή Koumouzelis *κ.α* 2001.

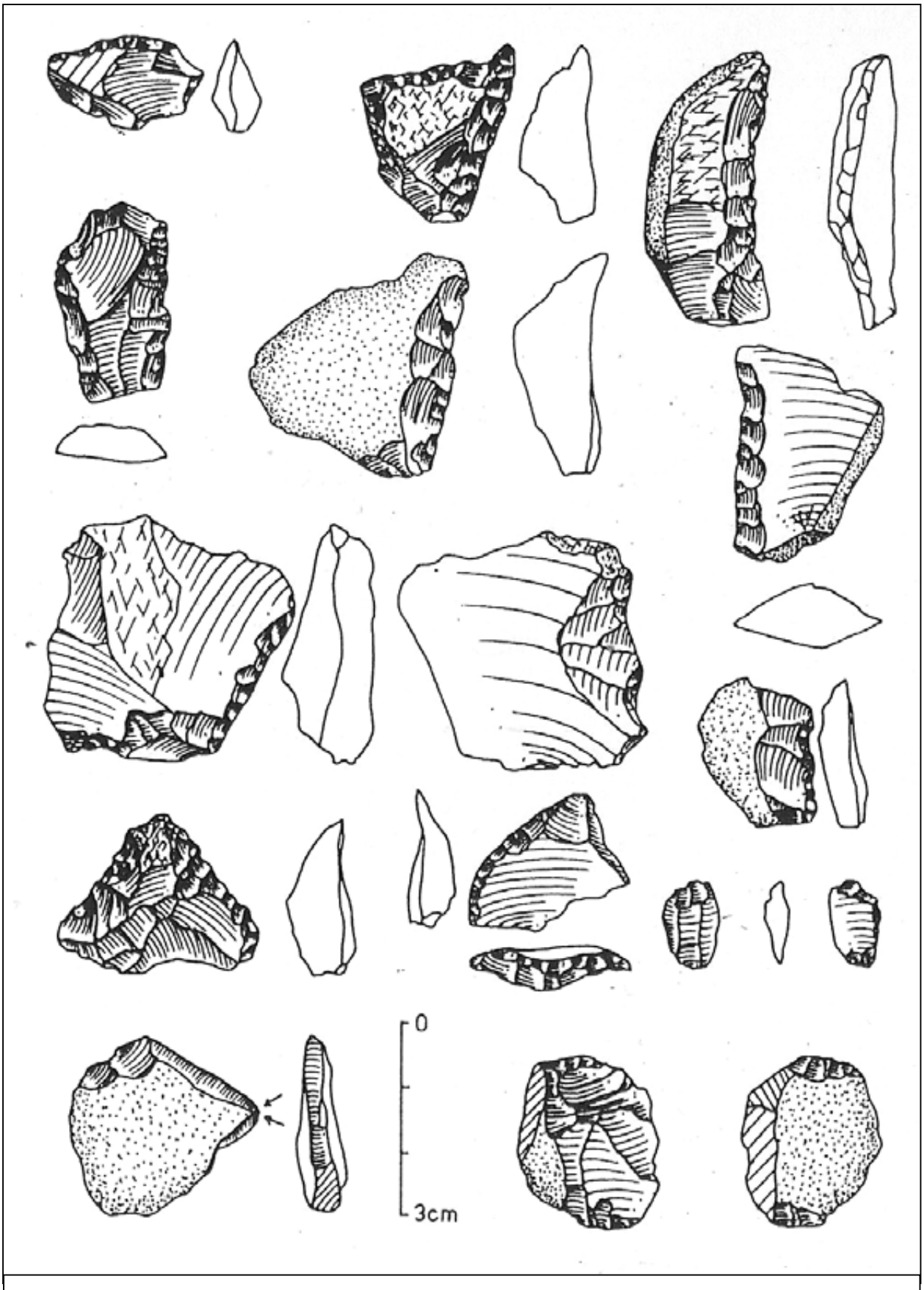

Εικόνα 9. Λίθινα τέχνεργα από το σπήλαιο 1 στην περιοχή της Κλεισούρας Αργολίδας (Μέση Παλαιολιθική-στρώματα VI-XI). Πηγή Koumouzelis *κ.α* 2001.

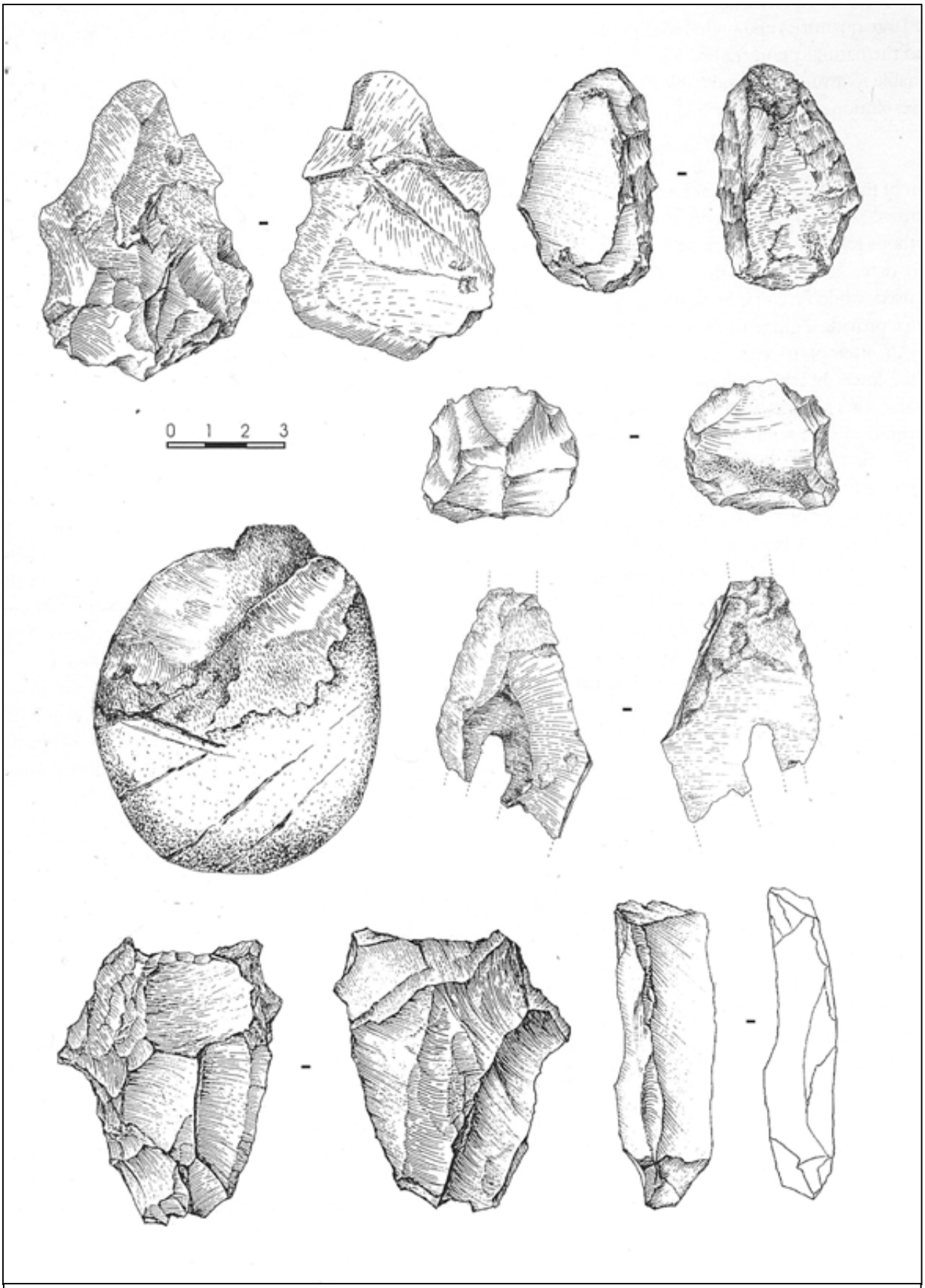

Εικόνα 10. Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακωνίδα στη Μάνη (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Panagopoulou *κ.α* 2002-2004.

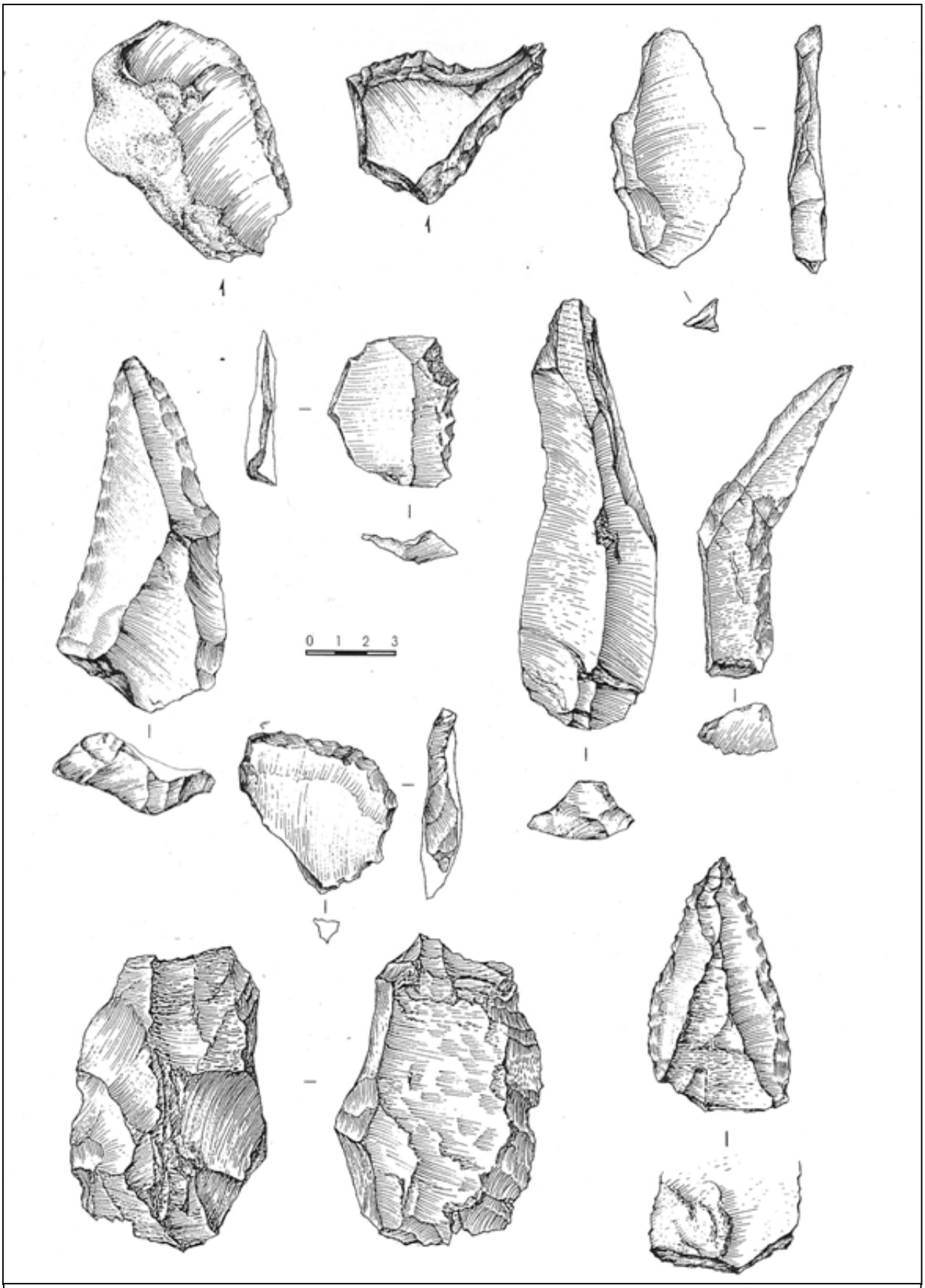

Εικόνα 11. Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακωνίδα στη Μάνη (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Panagopoulou *κ.α* 2002-2004.

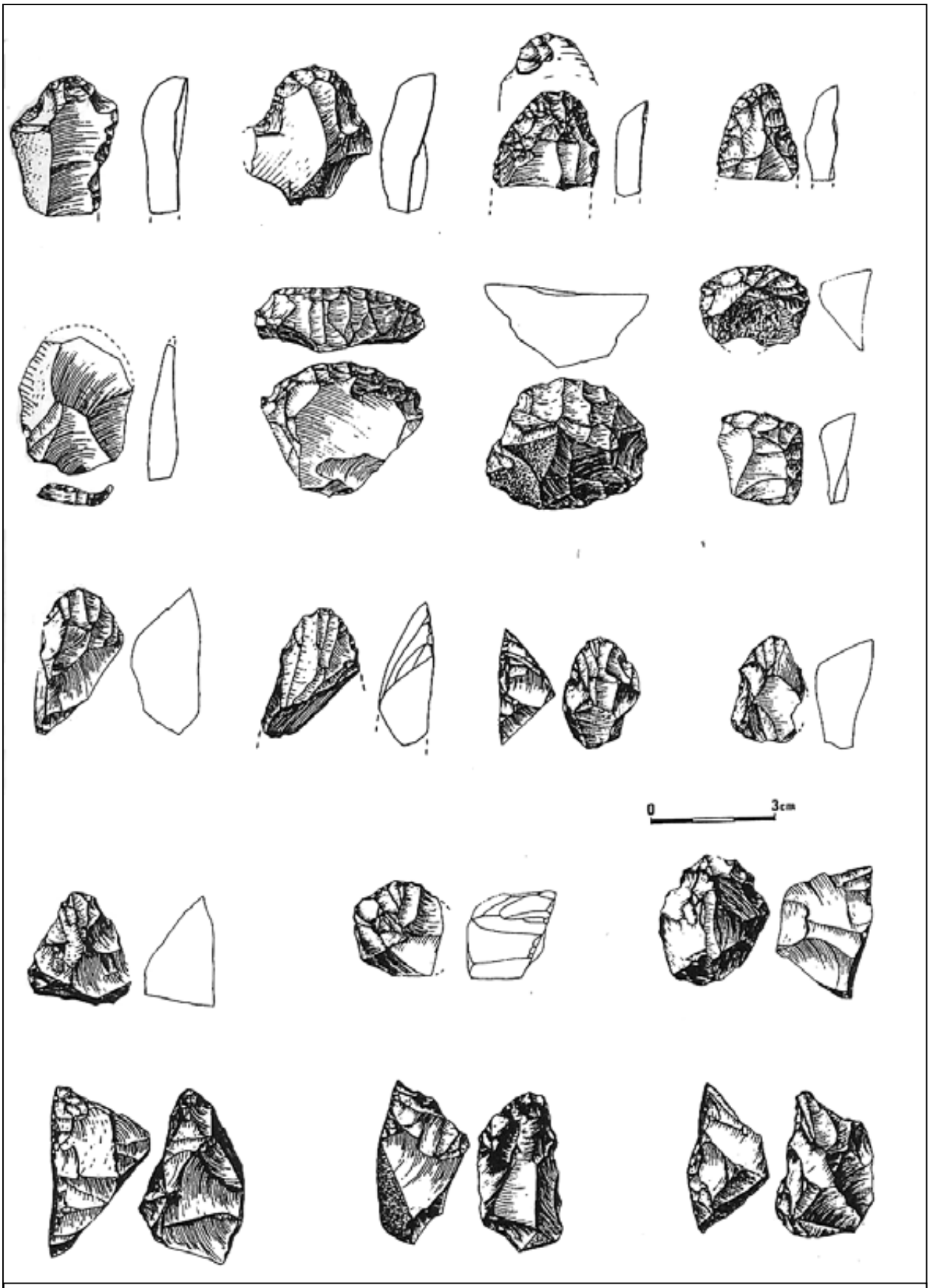

Εικόνα 12. Ωρινάκια λίθινα τέχνεργα από τη θέση Ελαιοχώρι στην Αχαΐα. Πηγή: Ντάρλας 1989.

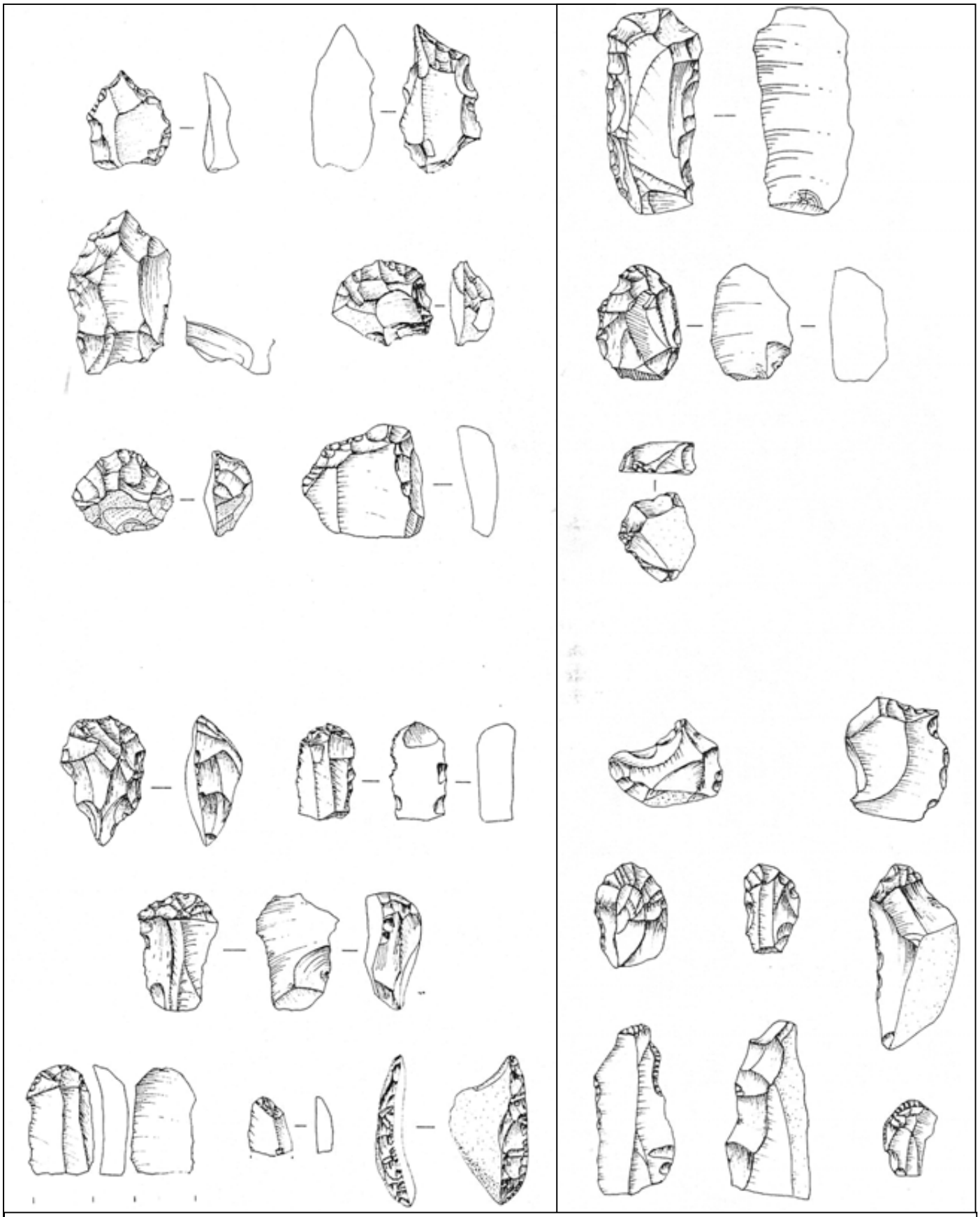

Εικόνα 13. Ωρινάκια λίθινα τέχνεργα από τη θέση Σπήλαιο στην Πρέβεζα. Πηγή: Runnels *κ.α* 2003.

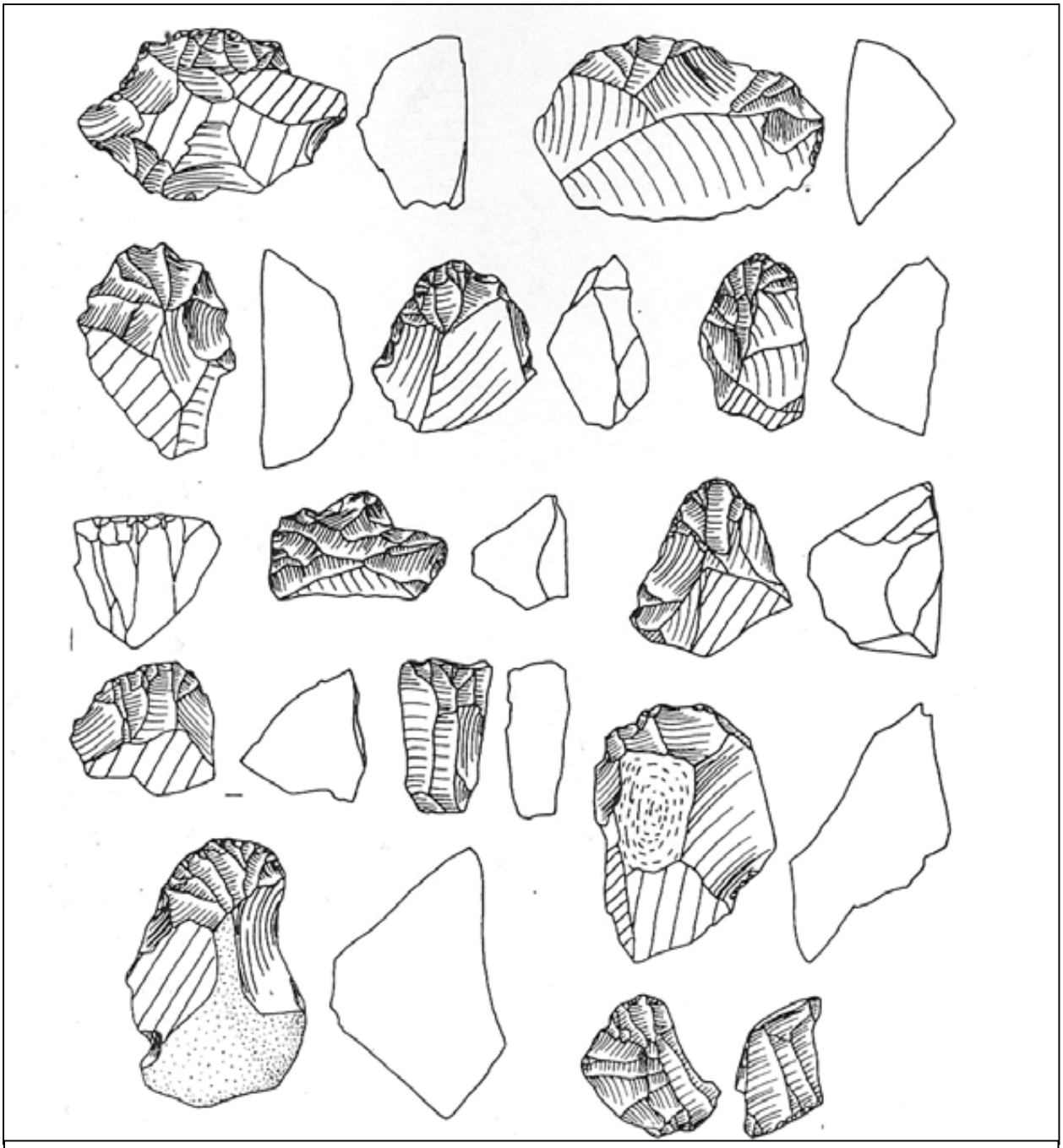

Εικόνα 14. Λίθινα τέχνεργα από την κατώτερη Ωρινάκια λιθοτεχνία του σπηλαίου 1 στην Κλεισούρα Αργολίδας. Πηγή: Koumouzelis *κ.α* 2001.

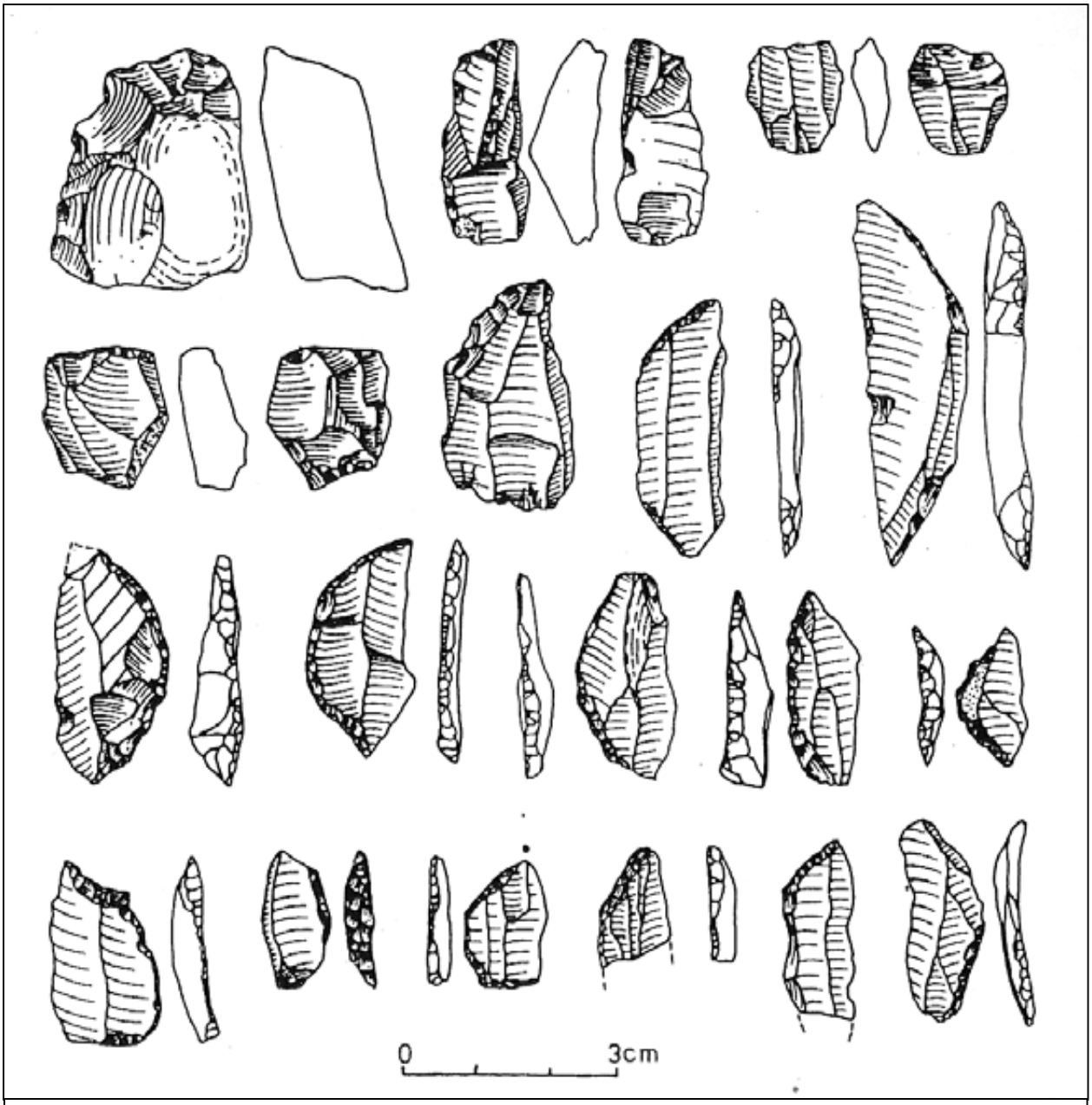

Εικόνα 15. Λίθινα τέχνεργα της Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής (στρώμα V) από το σπήλαιο 1 στην Κλεισούρα Αργολίδας. Πηγή: Koumouzelis *κ.α* 2001.

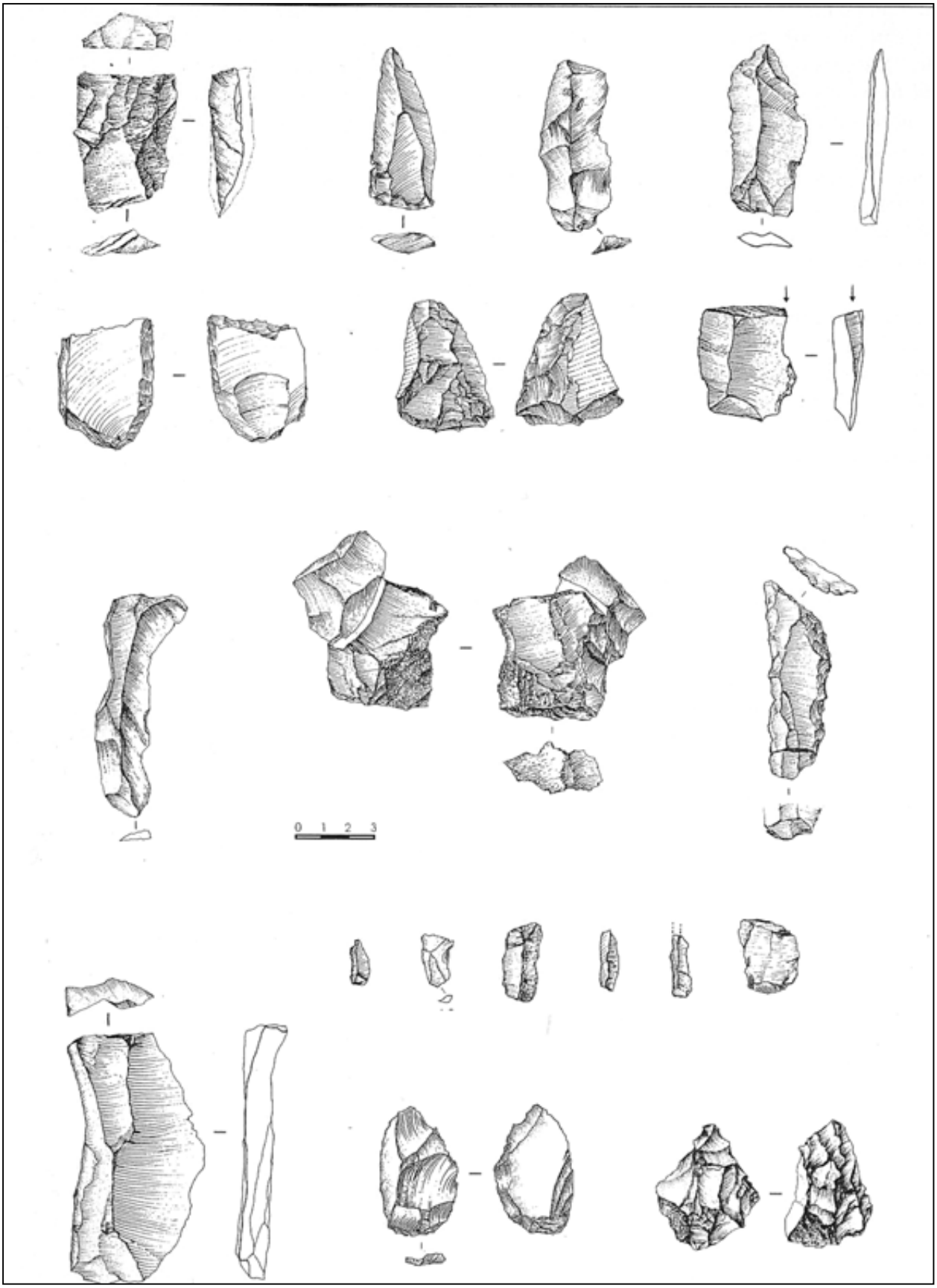

Εικόνα 16. Λίθινα τέχνεργά της Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής από τη θέση Λακωνίδα στη Μάνη. Πηγή: Panagopoulou *κ.α* 2002-2004.

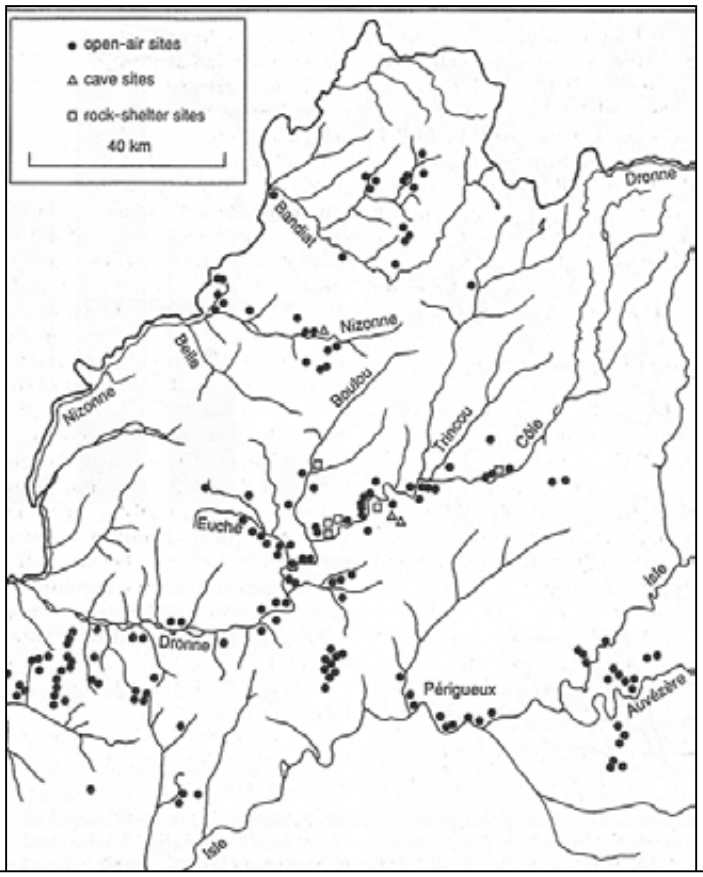

Εικόνα 17. Υπαίθριες θέσεις, σπήλαια και βραχοσκεπές της Μέσης Παλαιολιθικής στη Βόρεια Περιγόρδη. Πηγή: Mellars 1996.

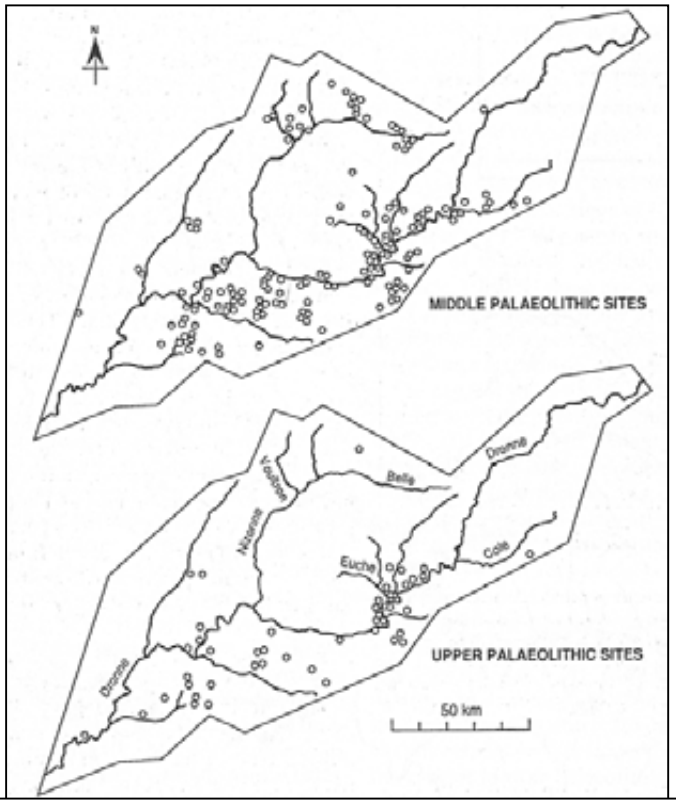

Εικόνα 18. Υπαίθριες θέσεις της Μέσης και της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην βόρεια Δορδόνη. Πηγή: Mellars 1996.

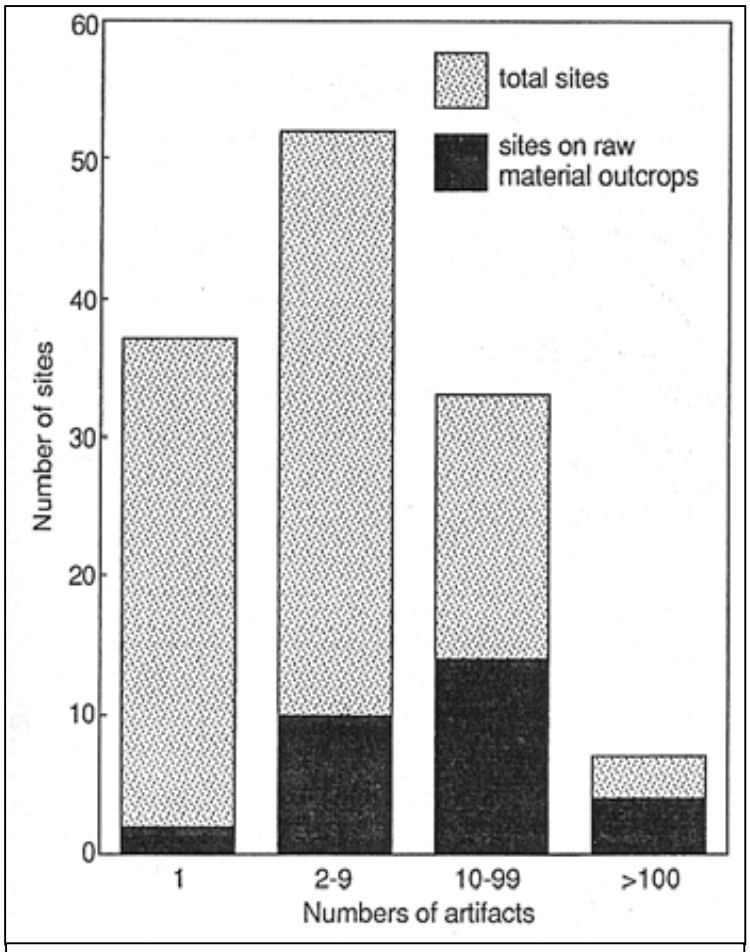

Εικόνα 19. Γράφημα που απεικονίζει το μέγεθος (σύμφωνα με τον αριθμό τεχνέργων) των υπαίθριων θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής στη βόρεια Δορδόνη (ΝΔ Γαλλία), σε σχέση με την απόστασή τους με γνωστές πηγές πρώτων υλών. Πηγή: Mellars 1996.

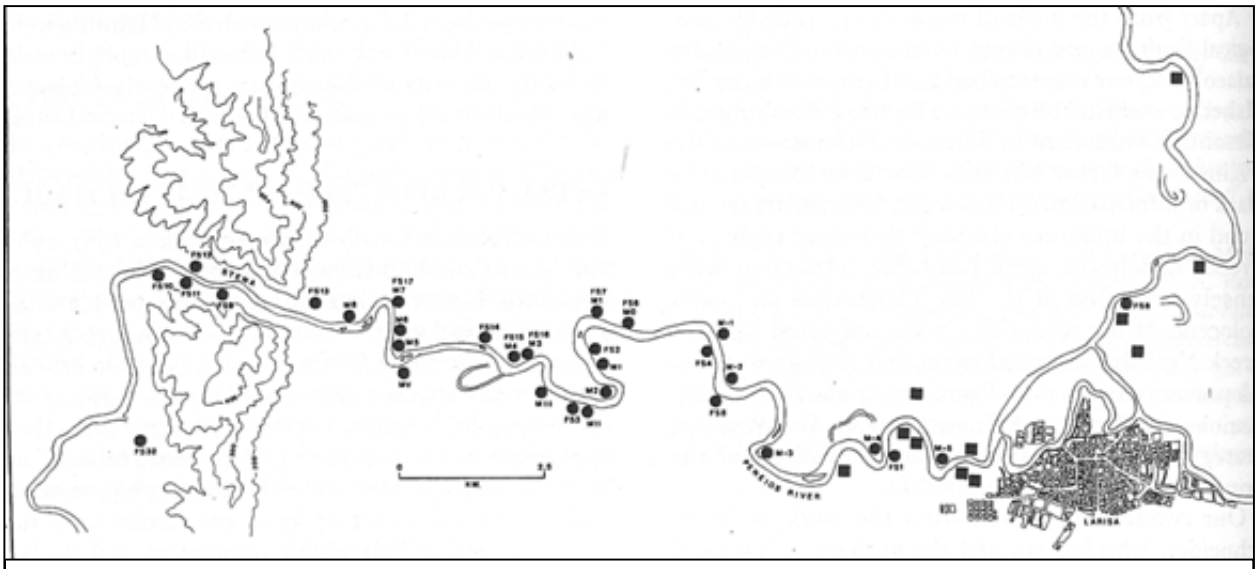

Εικόνα 20. Ταυτισμένοι υπαίθριοι χώροι χρήσης της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στις όχθες του Πηνειού ποταμού. Πηγή: Runnels & Van Andel 1993α.

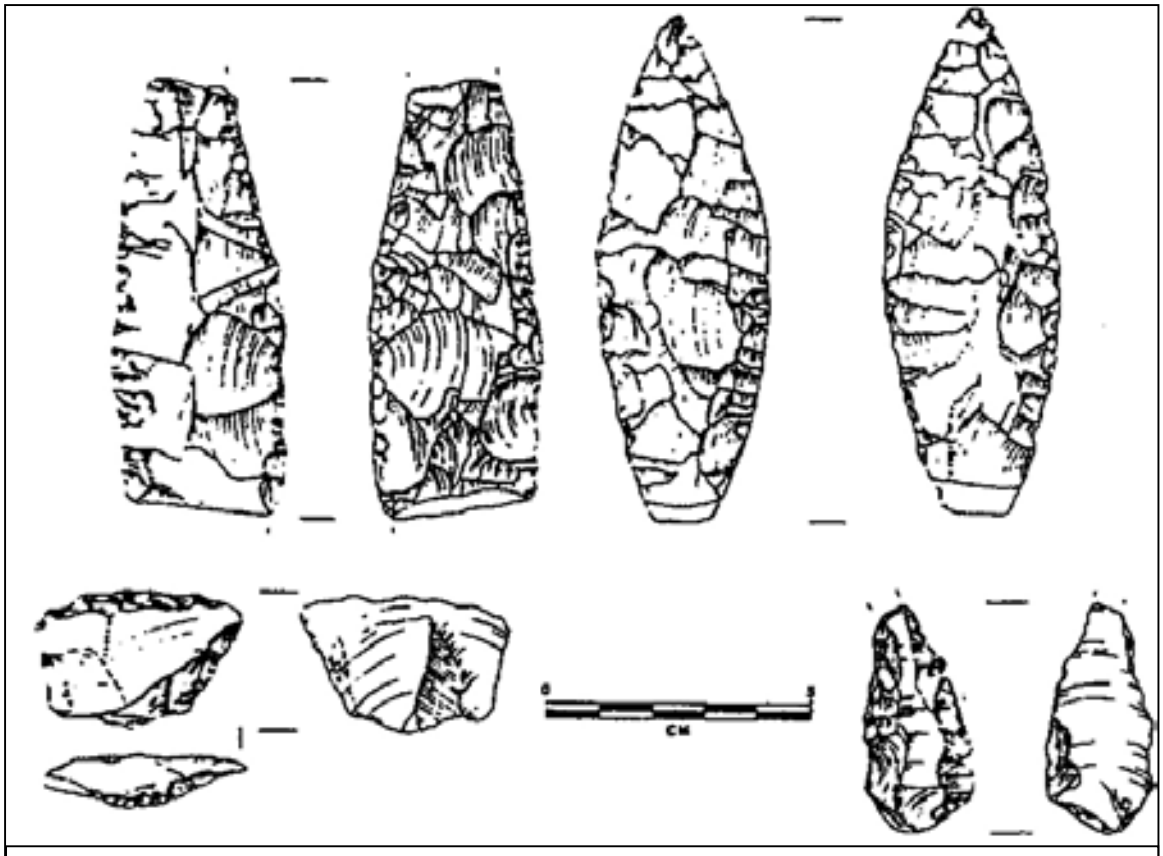

Εικόνα 21. Λίθινα τέχνεργα από υπαίθριους χώρους χρήσης στις όχθες του Πηνειού ποταμού στη Θεσσαλία. Πηγή: Runnels & Van Andel 1993α.

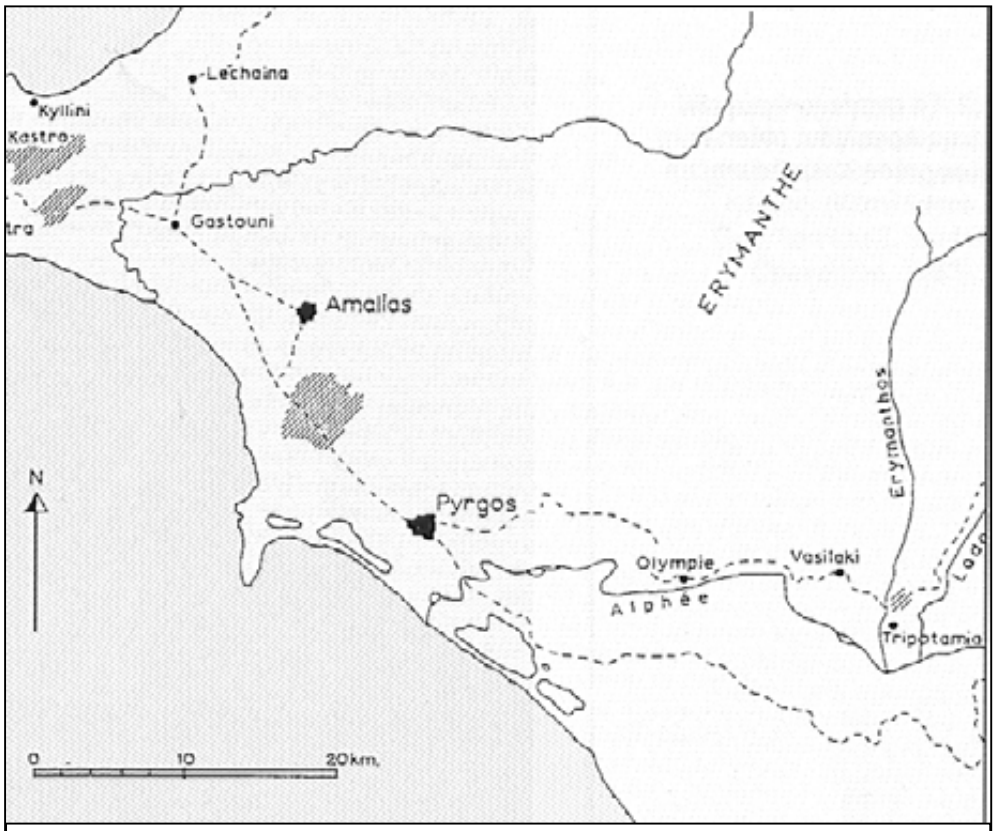

Εικόνα 22. Χάρτης που απεικονίζει την πορεία της Γαλλικής αποστολής κατά τις επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Ηλείας. Πηγή: Chavaillon *κ.α* 1969.

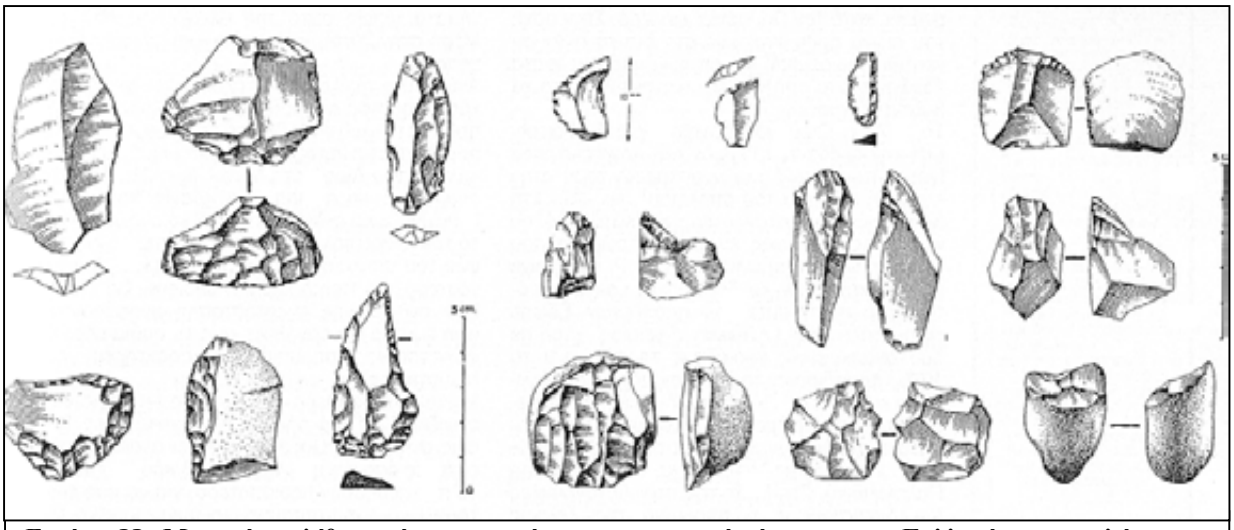

Εικόνα 23. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από τις επιφανειακές έρευνες της Γαλλικής αποστολής στην περιοχή της Ηλείας. Chavaillon *κ.α* 1969.

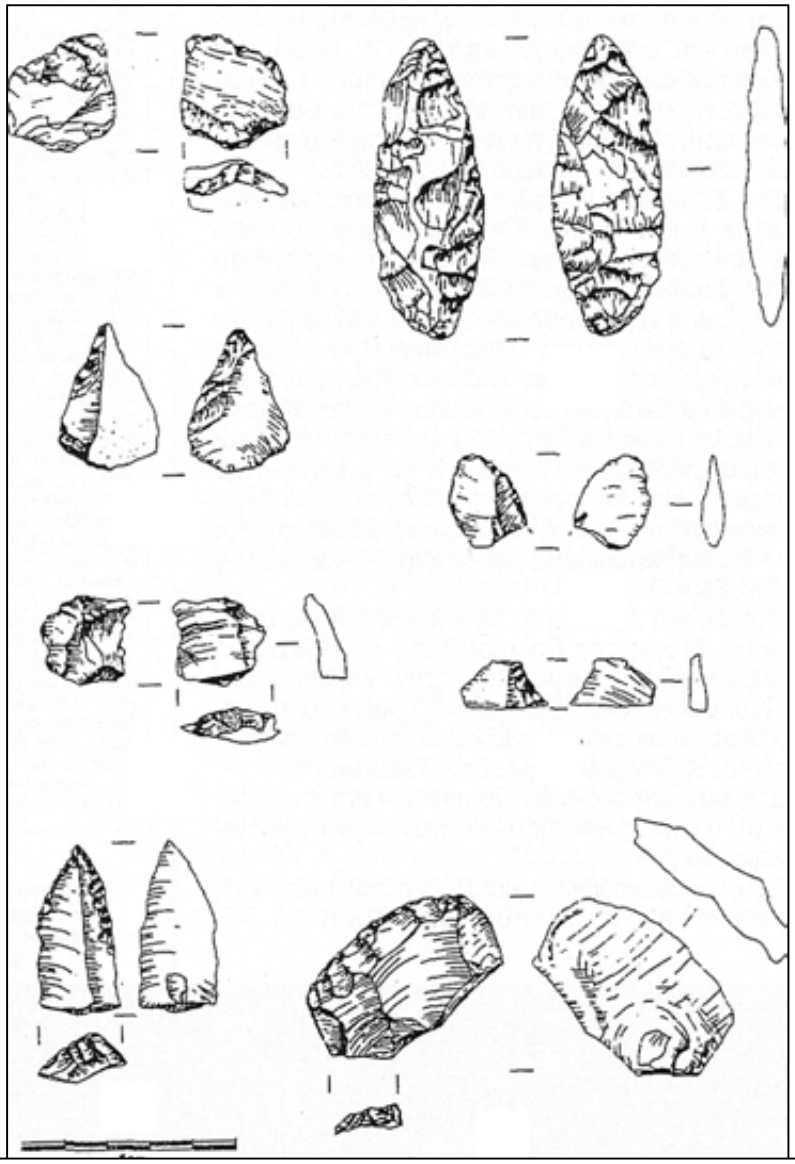

Εικόνα 24. Λίθινα τέχνεργα της Μέσης Παλαιολιθικής από τις επιφανειακές έρευνες του πανεπιστημίου του Stanford στην περιοχή της νότιας Αργολίδας. Πηγή: Runnels *κ.α* 1995.

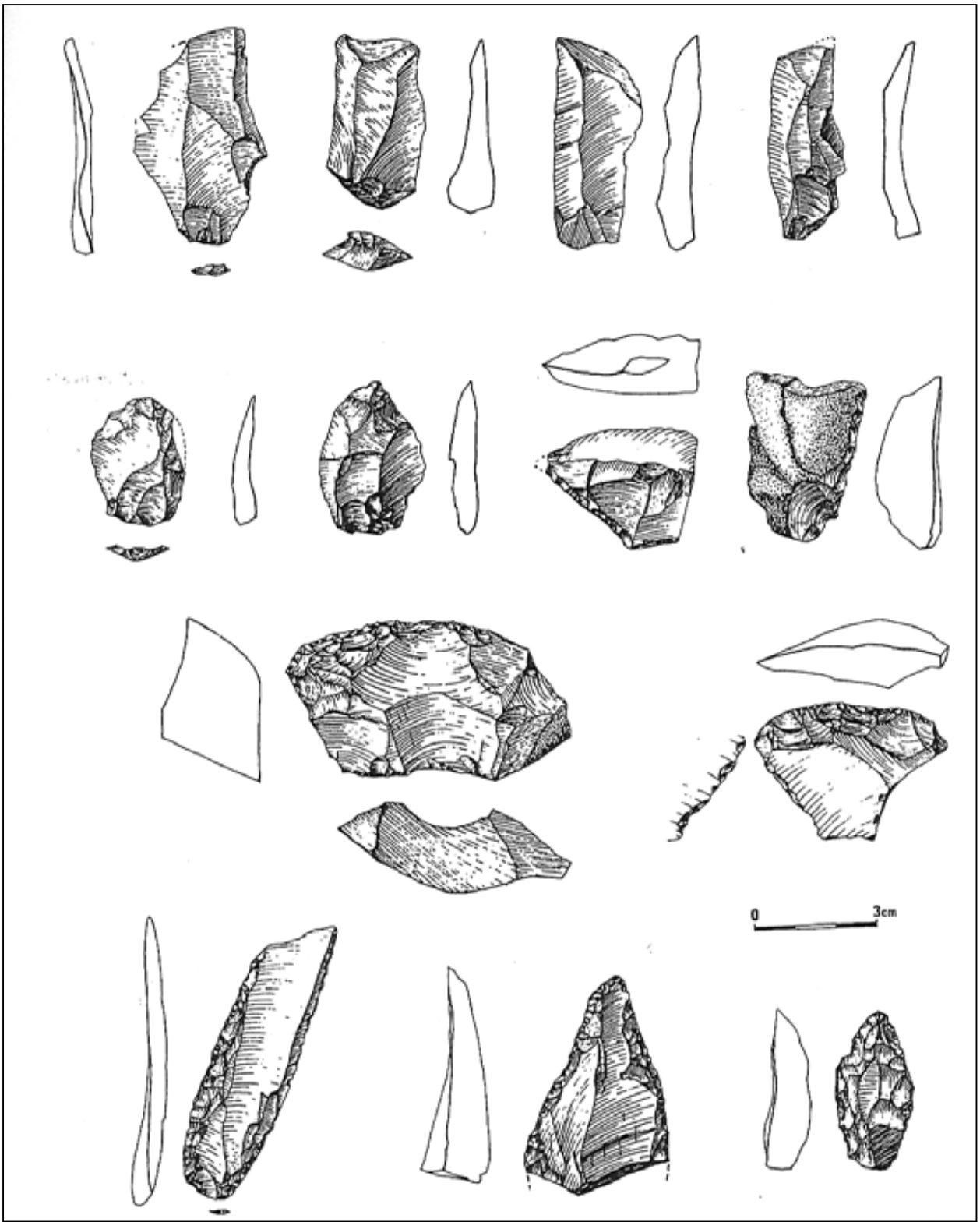

Εικόνα 25. Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Καλαμάκι στην Αχαΐα (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Ντάρλας 1991.

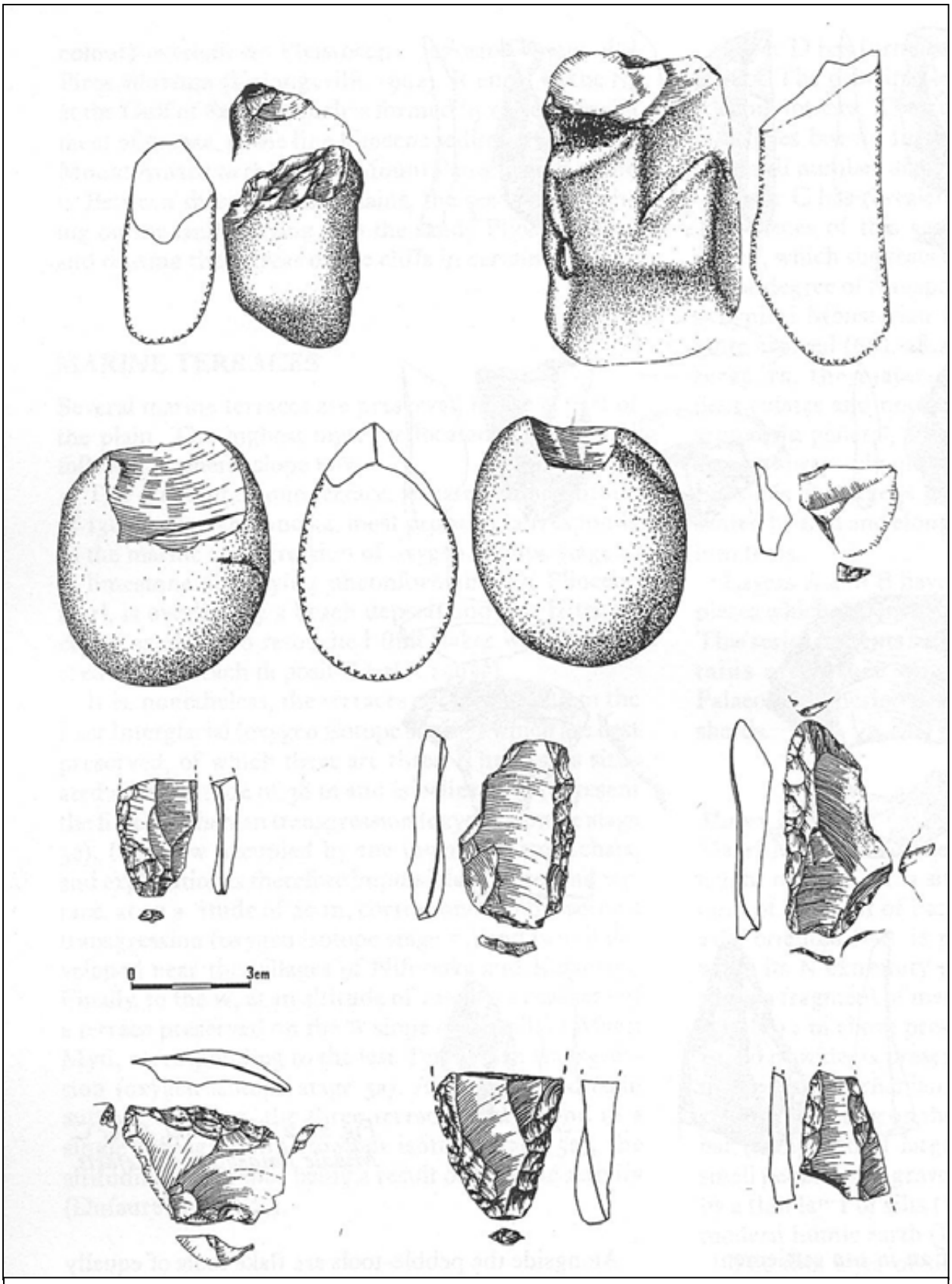

Εικόνα 26. Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακκόπετρα στην Αχαΐα (Μέση Παλαιολιθική). Πηγή: Darlas 1995.

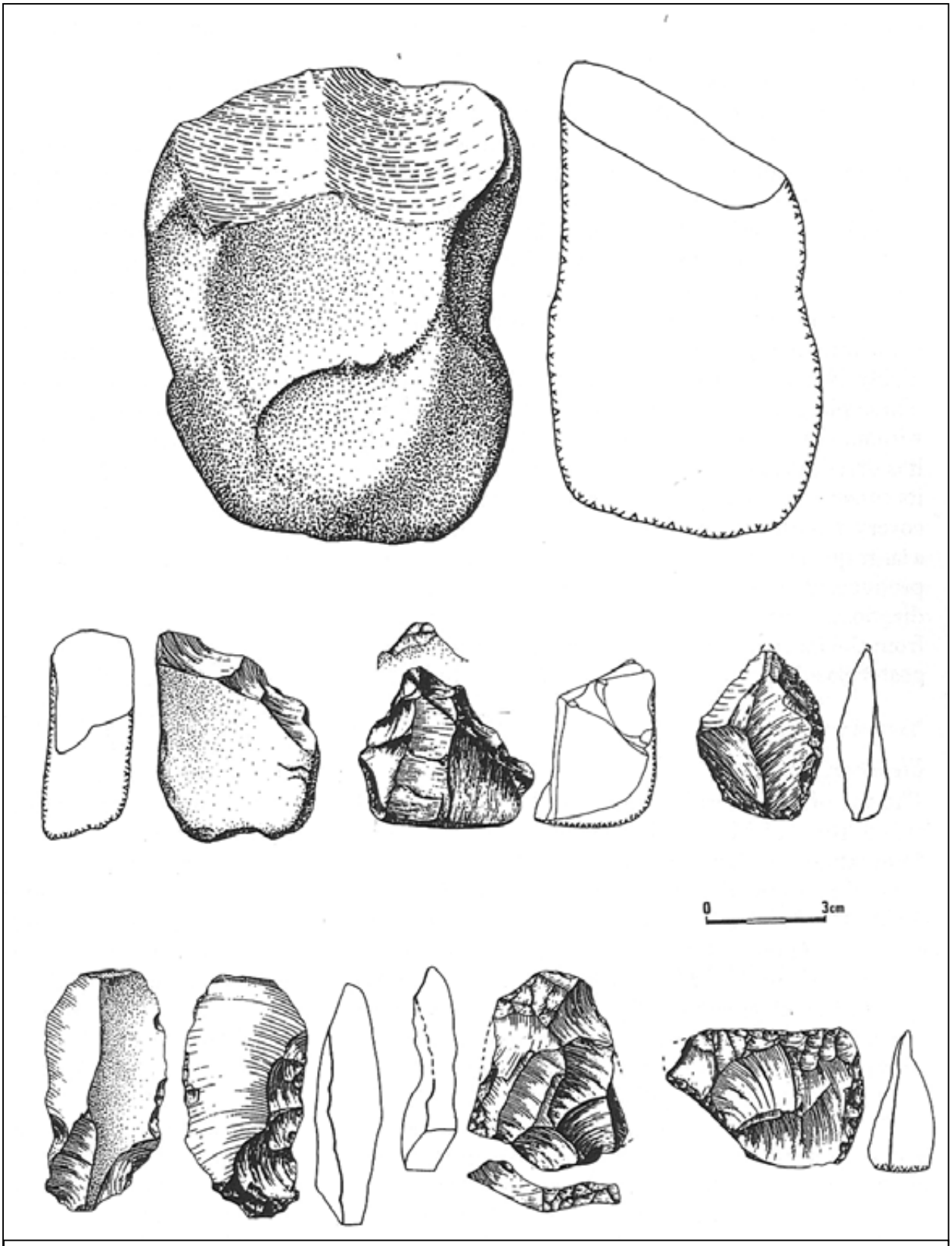

Εικόνα 27. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την κοιλάδα του Πείρου ποταμού στην Αχαΐα. Πηγή: Ντάρλας 1996.

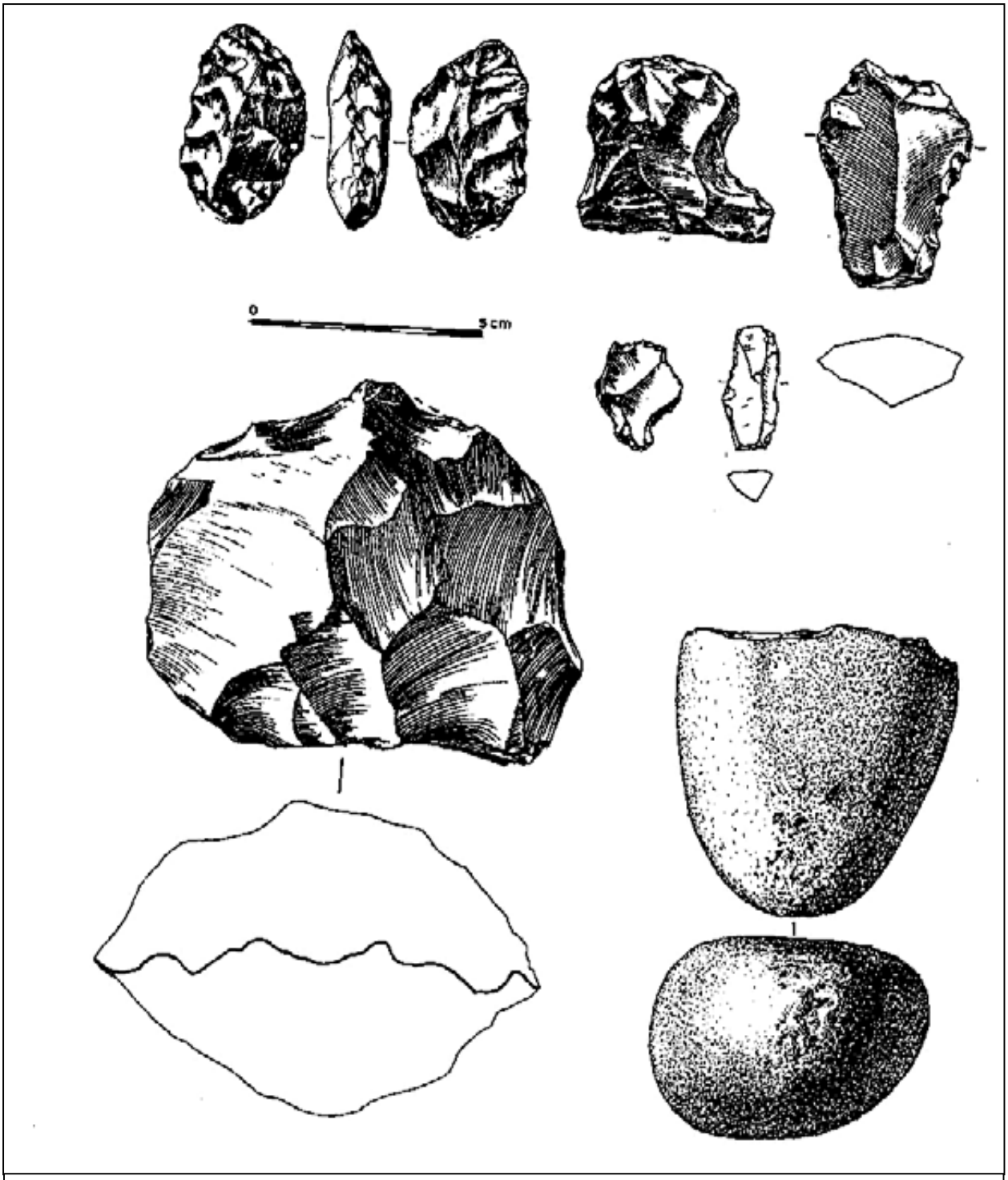

Εικόνα 28. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από επιφανειακές περισυλλογές στην Εύβοια. Πηγή: Σαραντέα-Μίχα 1996.

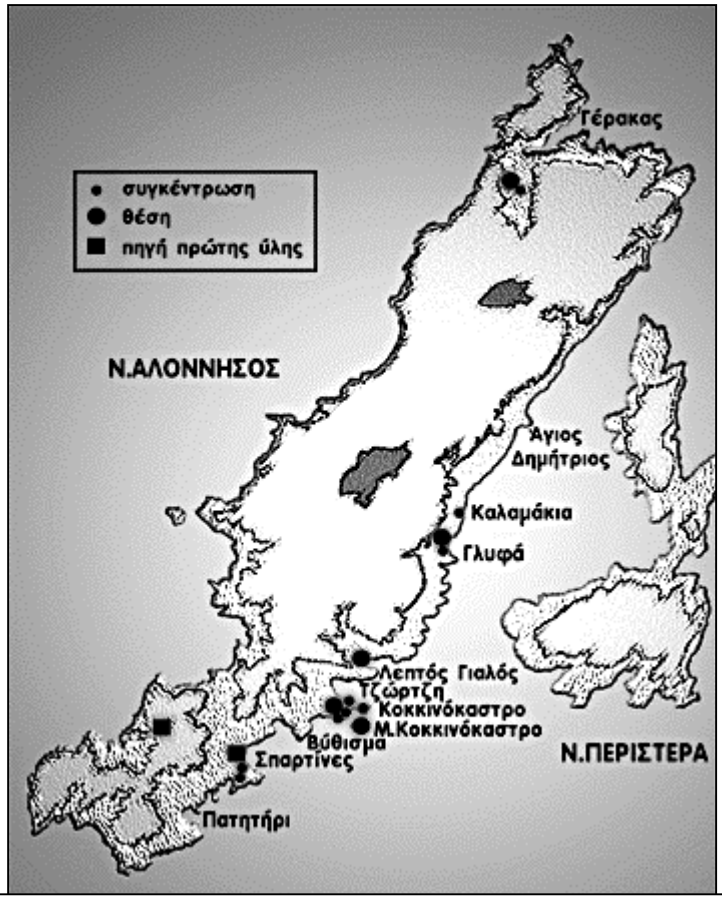

Εικόνα 29. Υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής που εντοπίστηκάν ύστερα από επιφανειακές έρευνες στην Αλόννησο. Πηγή: δικτυακός τόπος www2.fhw.gr (επίσκεψη στις 17/3/2006).

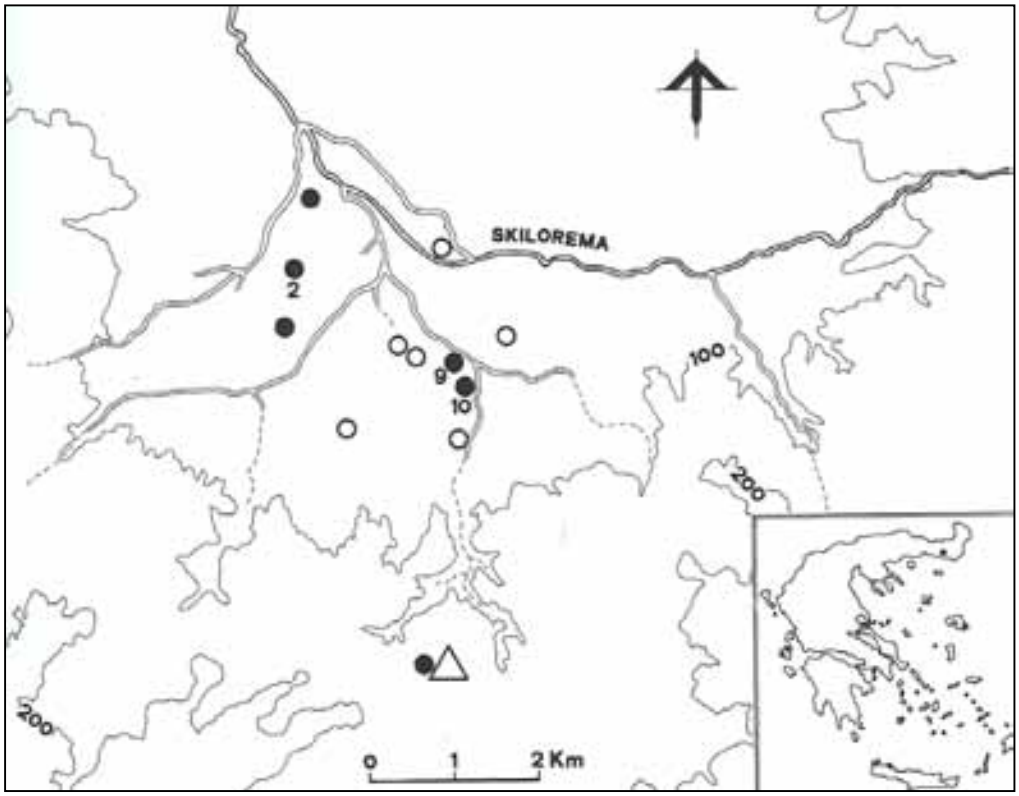

Εικόνα 30. Παλαιολιθικές υπαίθριες θέσεις που εντοπίστηκαν ύστερα από επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Θράκης. Πηγή: Ευστρατίου & Ammerman 1996.

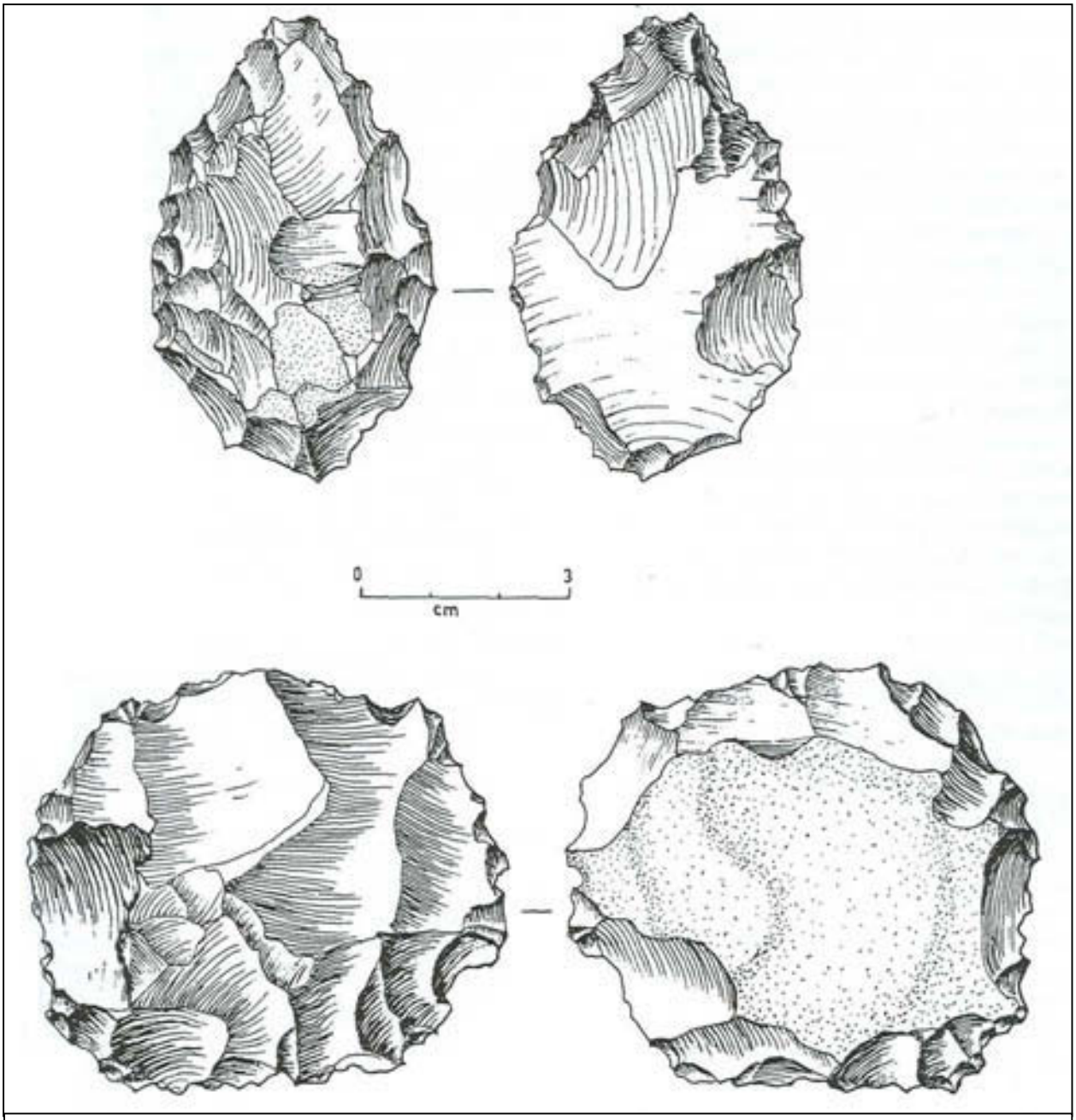

Εικόνα 31. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα που ανακτήθηκαν ύστερα από επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Θράκης. Πηγή: Ευστρατίου & Ammerman 1996.

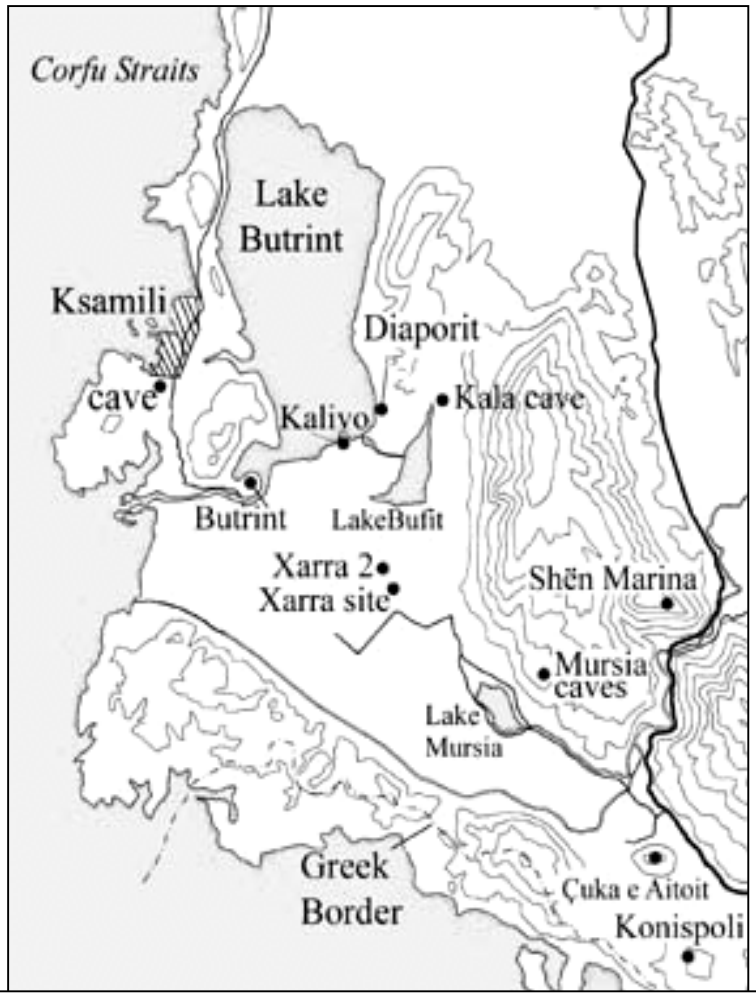

Εικόνα 32. Παλαιολιθικές θέσεις στην περιοχή της Νότιας Αλβανίας. Πηγή: δικτυακός τόπος www. archaeolgy.org (επίσκεψη στις 20/3/2006).

Εικόνα 33. Άποψη της υπαίθριας Παλαιολιθικής θέσης Xsarra στη Νότια Αλβανία. Διακρίνονται οι αποθέσεις terra rossa. Πηγή: δικτυακός τόπος www. archaeolgy.org (επίσκεψη στις 20/3/2006).

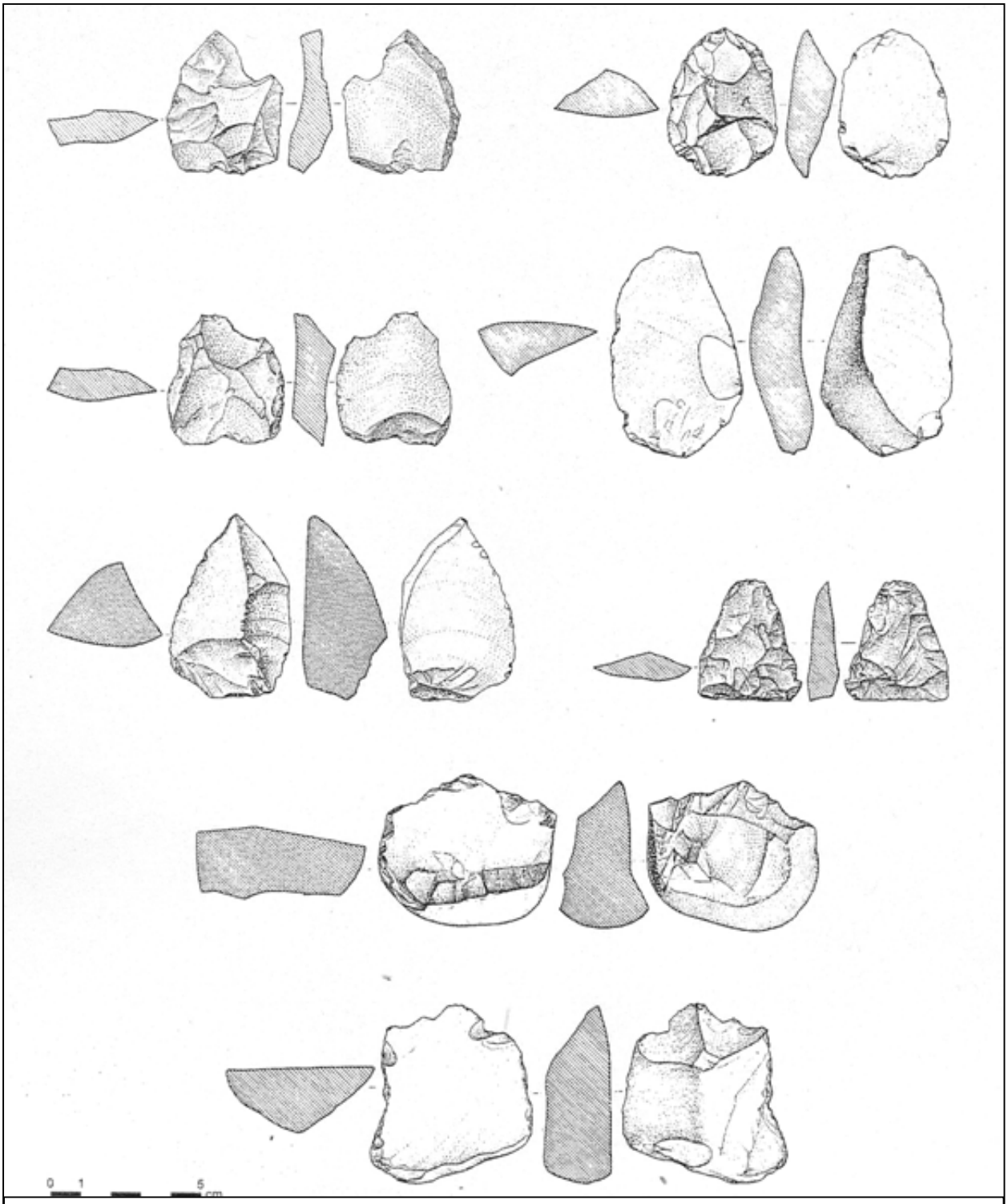

Εικόνα 34. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από τη θέση Kryegjata B στη νότιο Αλβανία. Πηγή: Runnels *κ.α* 2004.

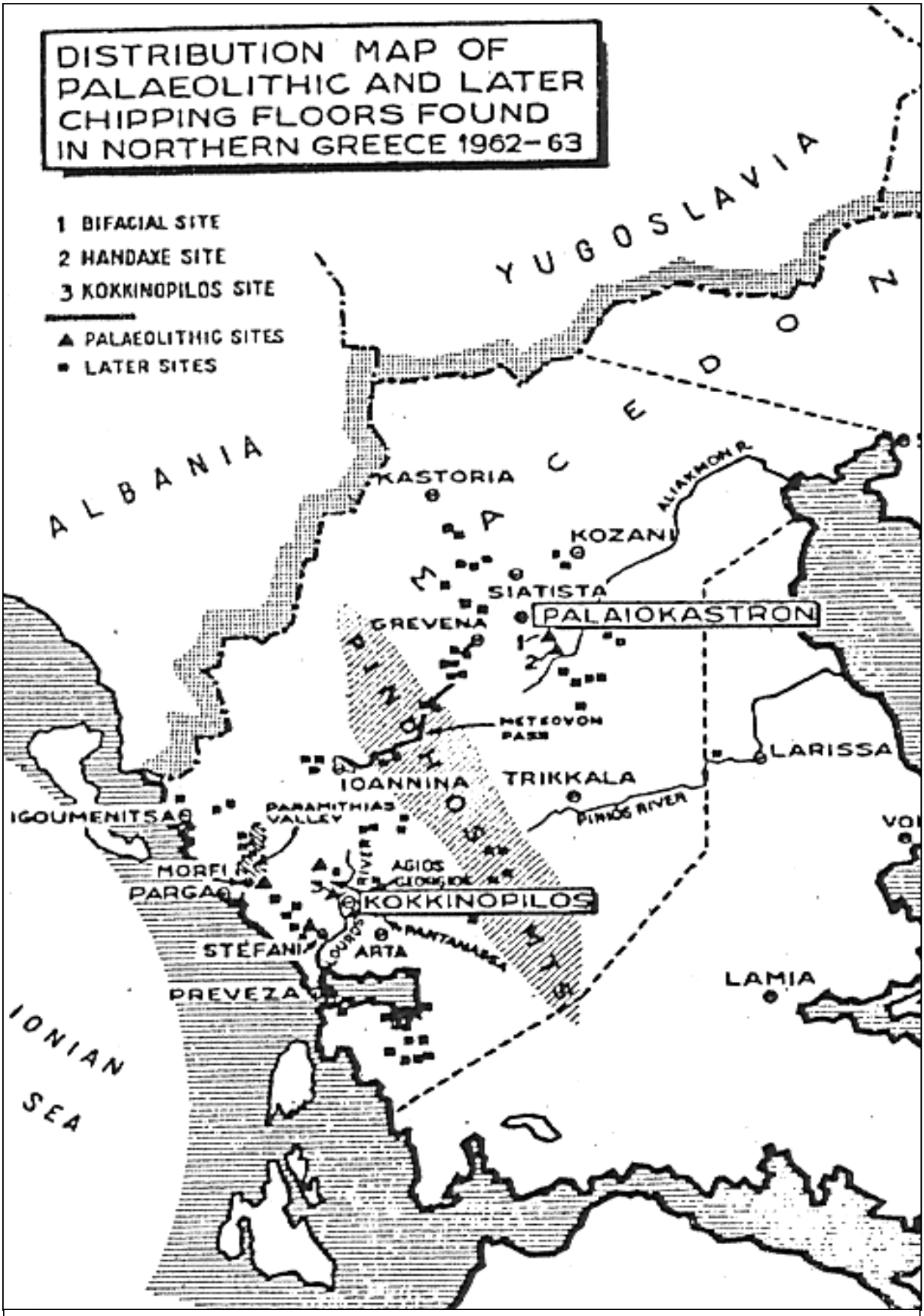

Εικόνα 35. Χάρτης της περιοχής των επιφανειακών ερευνών της ομάδας του Higgs κατά τη δεκαετία του ’60 και ταυτισμένες θέσεις. Πηγή: Higgs 1968.

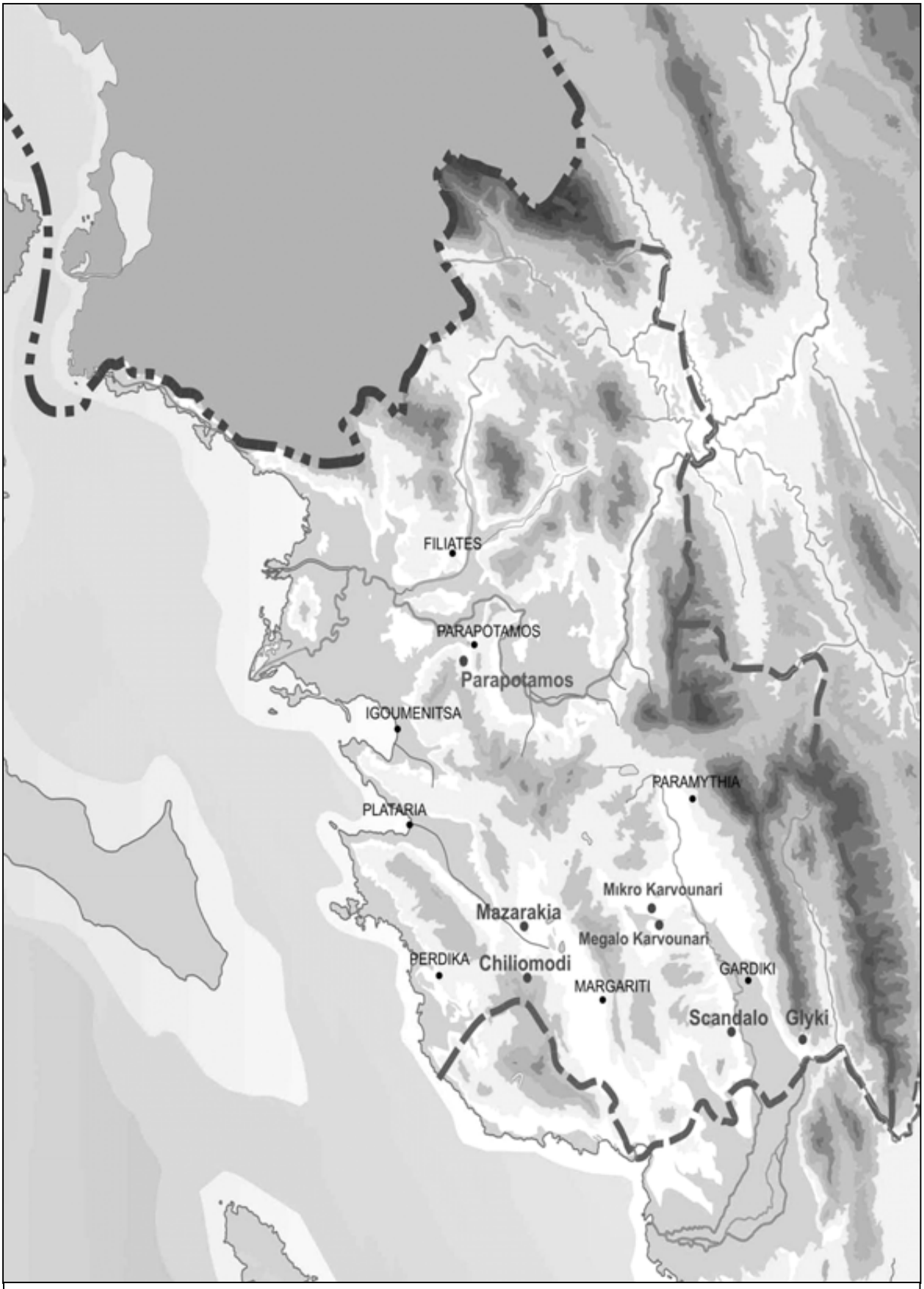

Εικόνα 36. Θέσεις (με έντονα γράμματα) της Μέσης Παλαιολιθικής που ταυτίστηκαν κατά τη 2η επιφανειακή έρευνα του πανεπιστημίου του Cambridge στην Ήπειρο. Πηγή: Palli & Papadea 2002.

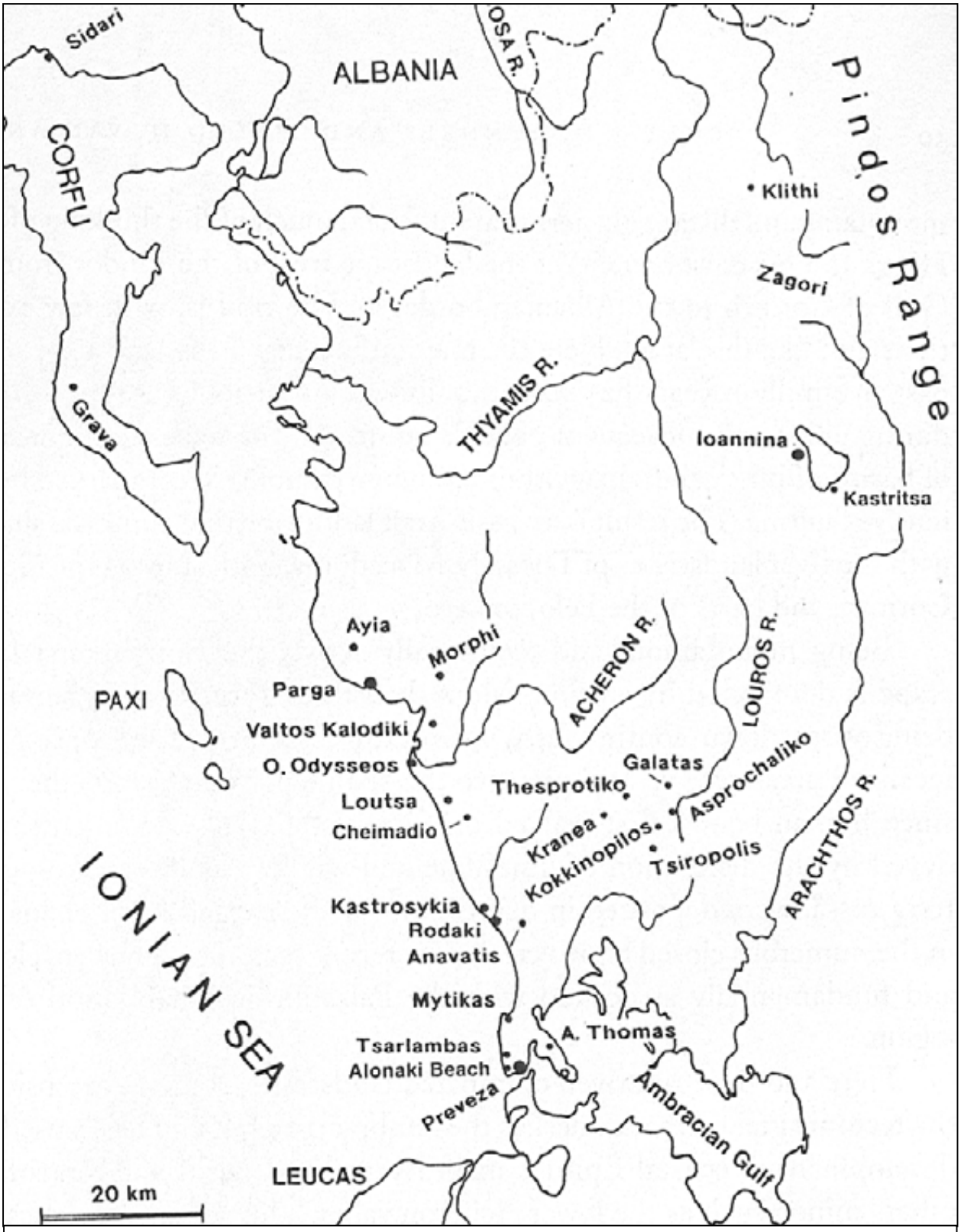

Εικόνα 37. Η περιοχή των επιφανειακών ερευνών του «Nikopolis Project» και ορισμένες νέες υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής που ταυτίστηκαν κατά τη διάρκεια του. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

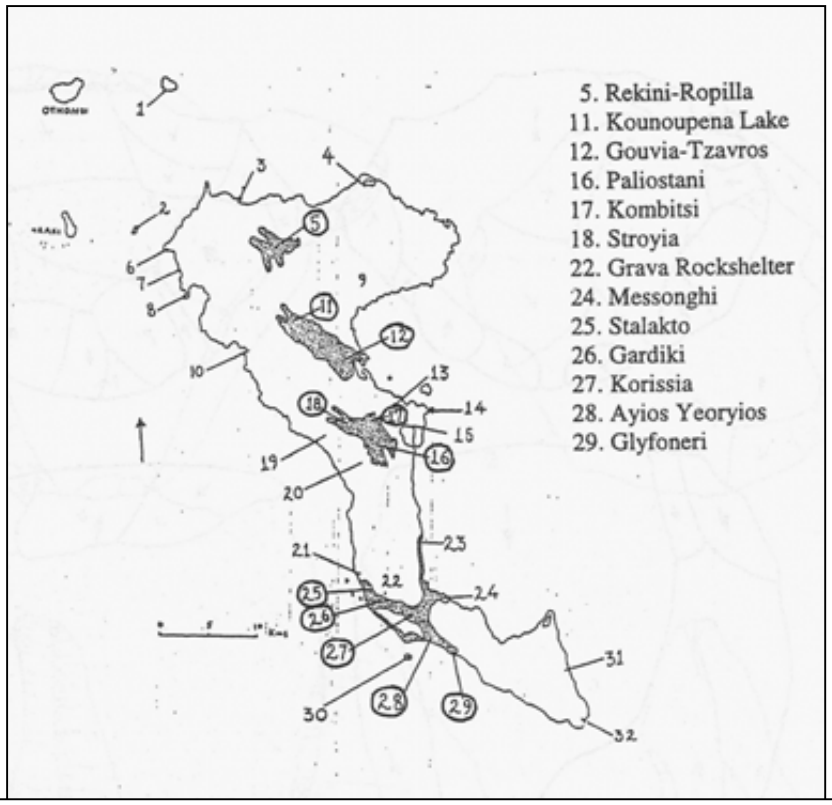

Εικόνα 38. Υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Κέρκυρα που ταυτίστηκαν κατά τη διάρκεια των ερευνών του Α. Σορδίνα. Πηγή: Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996.

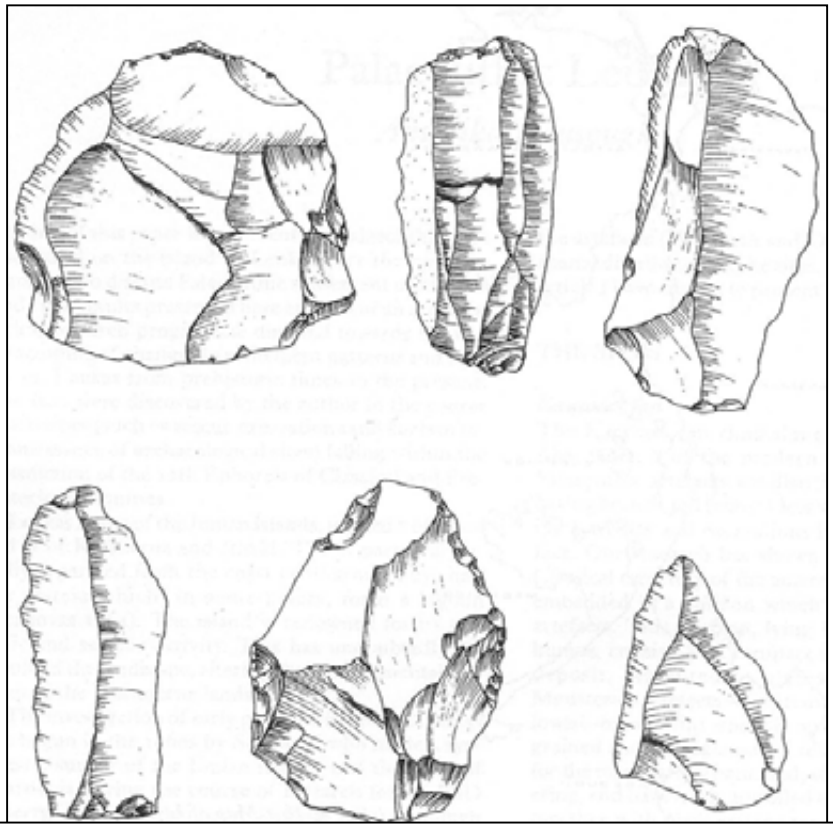

Εικόνα 39. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από υπαίθριες θέσεις στη Λευκάδα. Πηγή: Dousougli 1999.

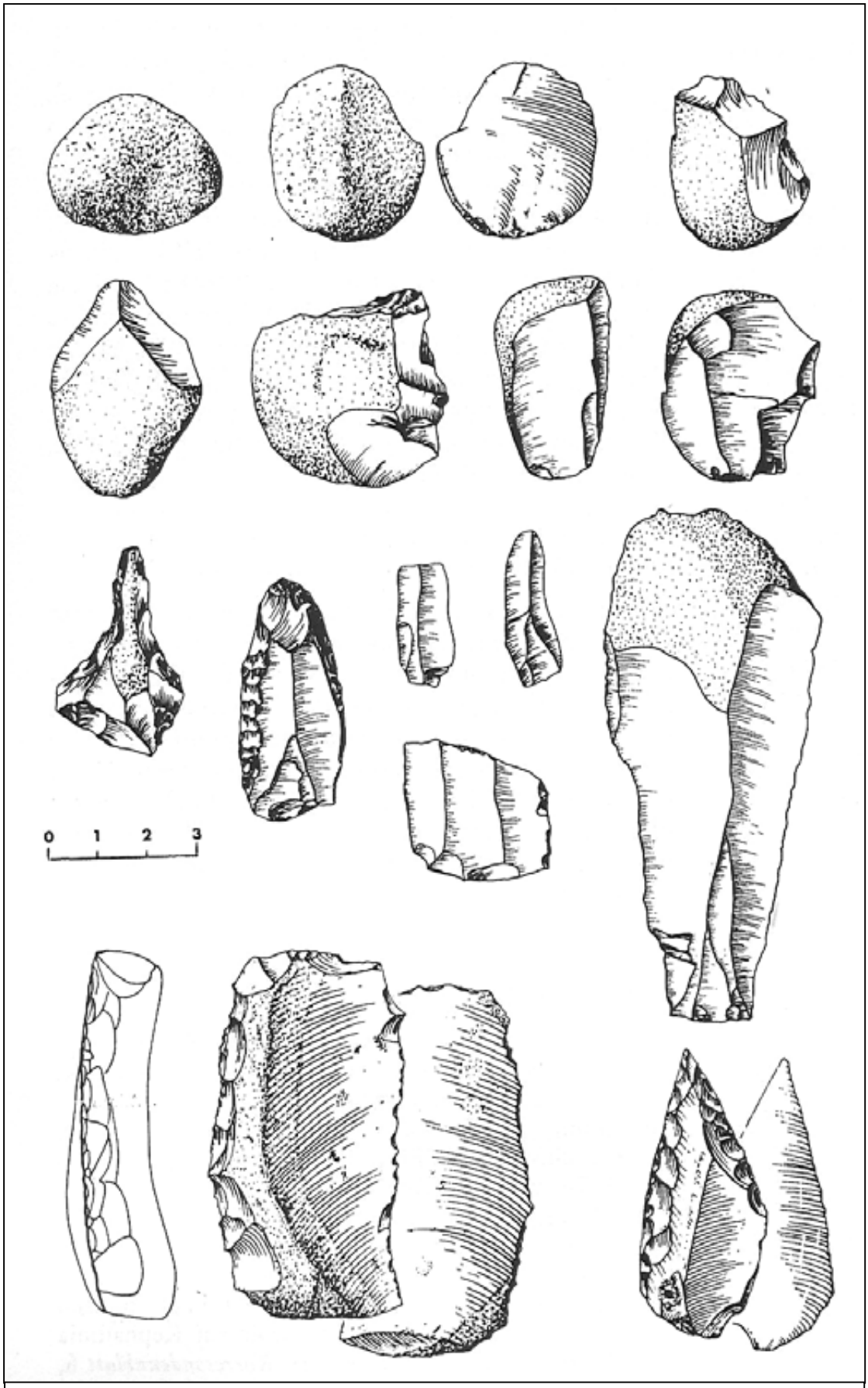

Εικόνα 40. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από υπαίθριες θέσεις στη Ζάκυνθο. Kourtessi-Philippakis & Sorel 1996.

Εικόνα 41. Υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής (σημασμένες) που ανασκάφτηκαν από την Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας, 1999-2001. Πηγή: Palli & Papadea 2002.

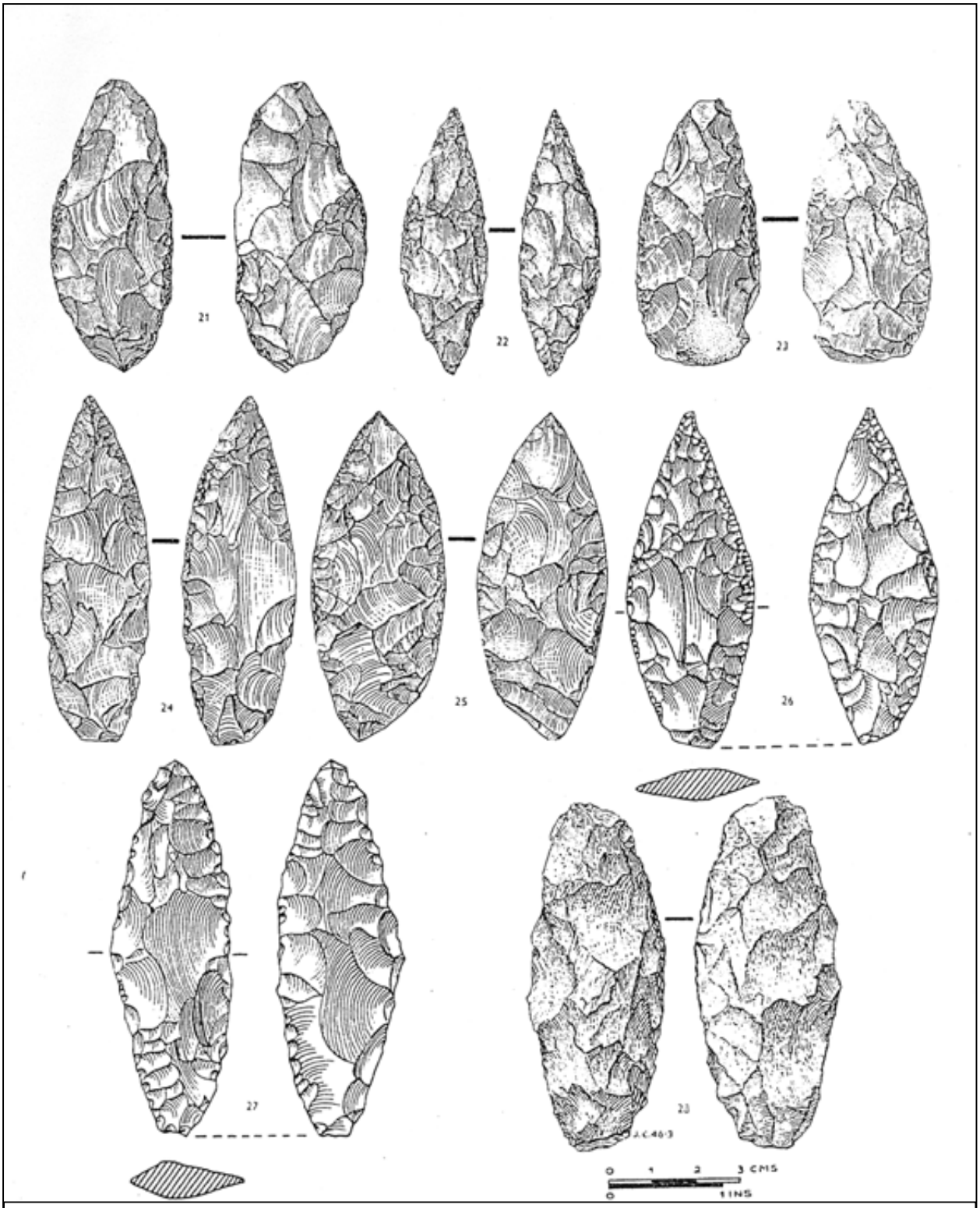

Εικόνα 42. Αμφιπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές από υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο. Πηγή: Higgs 1968.

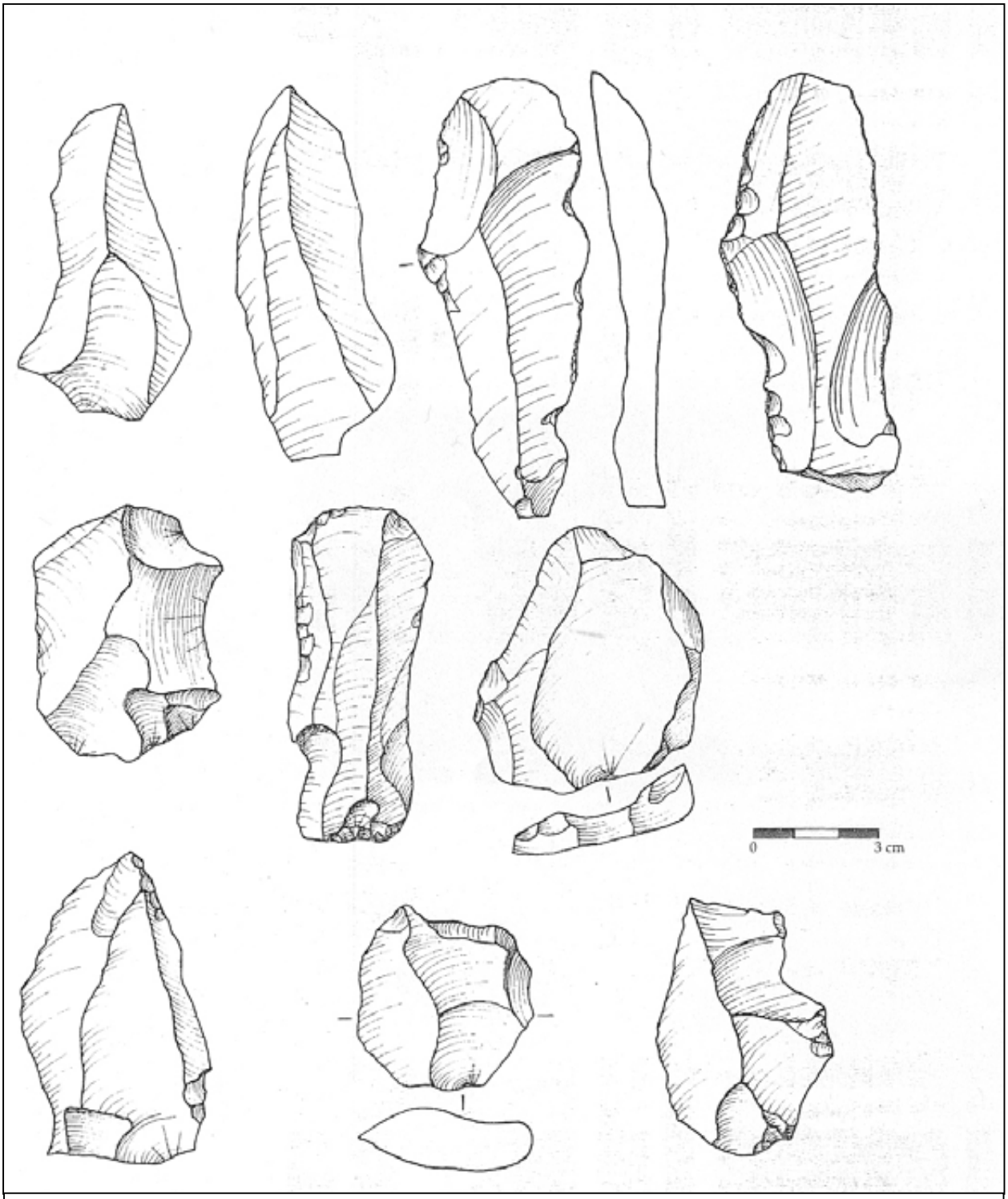

Εικόνα 43. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την υπαίθρια θέση Μεγάλο Καρβουνάρι στην Ήπειρο κατά Παπακωνσταντίνου και Βασιλοπούλου. Πηγή: Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997.

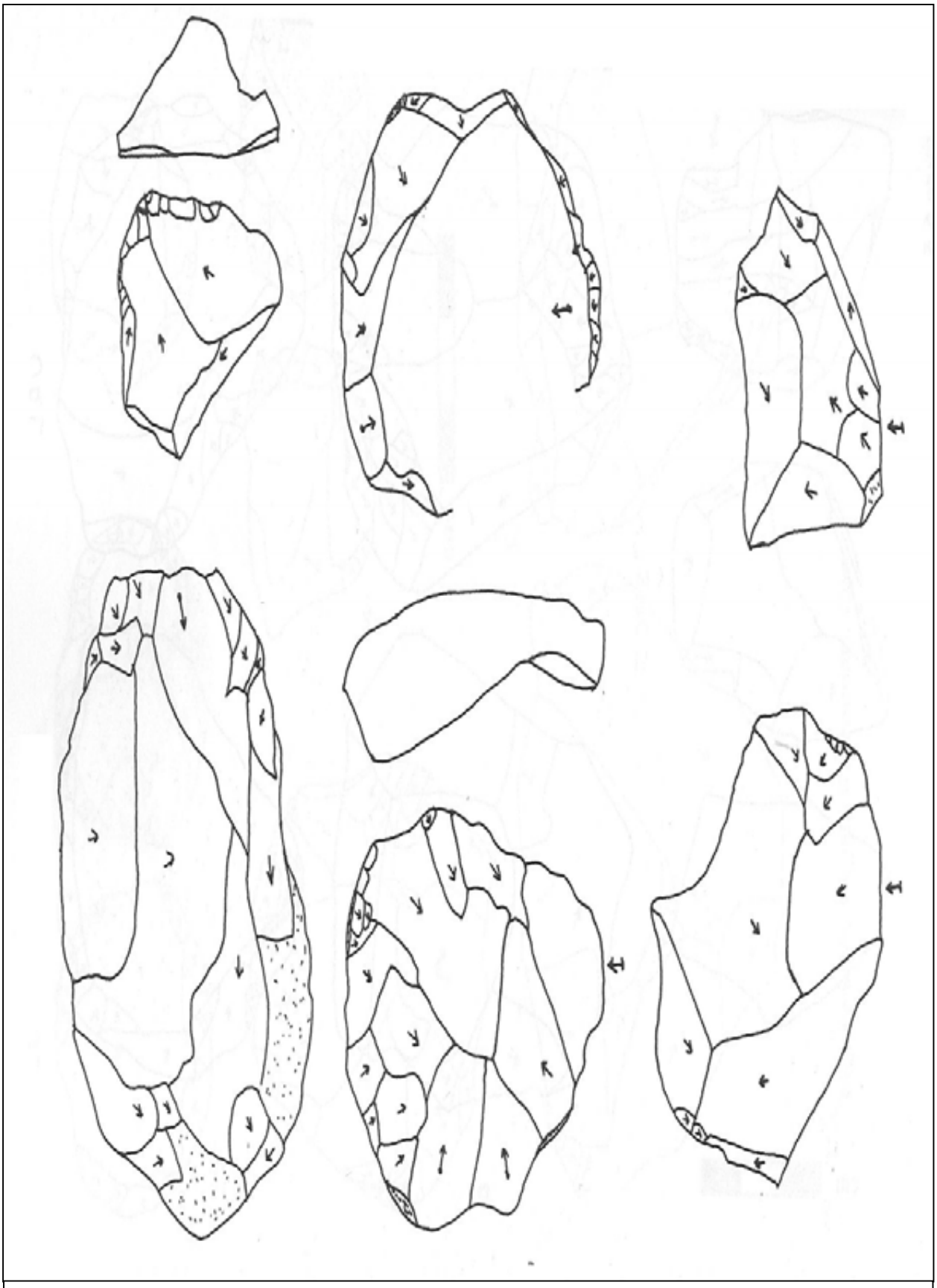

Εικόνα 44. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την υπαίθρια θέση Μεγάλο Καρβουνάρι κατά Παπαγιάννη. Πηγή: Papagianni 2000.

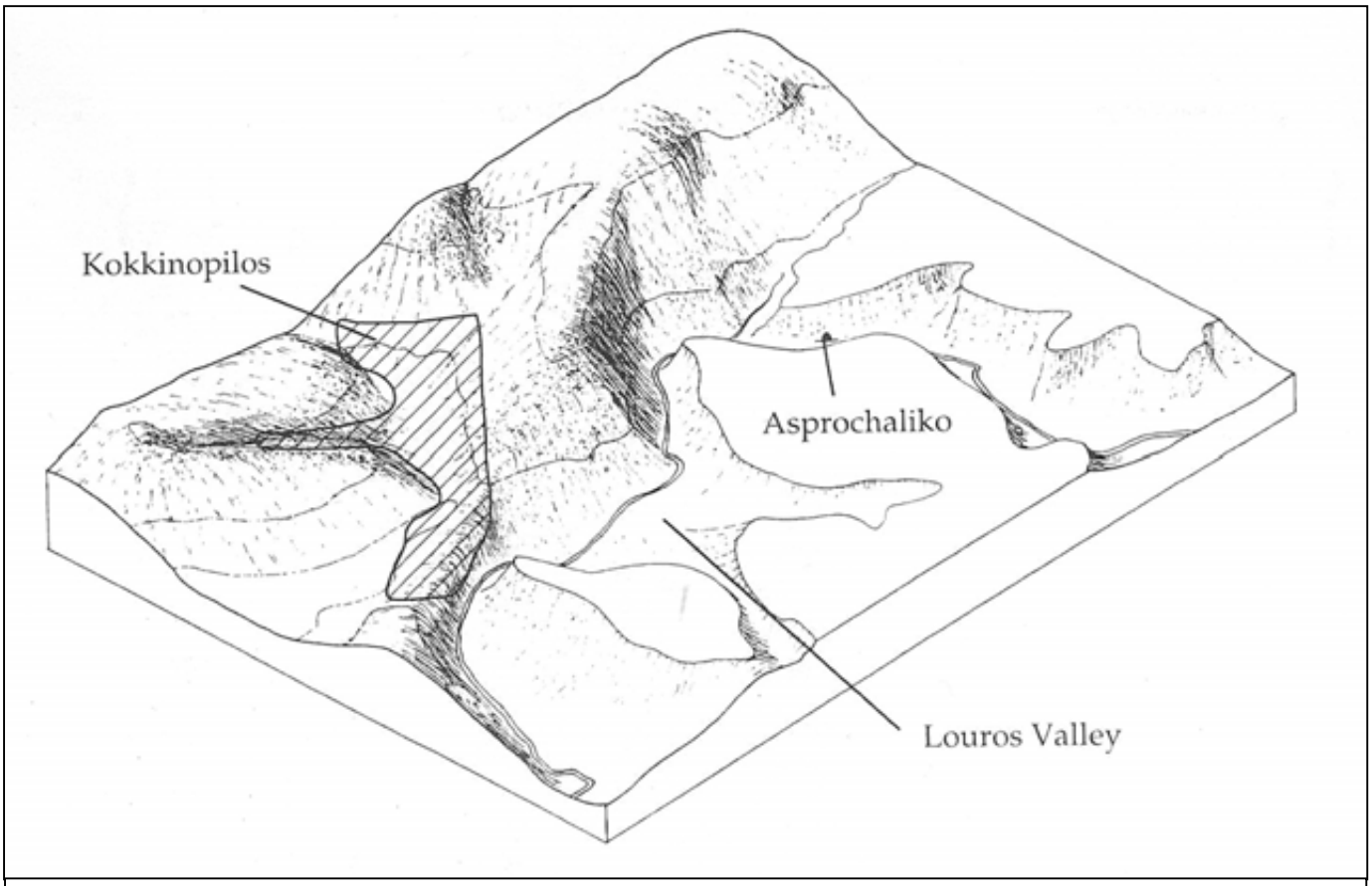

Εικόνα 45. Το σπήλαιο Ασπροχάλικο και η υπαίθρια θέση Κοκκινόπηλος στην κοιλάδα του Λούρου ποταμού. Πηγή: Gowlet & Carter 1997.

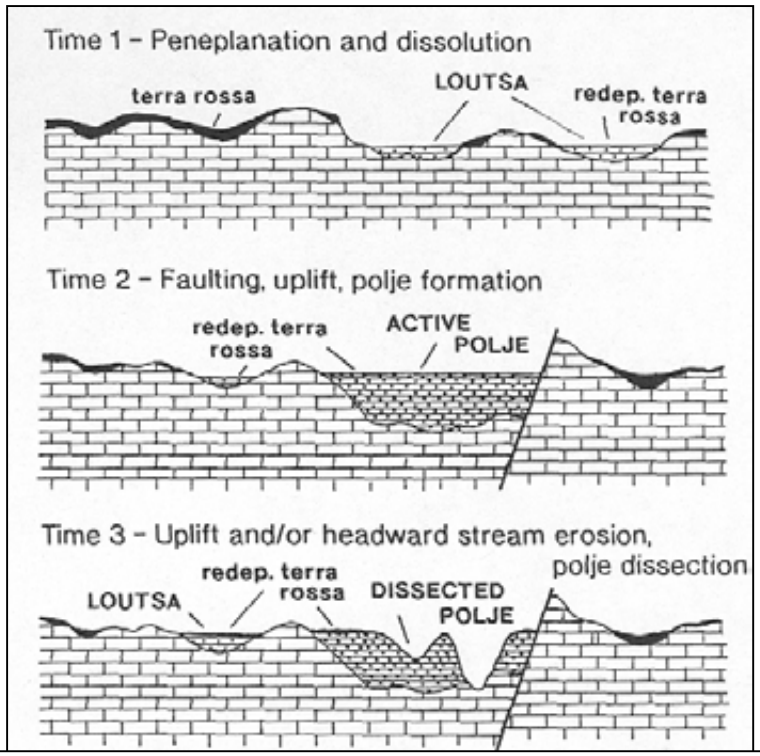

Εικόνα 46. Τρόπος σχηματισμού των αποθέσεων terra rossa, κατά Runnels & Van Andel. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

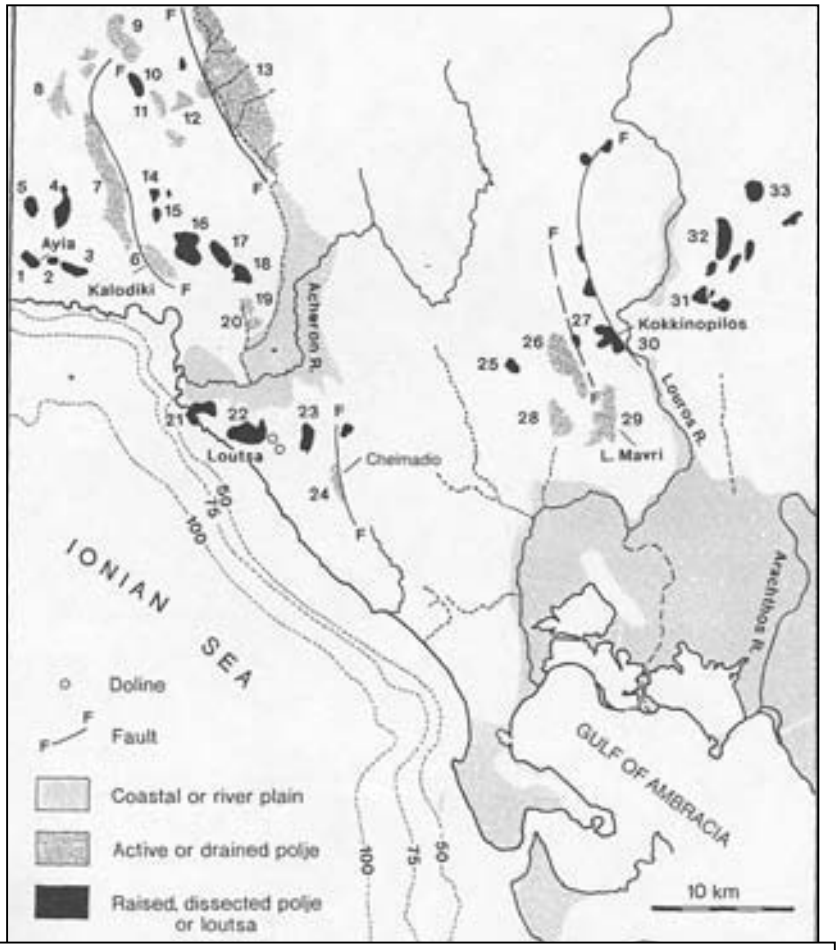

Εικόνα 47. Πόλγες (poljes) και λούτσες (loutses) στην περιοχή της ΒΔ Ηπείρου, κατά Runnels & Van Andel. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

Sample	Method	D_E	D/R	Age (kyr B.P.)	Remarks
VA93-05	TLr	385±79	4.22	91±14	Kokkinopilos, paleosol (MS 5)
VA94-27	IRSLa	27±2	4.47	6.1±0.6	Ayia, upper paleosol (MS 2)
	IRSLr	31±4	–	7±1	
VA94-29	IRSLa	275±22	4.16	65.5±6.8	Ayia, lower paleosol (MS 4)
	IRSLr	354±40	–	84±11	
VA94-30	IRSLr	376±49	4.52	83.1±12	Ayia, lower paleosol (MS 4/5)
VA94-32	TLa	56±3	5.57	10±2	Alonaki, redeposited terra rossa (MS 3)
	TLr	56±2	–	10±2	
	IRSLa	51±2	–	9±2	
VA94-36	TLa	320±24	5.45	59±9	Loutsa, surface paleosol (MS 4)
	TLr	278±16	–	51±8	
	IRSLr	294±41	–	52±8	
VA94-37	IRSLr	289±49	2.18	<128±23	Anavatis, coastal sand
	TLa	443±34	–	<185±28	
VA94-38	IRSLr	445±65	2.23	<188±30	Anavatis, coastal marsh
VA95-01	TLa	14.8±0.7	2.03	7±1	Alonaki Beach, early Holocene paleosol (MS 2)
	IRSLa	18.3±1.4	1.82	11.1±1	
VA95-02	TLa	34.4±2.6	3.32	10.4±1.6	Alonaki Beach, early Holocene paleosol (MS 2)
	IRSLa	31.3±8.8	2.82	10.5±3.0	
VA95-03	TLa	6.2±0.7	1.57	3.9±0.6	Alonaki Beach, Holocene dune
	IRSLa	7.1±0.7	1.42	4.6±0.4	
VA95-04	TLa	9.3±0.9	1.97	4.7±0.7	Alonaki Beach, Holocene paleosol (MS 1)
	IRSLa	11.0±1.8	1.71	5.8±0.6	

Εικόνα 48. Πίνακας ηλικιών αποθέσεων terra rossa από διάφορες υπαίθριες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο εξαγμένες με τη μέθοδο της Θερμοφωταύγειας. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

Age (kyr B.P.)	OIS	Site, Sediment, or Paleosol	Sediment Age (cal kyr B.P.)	Paleosol Maturity Stage (estimated age range)
		Holocene		
		Alonaki Beach: dunes	4.6 ± 0.4	
		Alonaki Beach: upper soil	5.8 ± 0.6	MS 1 (1–3 kyr B.P.)
	1	Ayia: upper paleosol	6.1 ± 0.6–7 ± 1	MS 2 (4–10 kyr B.P.)
		Alonaki Beach: site	9.4 ± 1–10.5 ± 3.0	MS 2 (4–10 kyr B.P.)
		Alonaki: young paleosol	10 ± 2–9 ± 2	MS 2/3 (10–30 kyr B.P.)
		Tsarlambas: site		
12				
	2	*Glacial maximum*		
25				
		Kastritsa	13–25[a]	
		Asprochaliko	13–25[a]	
		Klithi	16–10[a]	
	3			
		Galatas paleosol		MS 4 (30–70 kyr B.P.)
		Asprochaliko	39–25[a]	
		Loutsa paleosol	51 ± 8–59 ± 9	MS 4 (30–70 kyr B.P.)
59				
	4	*First major ice advance*		
74				
		Ayia	65–85	MS 4/5 (60–>100 kyr B.P.)
	5	Kokkinopilos	91 ± 14	MS 5 (70–>100 kyr B.P.)
	d–a	Asprochaliko	96–98[a,b]	
115				
		Tyrrhenian/Eemian interglacial		
	5e	Anavatis	128 ± 23	
130		Ormos Odysseos		MS 5?
	6	Alonaki: site		MS 5
190				
		Kokkinopilos handaxe?	ca. 200[c]	

Εικόνα 49. Διάγραμμα ωριμότητας των παλαιοζημάτων στην περιοχή της Πρέβεζας. Πηγή: Runnels & Van Andel 2003.

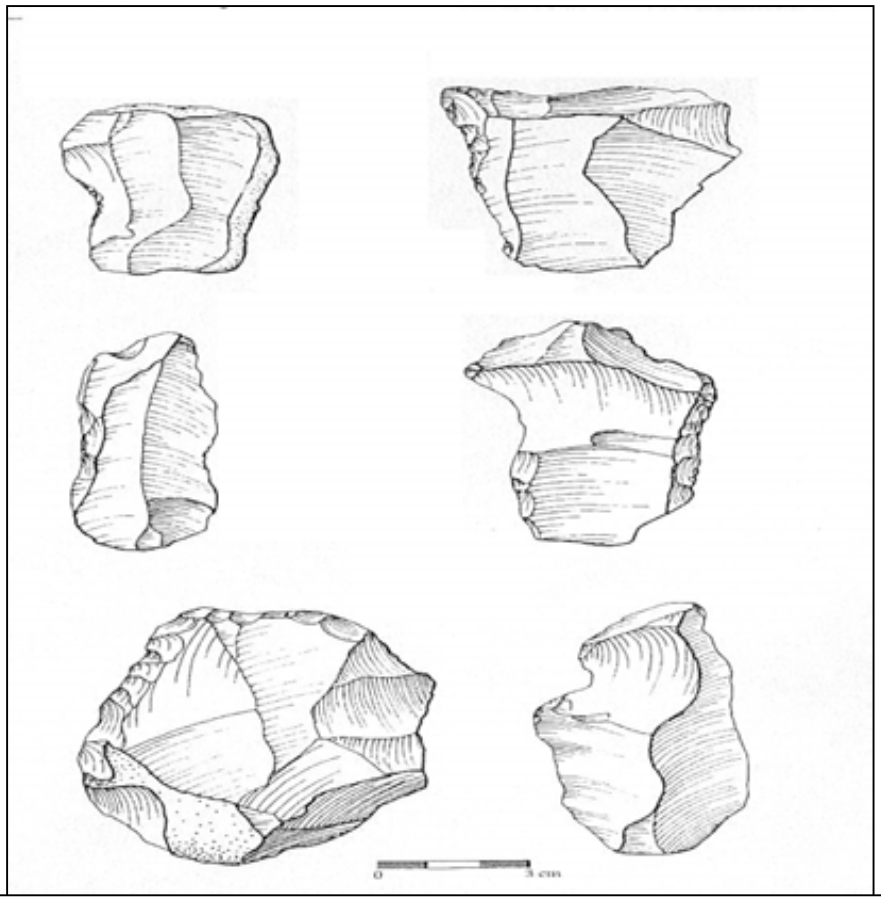

Εικόνα 50. Μουστέρια λίθινα τέχνεργα από την επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου του Cambride στον Παραπόταμο. Πηγή: Papaconstantinou & Vasilopoulou 1997.

Εικόνα 51. Άποψη του φαραγγιού στον Παραπόταμο. Διακρίνονται στις διάφορες αναβαθμίδες οι αποθέσεις terra rossa.

Εικόνα 52. Άποψη του γενικότερου χώρου στον Παραπόταμο από τις δοκιμαστικές τομές Α.

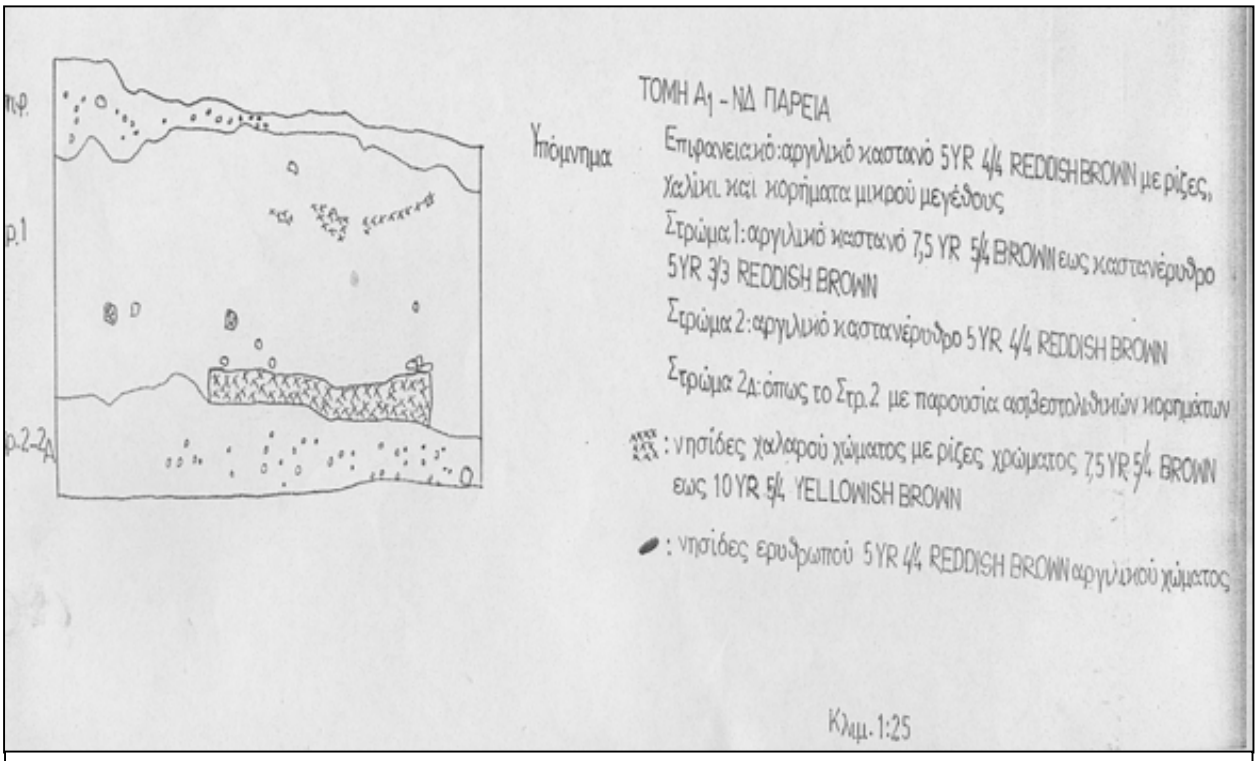

Εικόνα 53. Γενική στρωματογραφία των τομών Α στην ανασκαφή στον Παραπόταμο.

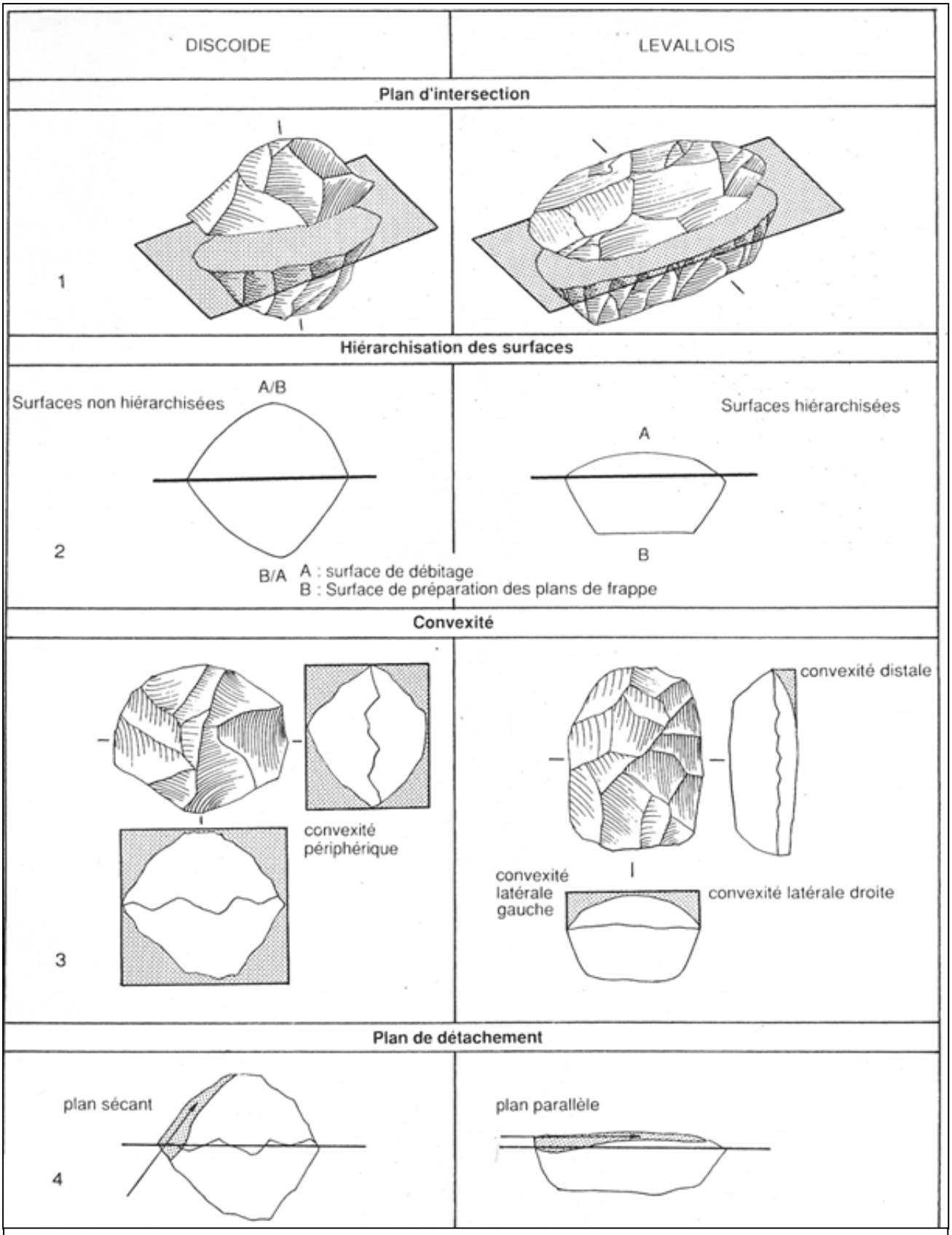

Εικόνα 54. Οι διαφορές της μεθόδου απόκρουσης σε ένα δισκοειδή και ένα πυρήνα Levallois. Πηγή: Böeda 1994.

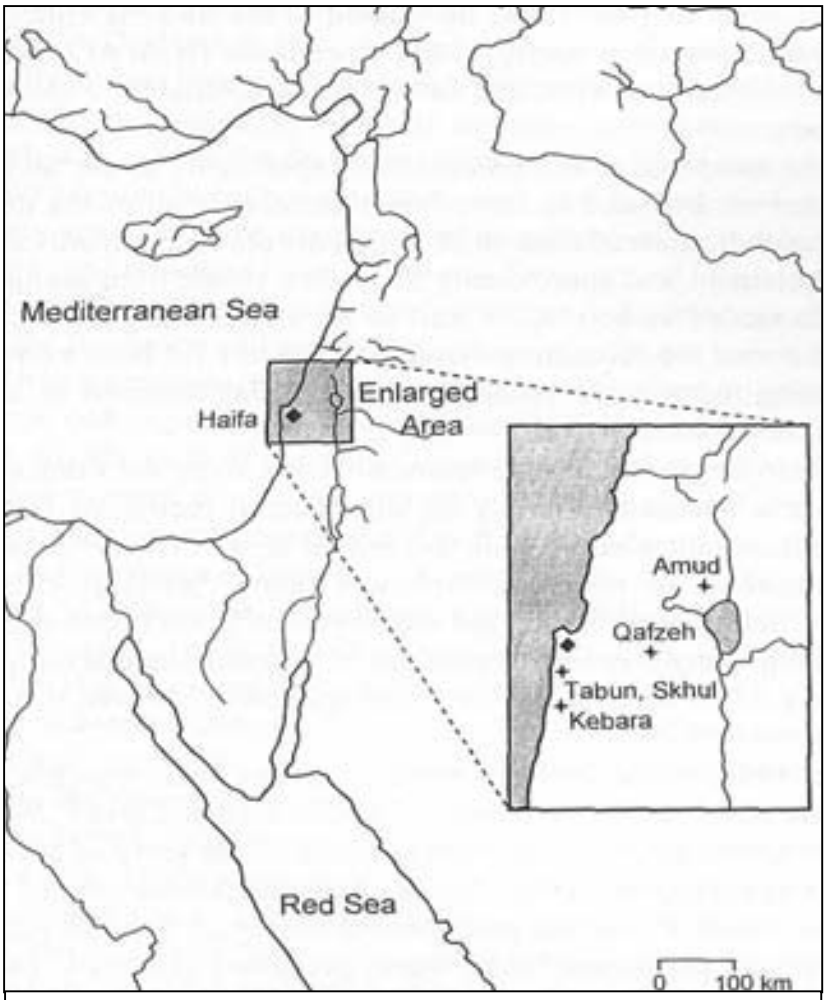

Εικόνα 55. Θέσεις με παλαιοανθρωπολογικά και αρχαιολογικά κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής. Πηγή: Valladas *κ.α* 1998.

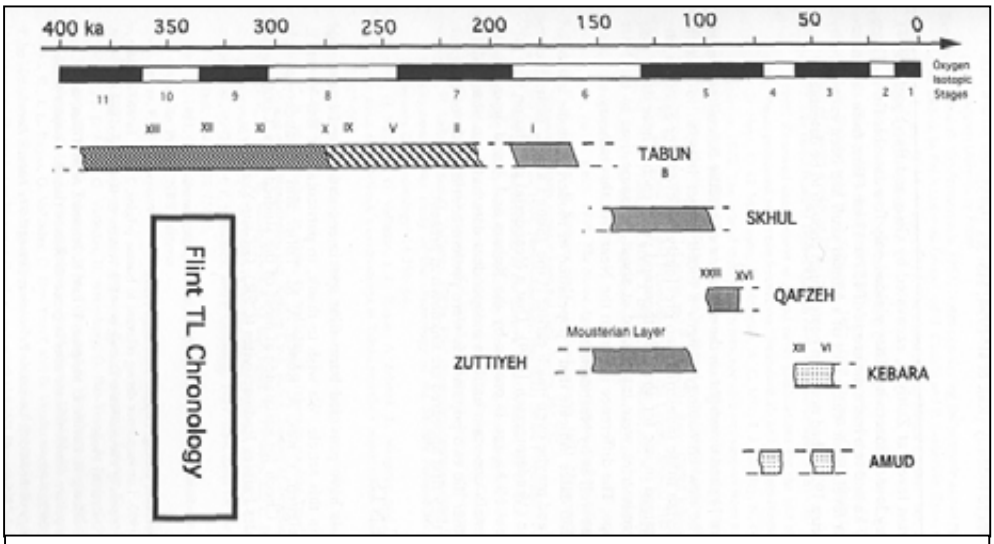

Εικόνα 56. Ηλικίες αρχαιολογικών και παλαιοανθρωπολογικών καταλοίπων σε θέσεις της Εγγύς Ανατολής, έτσι όπως προέκυψαν ύστερα από την εφαρμογή της μεθόδου της Θερμοφωταύγειας σε θερμασμένους πυριτόλιθους. Πηγή: Valladas *κ.α* 1998.

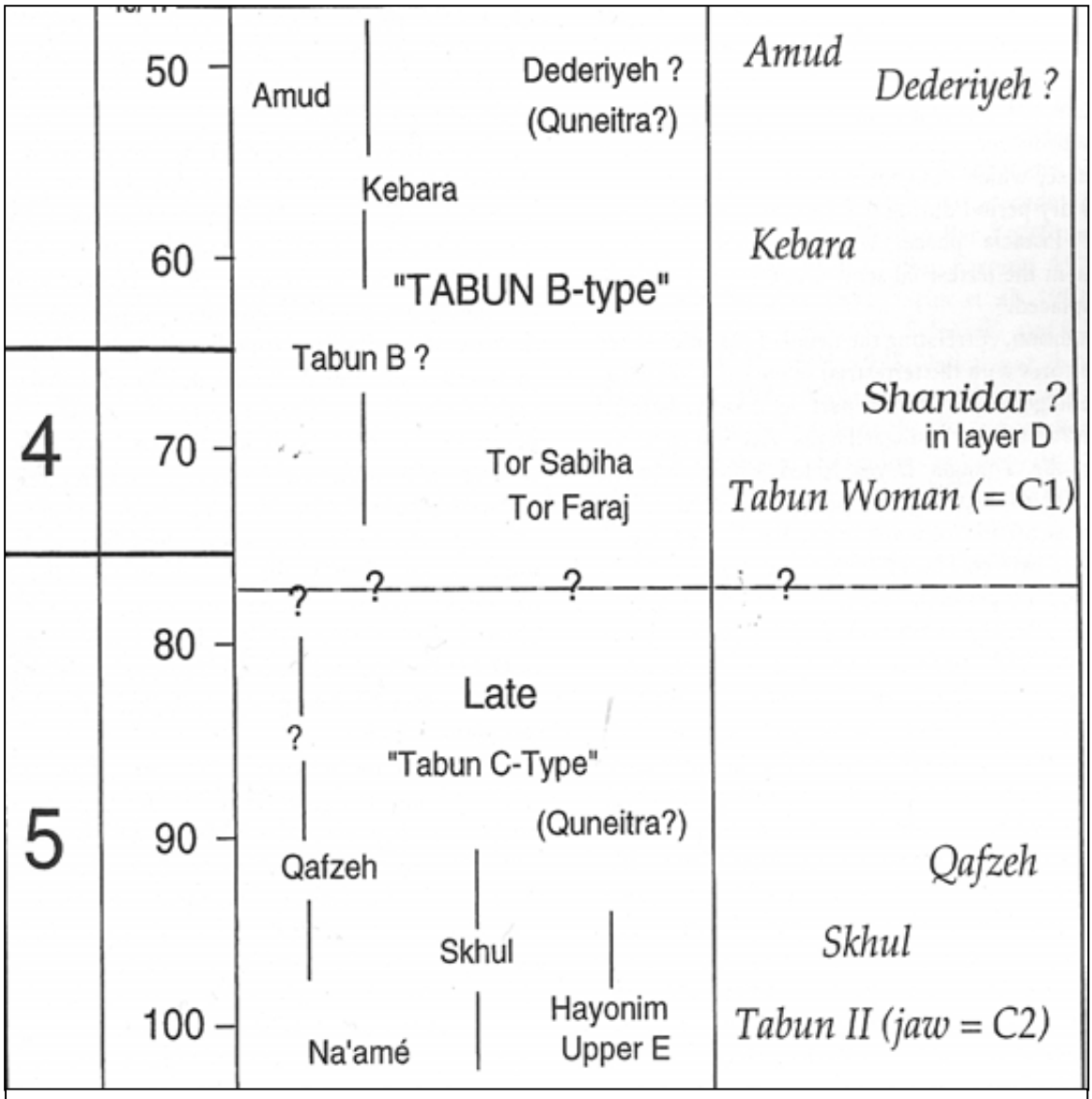

Εικόνα 57. Χρονολογική διαίρεση της Μουστέριας της Εγγύς Ανατολής στη βάση ηλικιών λιθοτεχνιών και παλαιοανθρωπολογικών καταλοίπων συγκεκριμένων θέσεων. Πηγή: Bar-Yosef 1998.

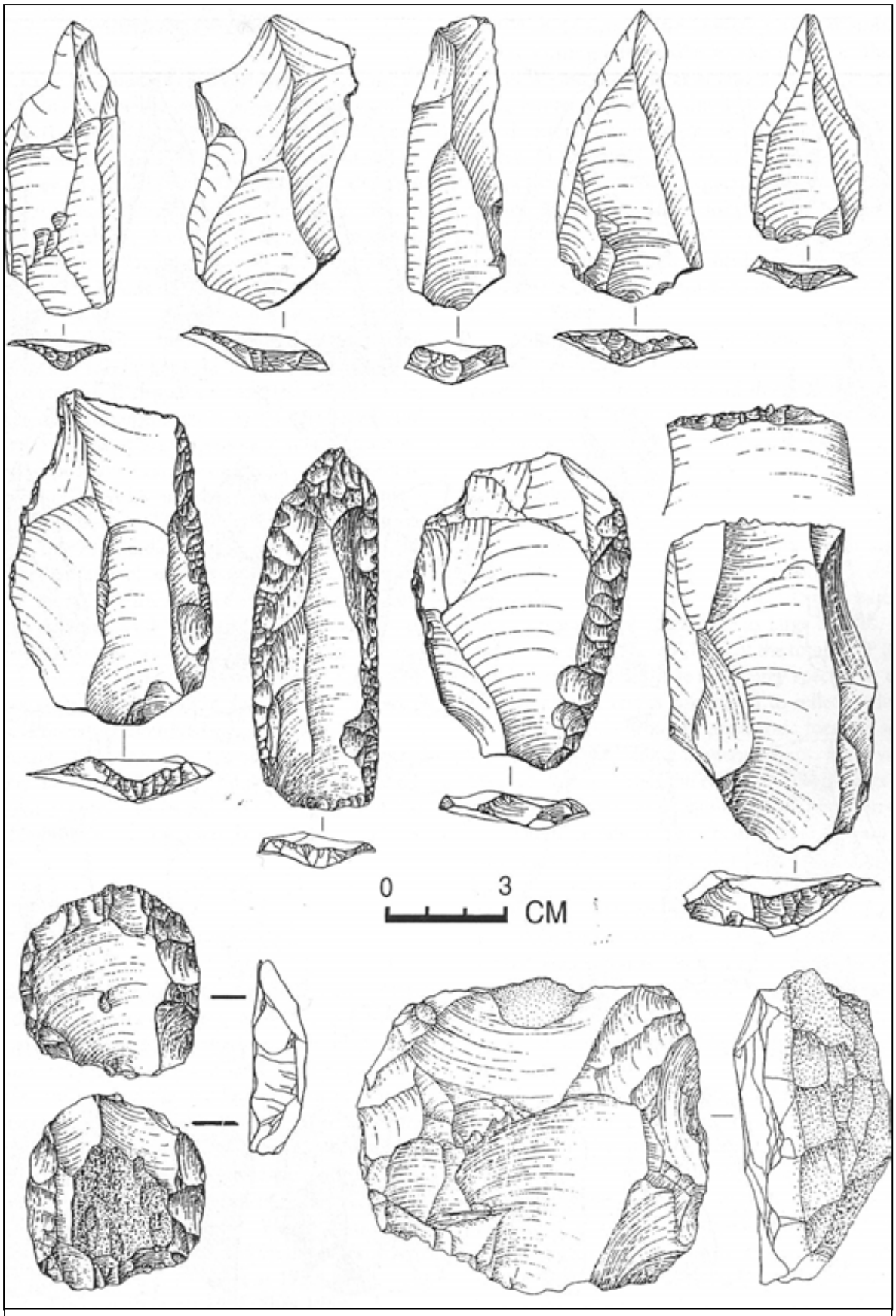

Εικόνα 58. Χαρακτηριστικά Μουστέρια λίθινα τέχνεργα τύπου Tabun C, από το χώρο της Εγγύς Ανατολής. Πηγή: Bar-Yosef 1998.

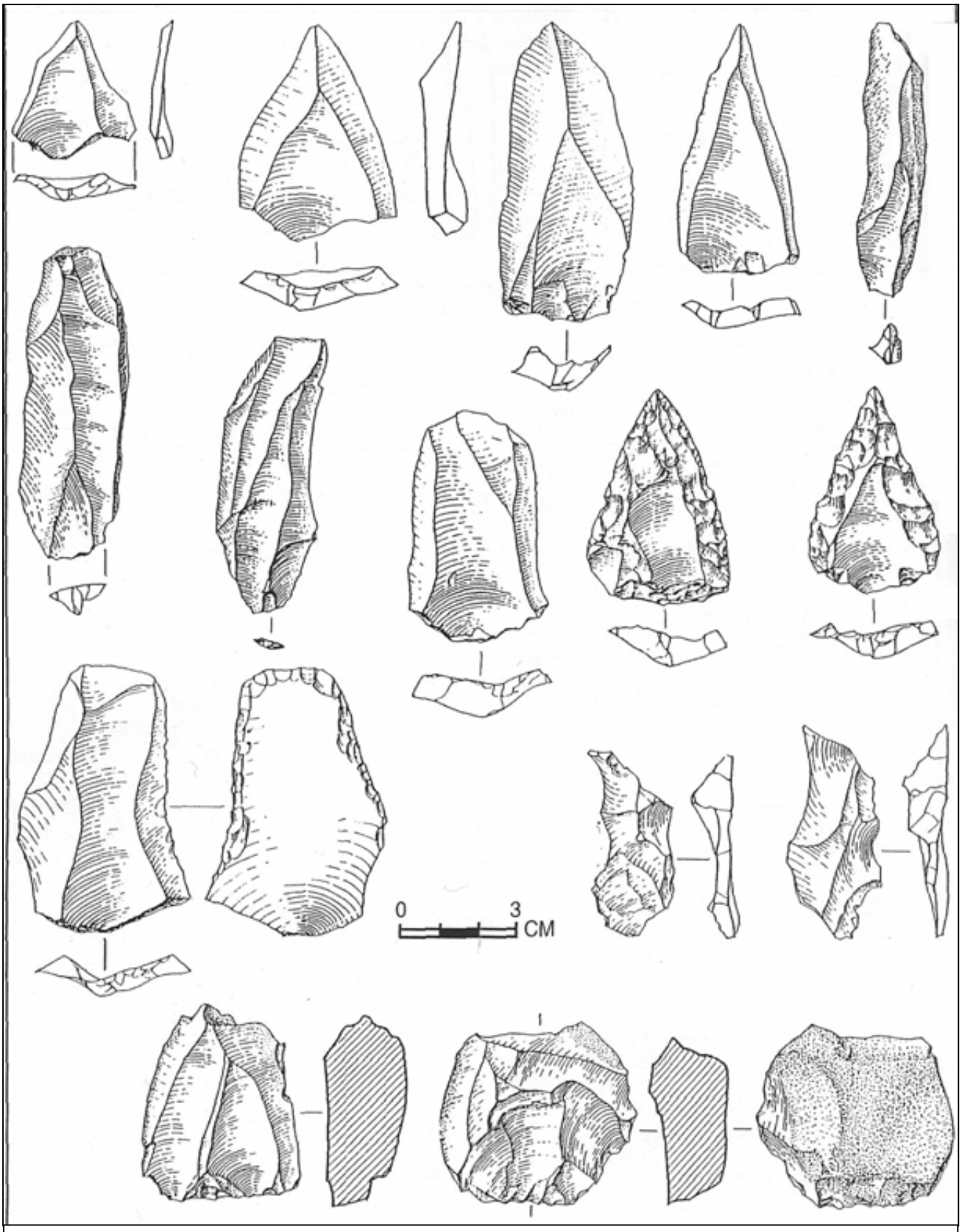

Εικόνα 59. Χαρακτηριστικά Μουστέρια λίθινα τέχνεργα τύπου Tabun B, από το χώρο της Εγγύς Ανατολής. Πηγή: Bar-Yosef 1998.

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

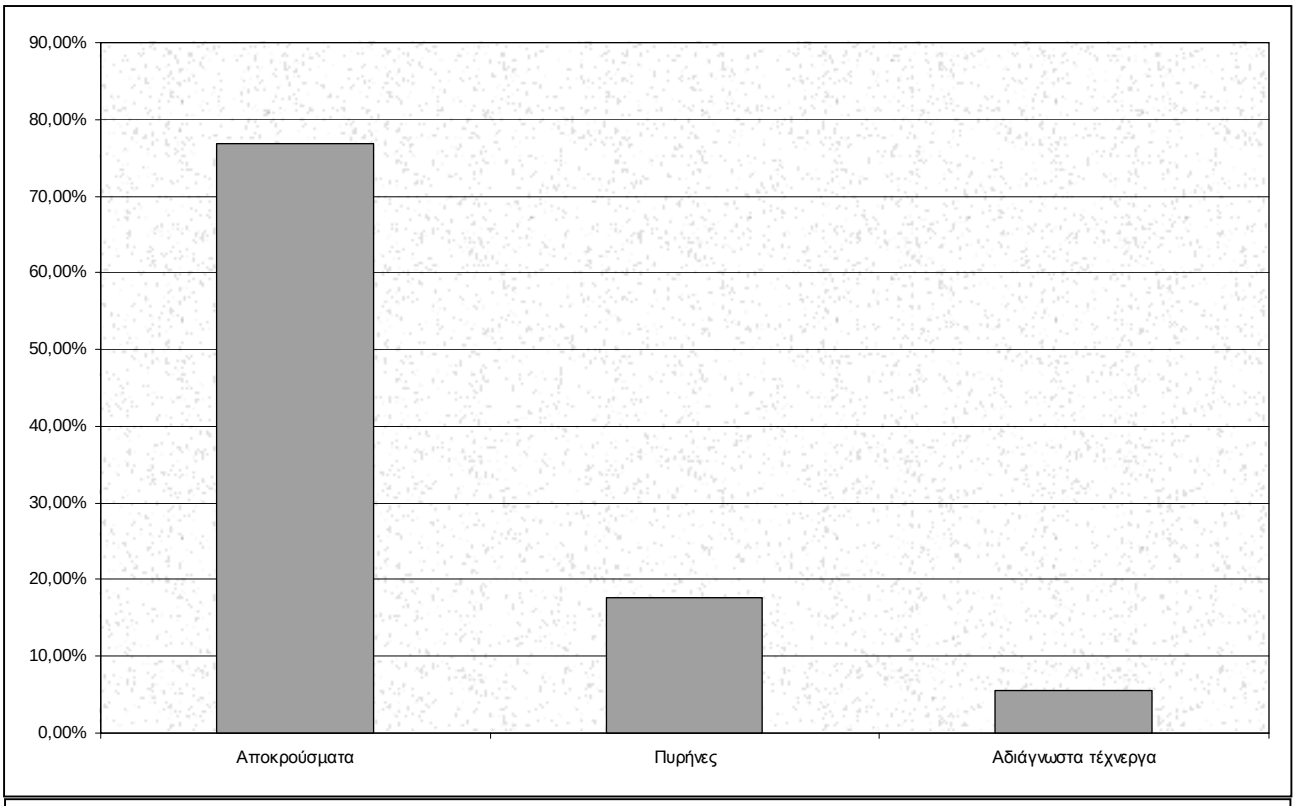

Γράφημα 1. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Γενική σύνθεση της λιθοτεχνίας.

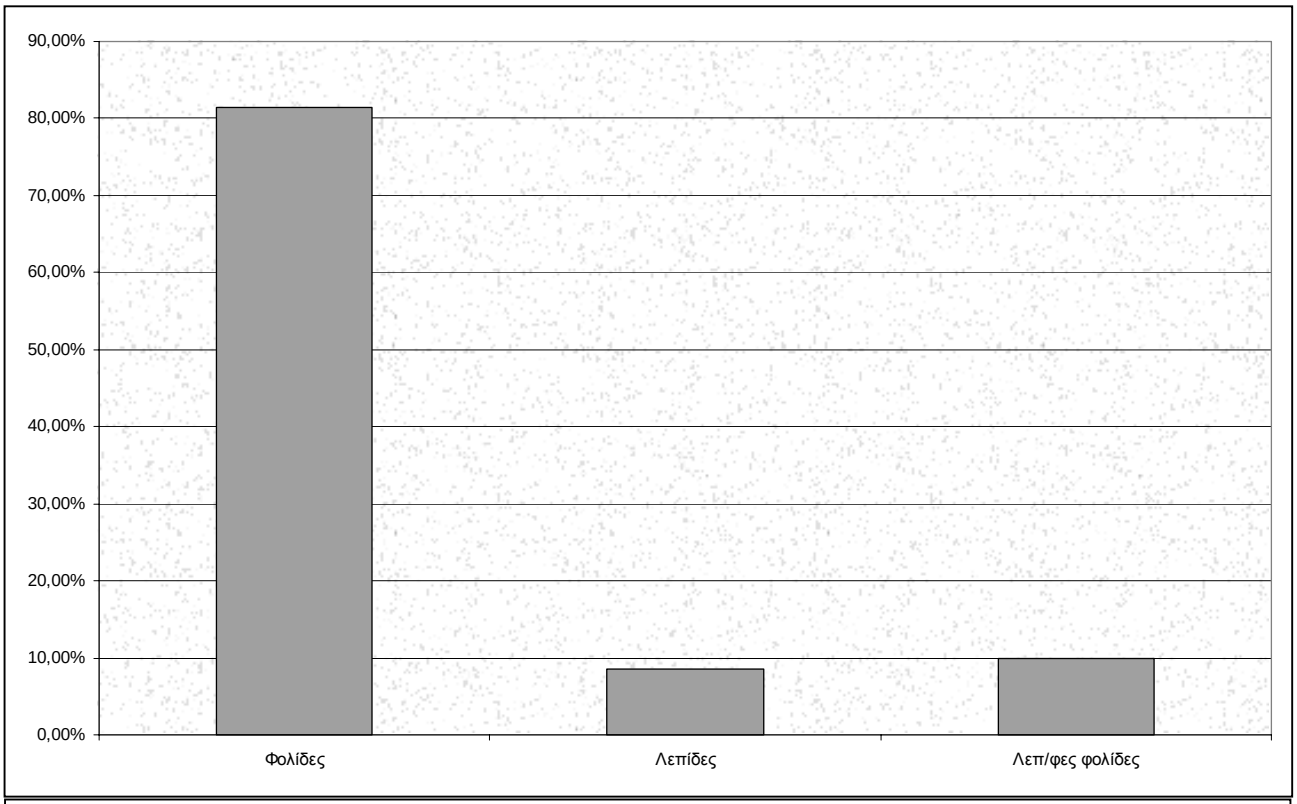

Γράφημα 2. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Ποσοστά φολίδων, λεπίδων και λεπιδόμορφων φολίδων.

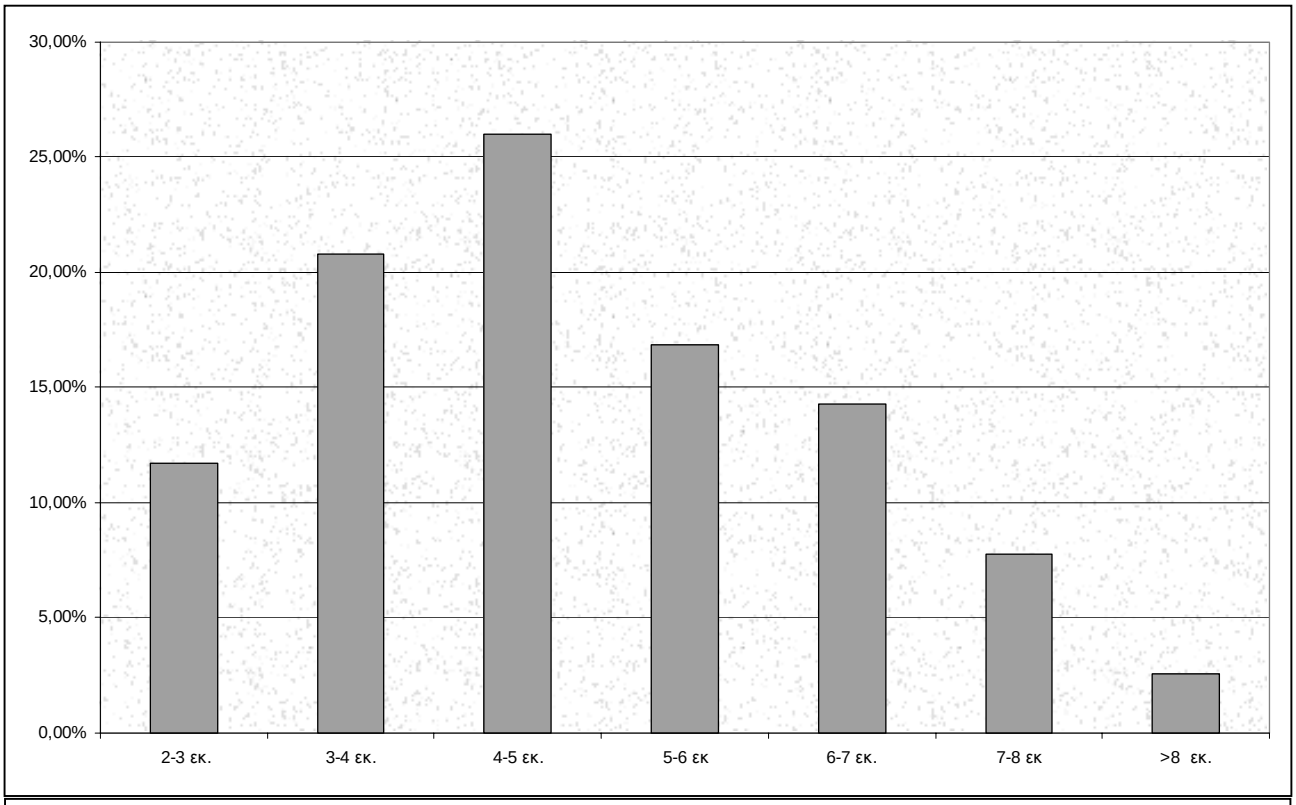

Γράφημα 3. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Μήκος των ακέραιων αποκρουσμάτων (ποσοστά).

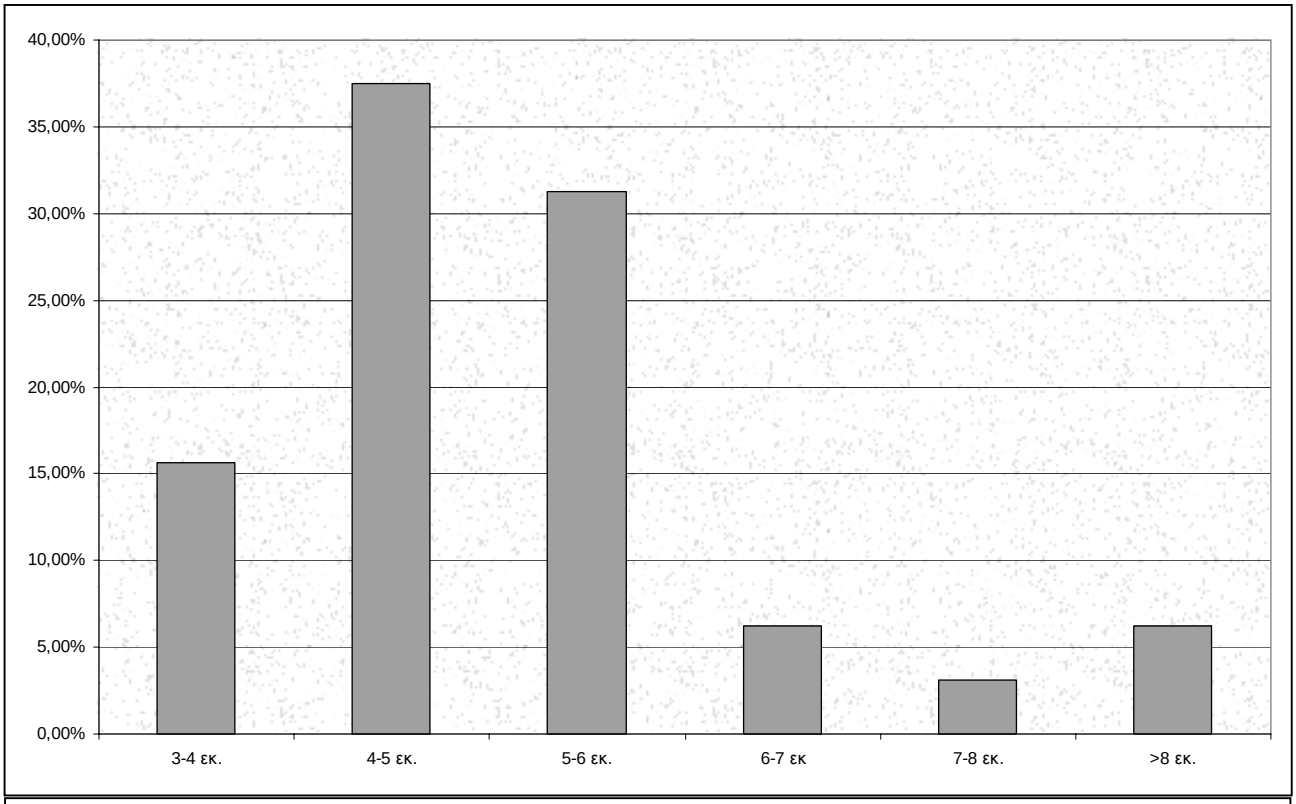

Γράφημα 4. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Μήκος των πυρήνων (ποσοστά).

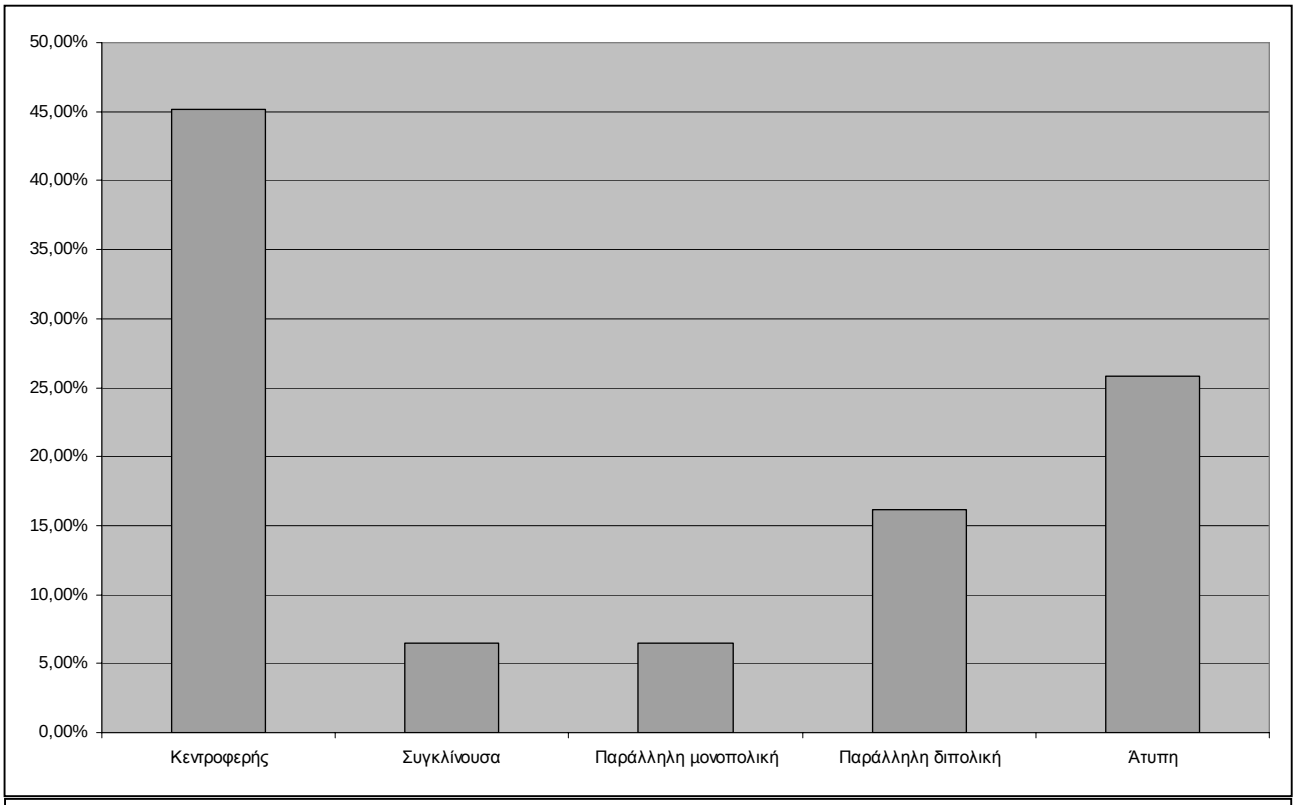

Γράφημα 5. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Ποσοστά των διαφόρων μεθόδων απόκρουσης των πυρήνων σε σχέση με τον προσανατολισμό της λάξευσης.

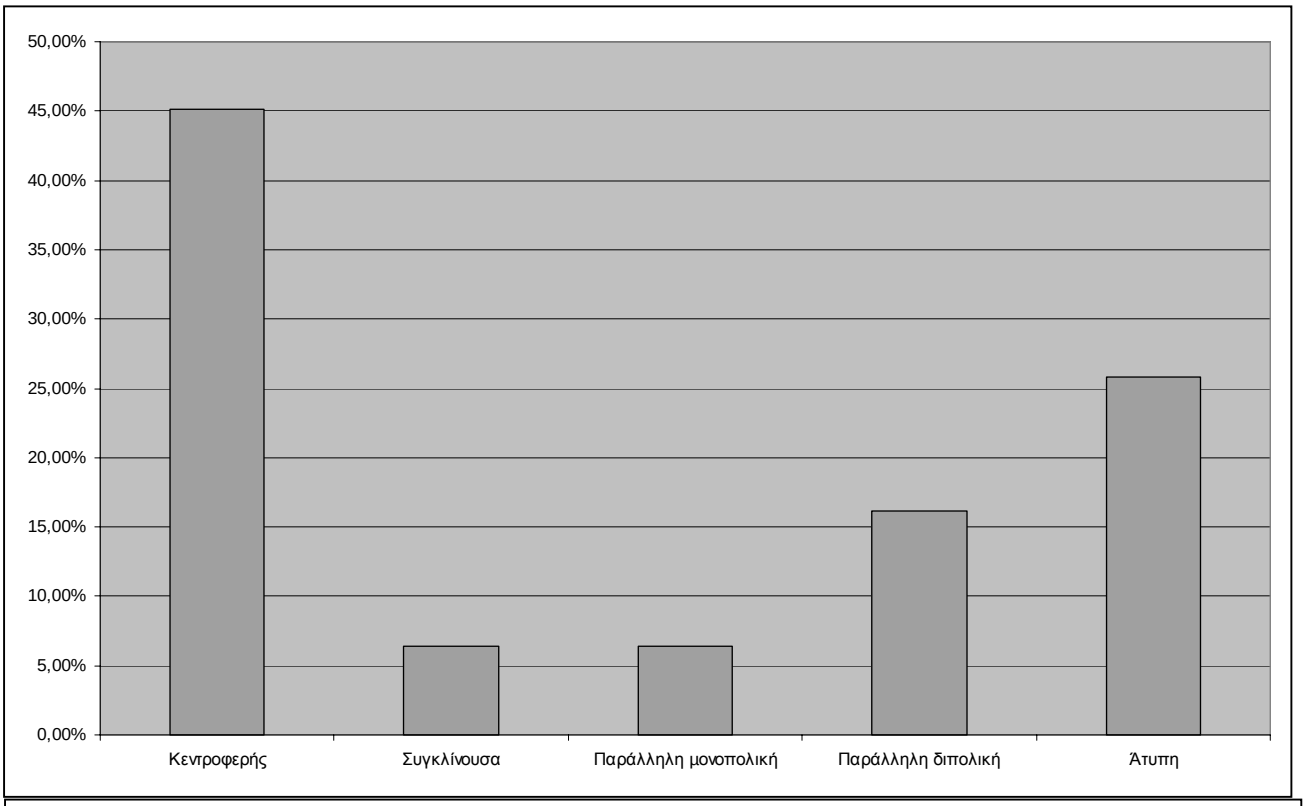

Γράφημα 6. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Μέθοδος απόκρουσης των πυρήνων σε σχέση με τον προσανατολισμό της λάξευσης και τη χρήση ή μη της τεχνικής Levallois.

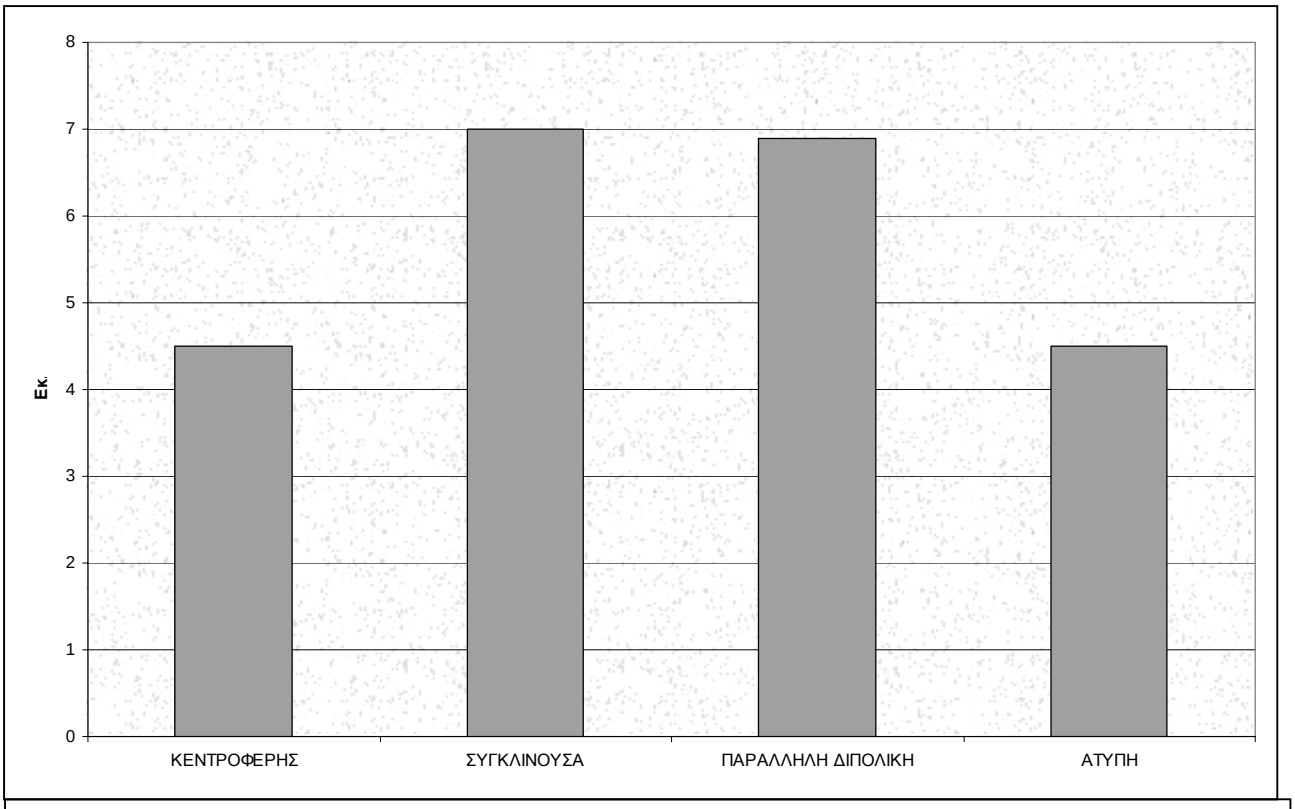

Γράφημα 7. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Μέσο μήκος των πυρήνων κατά μέθοδο απόκρουσης.

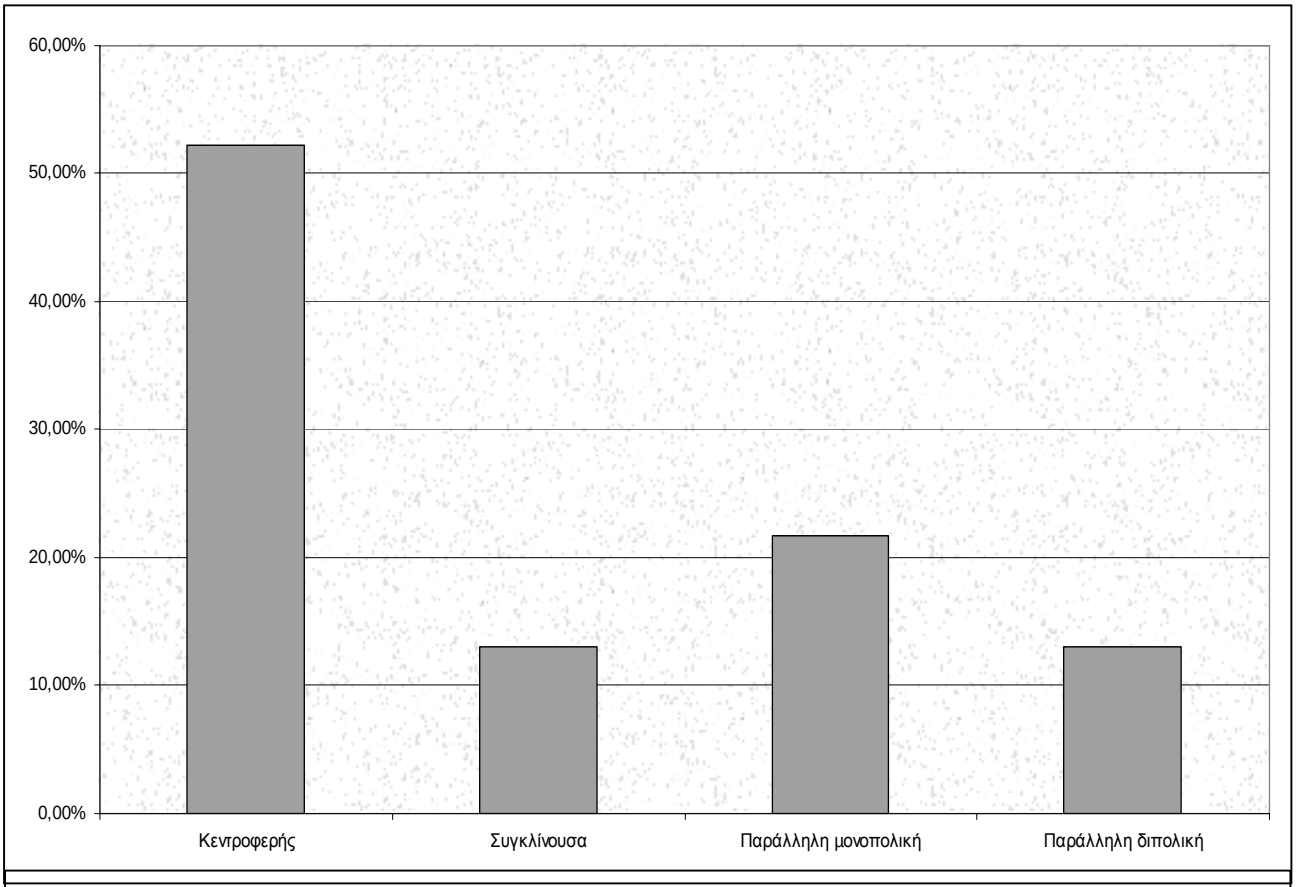

Γράφημα 8. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Διαγνώσιμες μέθοδοι απόκρουσης στα αποκρούσματα (ποσοστά).

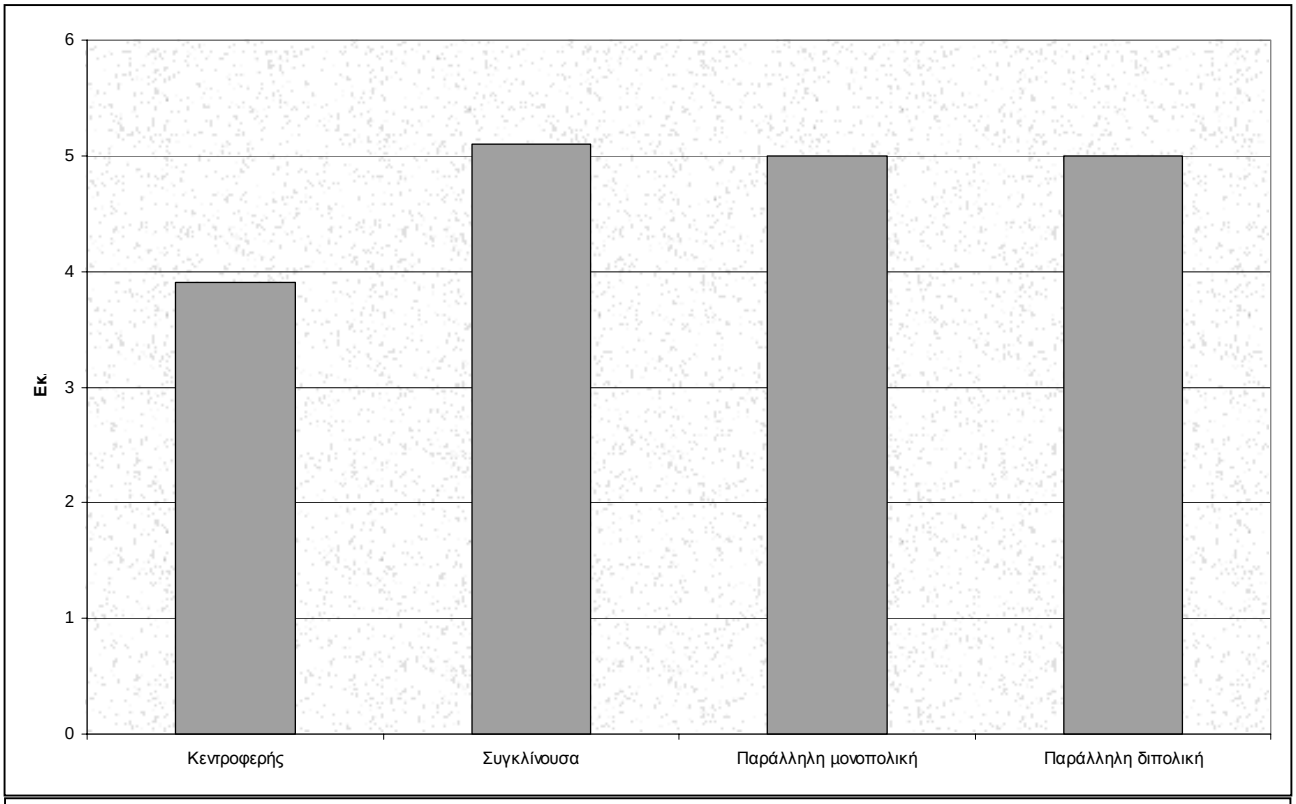

Γράφημα 9. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Μέσο μήκος των αποκρουσμάτων με διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά, κατά μέθοδο απόκρουσης.

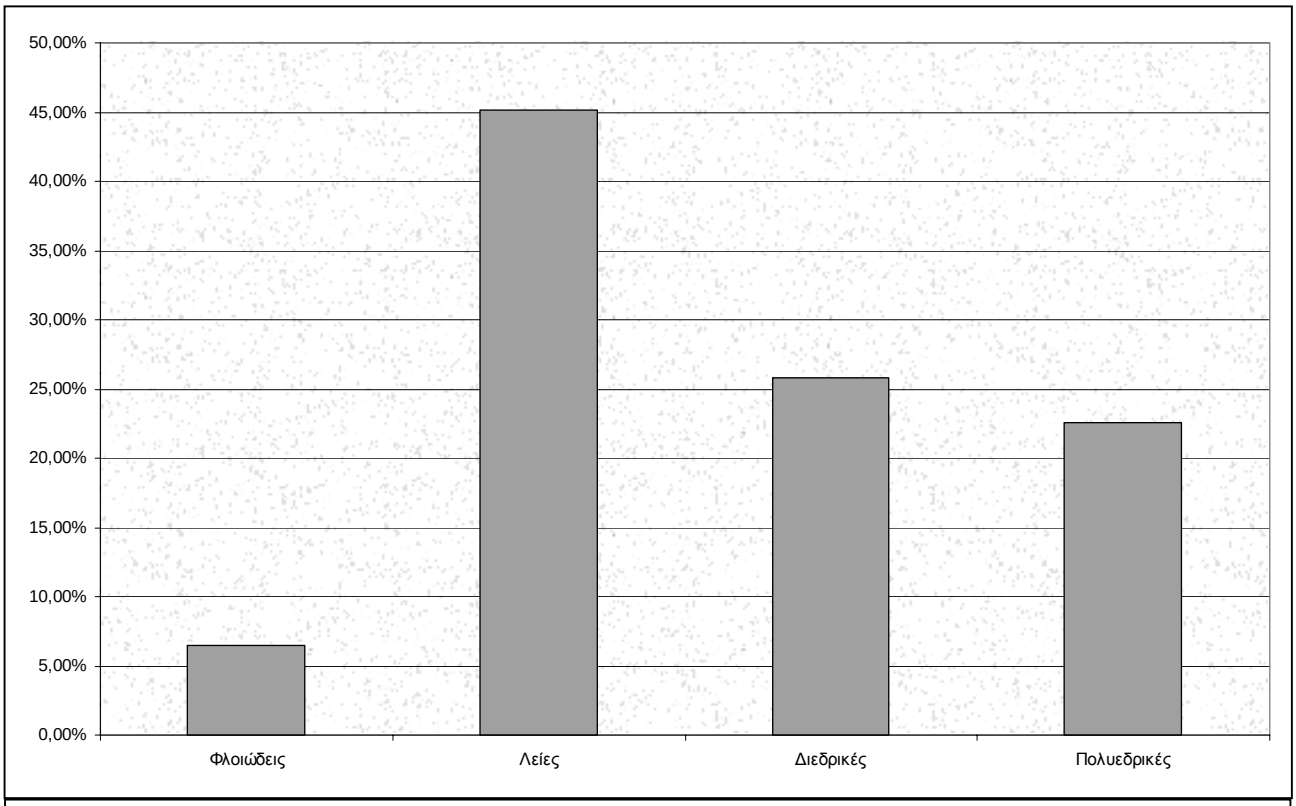

Γράφημα 10. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Είδος φτέρνας στα αποκρούσματα με διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά (ποσοστά).

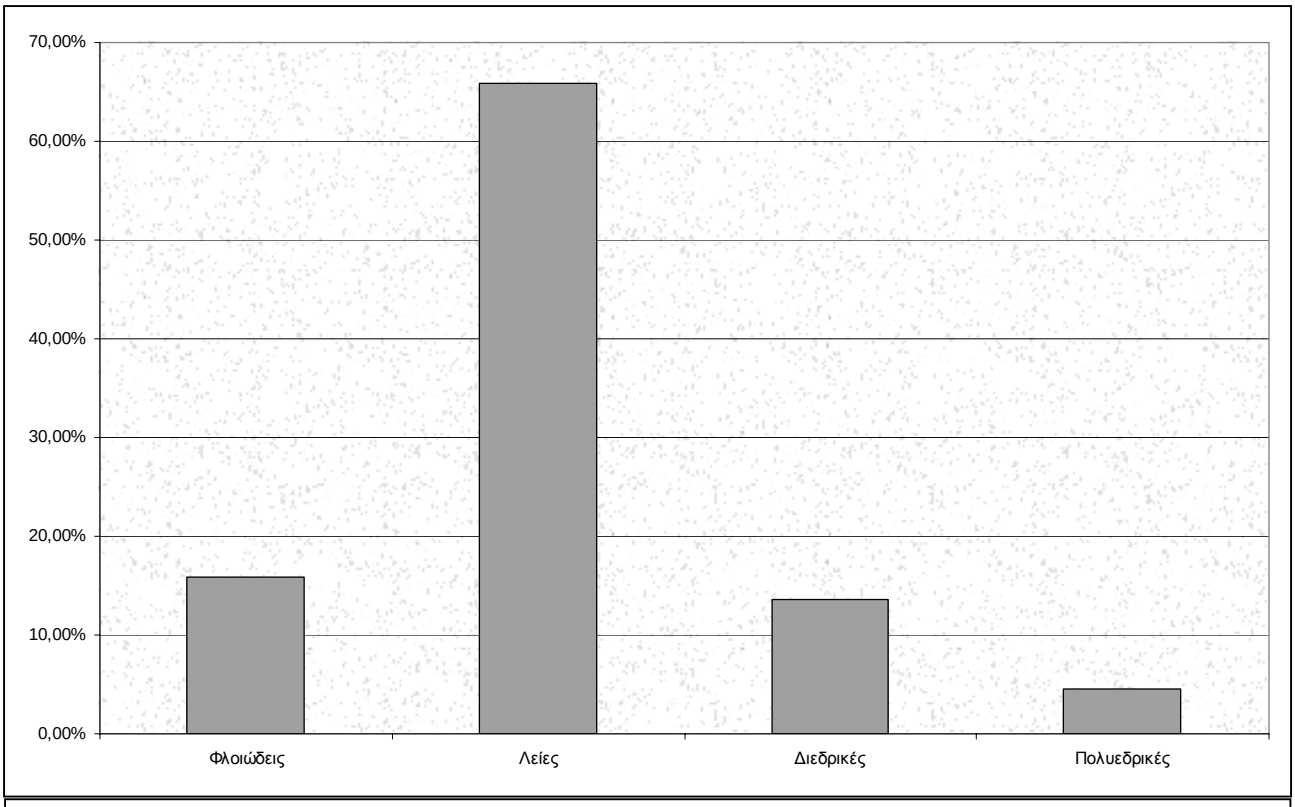

Γράφημα 11. Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Είδος φτέρνας στα αποκρούσματα με μη διαγνώσιμα τεχνολογικά χαρακτηριστικά (ποσοστά).

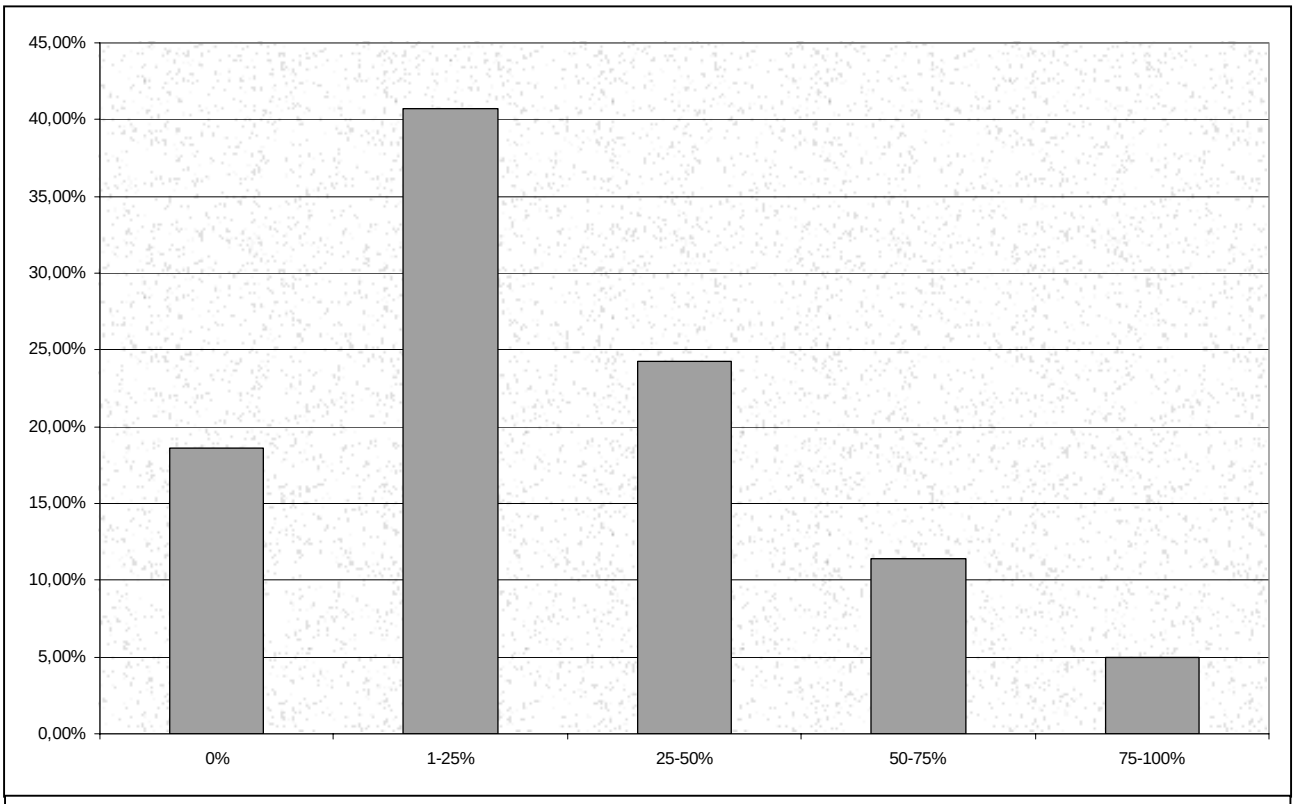

Γράφημα 12. Παραπόταμος, στρώμα 2^A. Ποσοστά φλοιού στο σύνολο των αποκρουσμάτων.

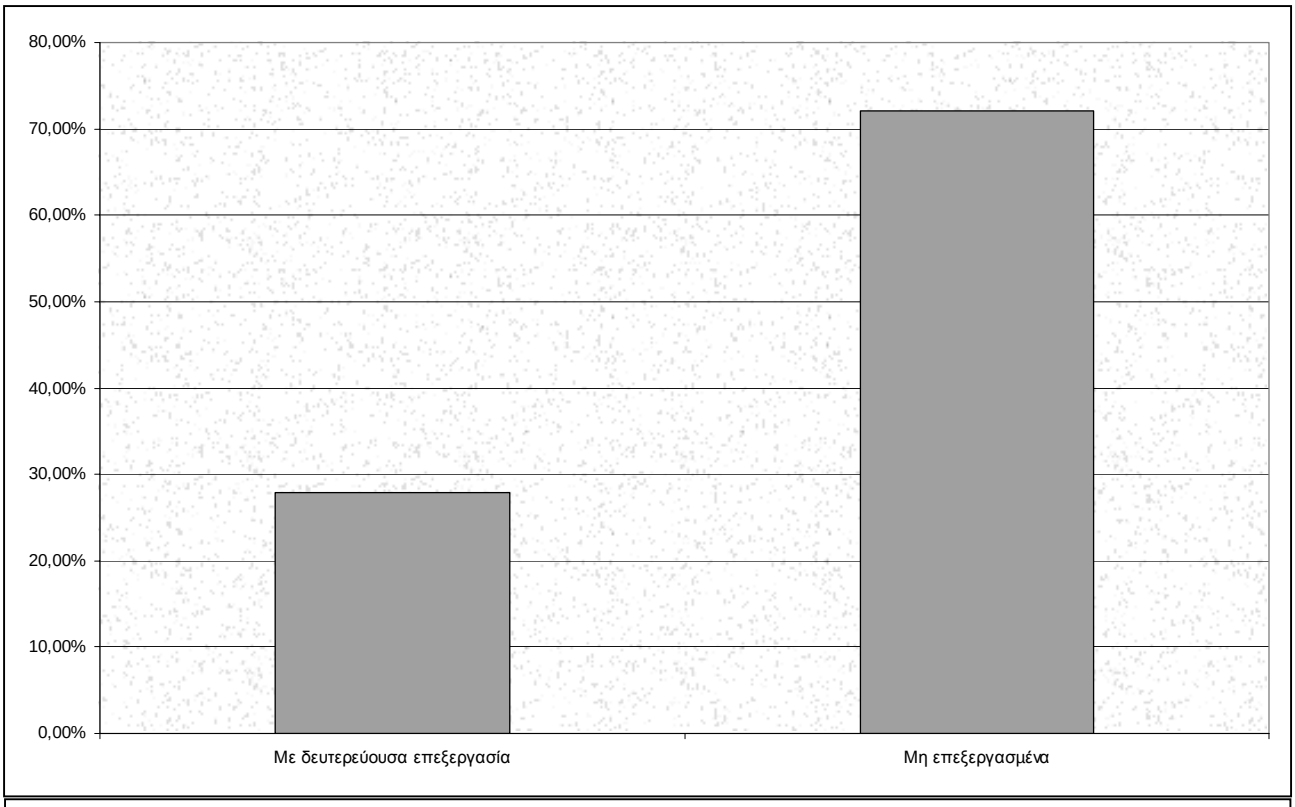

Γράφημα 13. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Ποσοστά αποκρουσμάτων με δευτερεύουσα επεξεργασία.

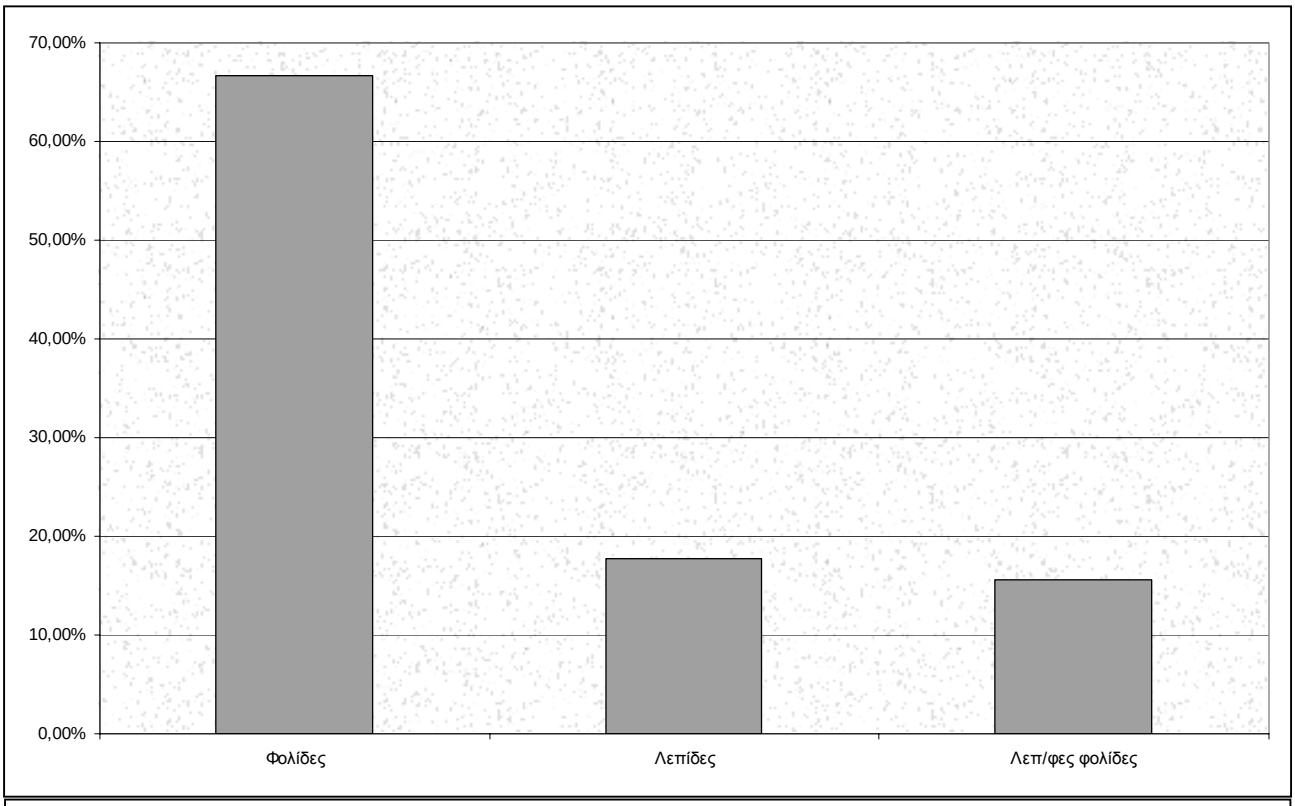

Γράφημα 14. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Υπόβαθρα των εργαλειοτύπων (ποσοστά).

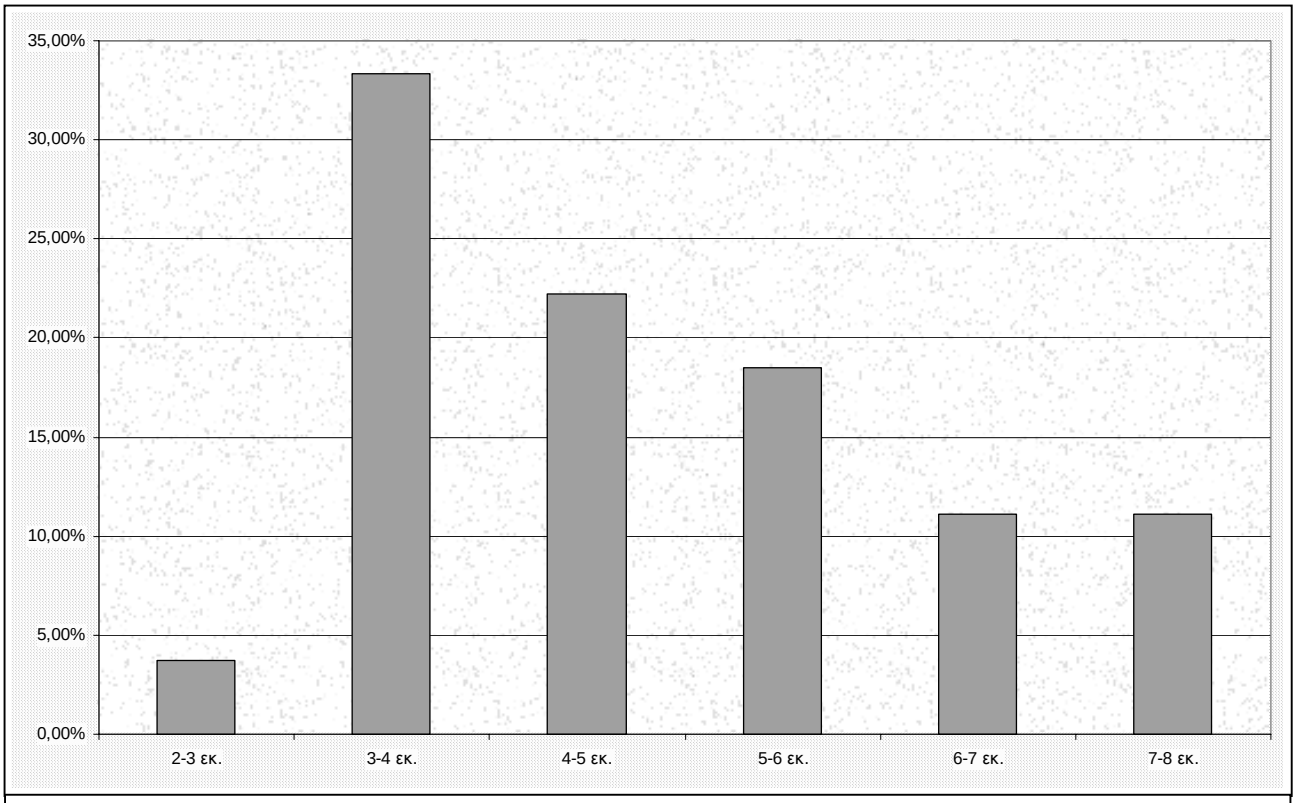

Γράφημα 15. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Μήκος των τεχνέργων με δευτερεύουσα επεξεργασία (ποσοστά).

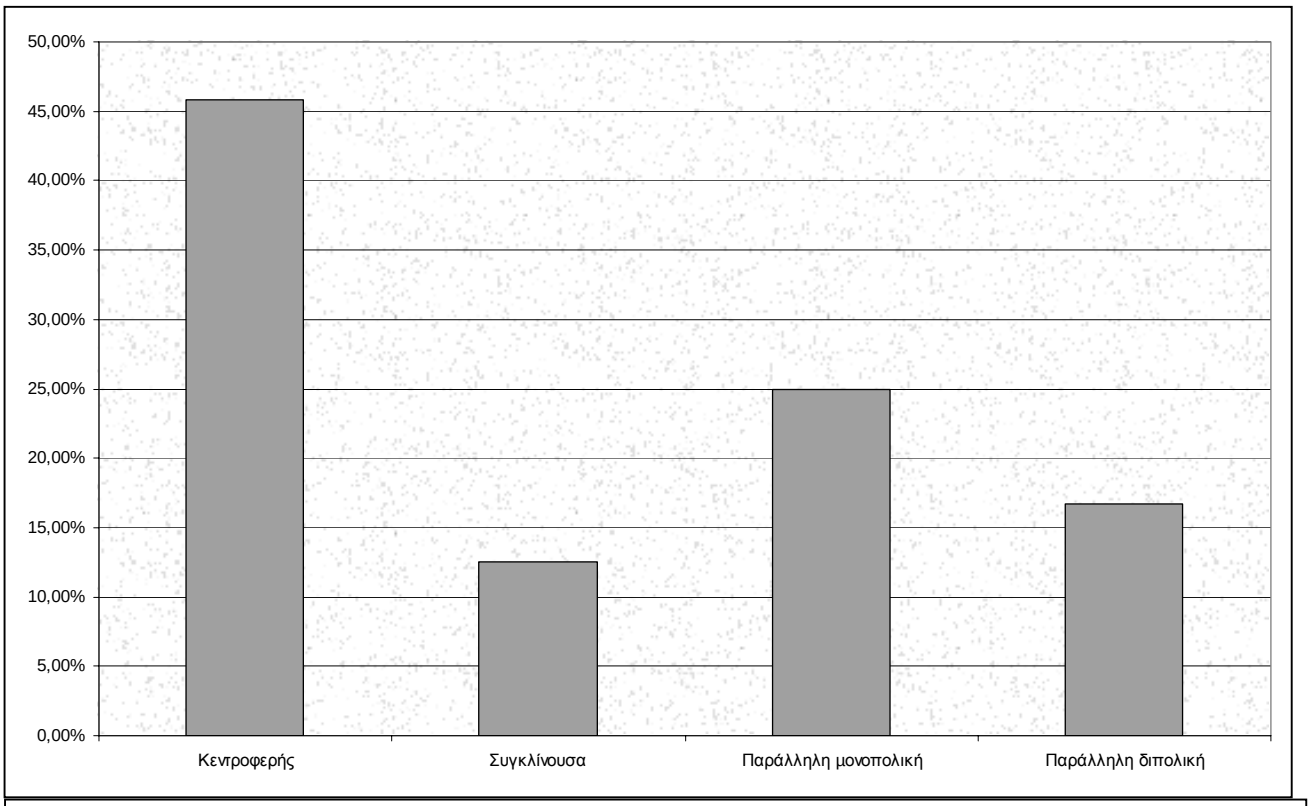

Γράφημα 16. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης στα τέχνεργα με δευτερεύουσα επεξεργασία.

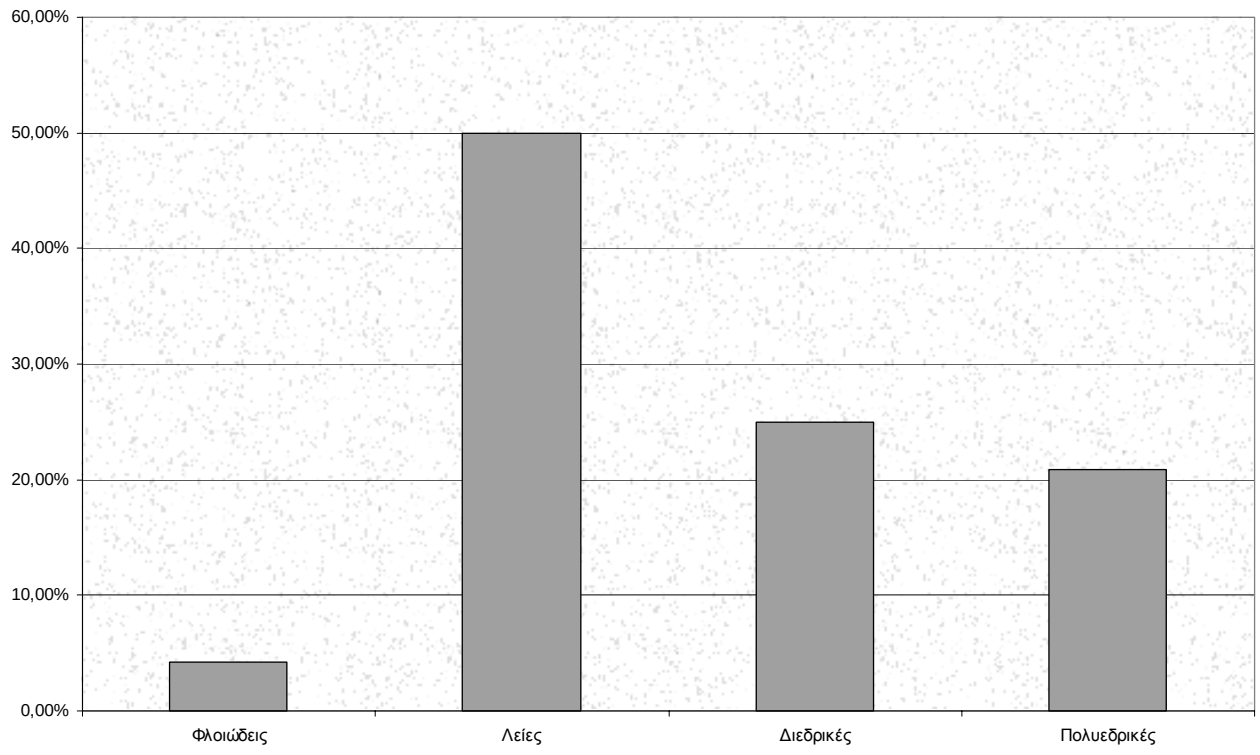

Γράφημα 17. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Είδος φτέρνας στα τέχνεργα με δευτερεύουσα επεξεργασία (ποσοστά).

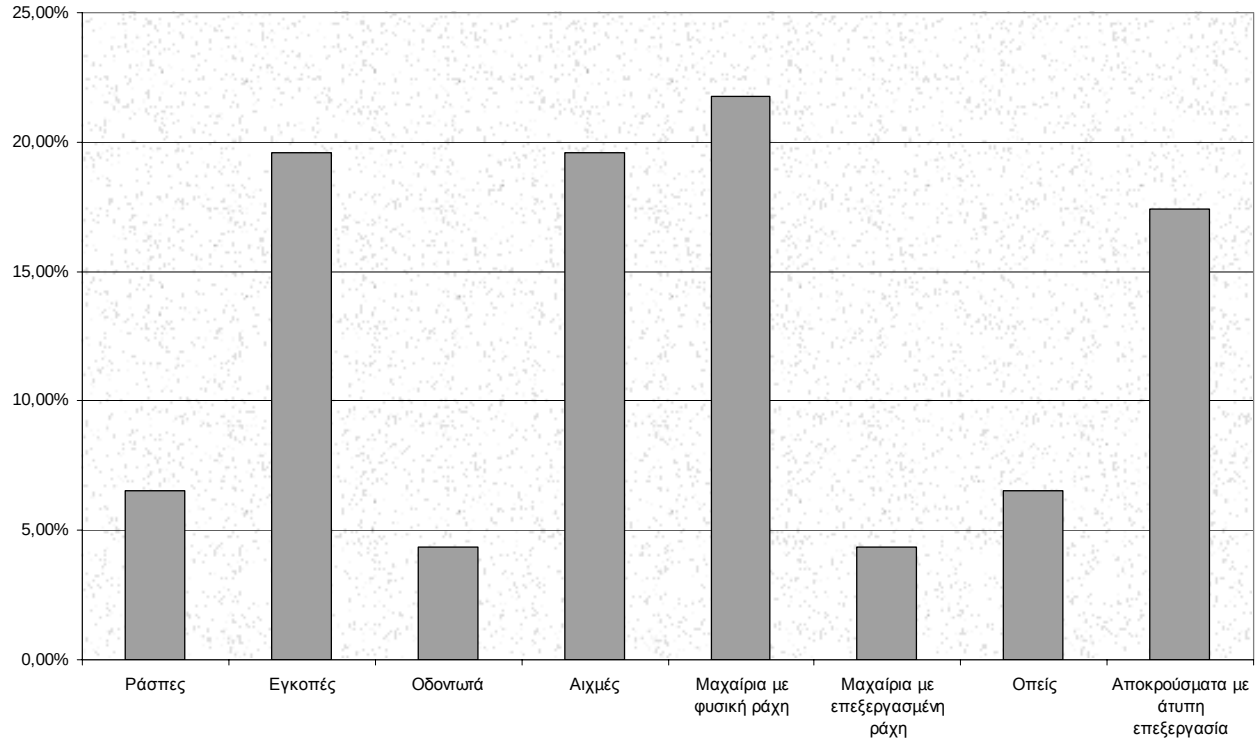

Γράφημα 18. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Τυπολογία επεξεργασμένων αποκρουσμάτων (ποσοστά).

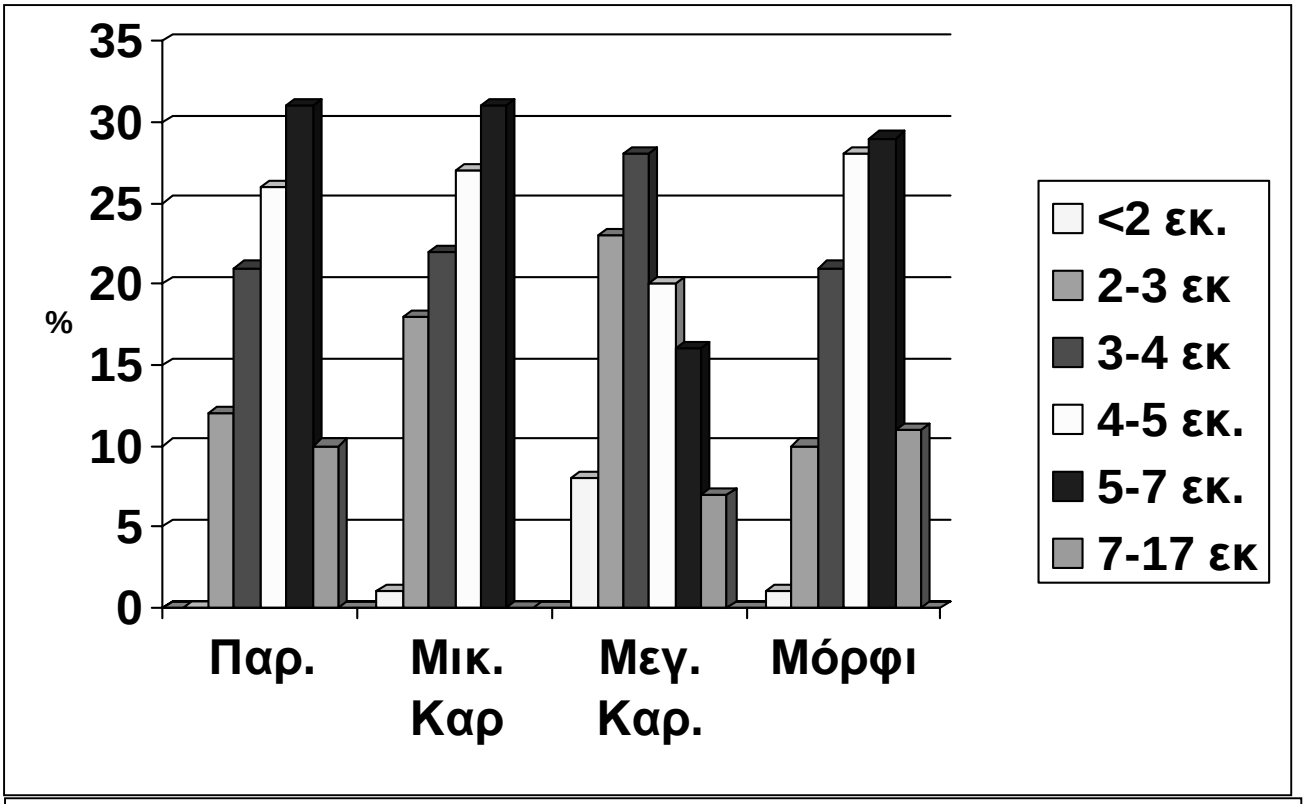

Γράφημα 19. Μήκος των αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^{A} στον Παραπόταμο σε σχέση με τις λιθοτεχνίες των θέσεων Μικρό Καρβουνάρι, Μεγάλο Καρβουνάρι και Μόρφι (ποσοστά).

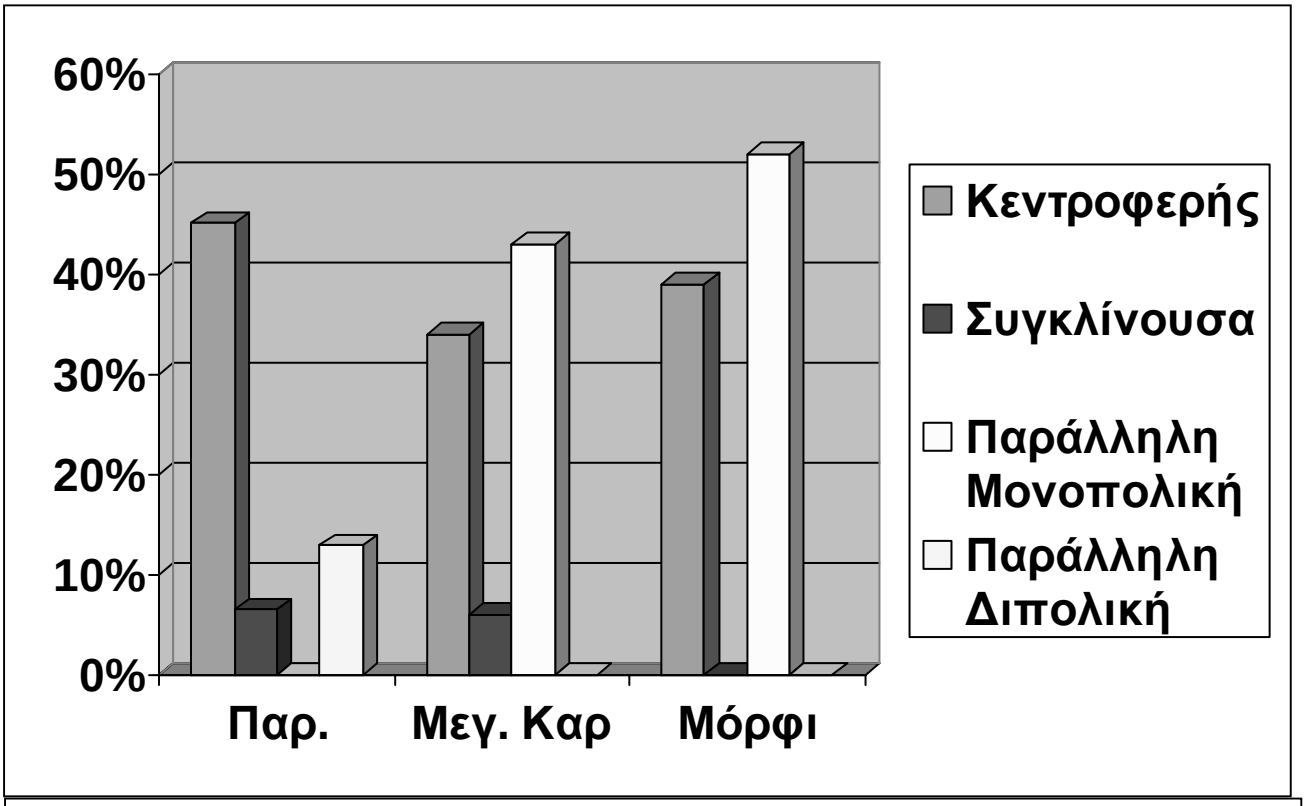

Γράφημα 20. Ποσοστά των κυριότερων μεθόδων απόκρουσης των πυρήνων στο στρώμα 2^{A} στον Παραπόταμο και στις λίθοτεχνίες των θέσεων Μεγάλο Καρβουνάρι και Μόρφι.

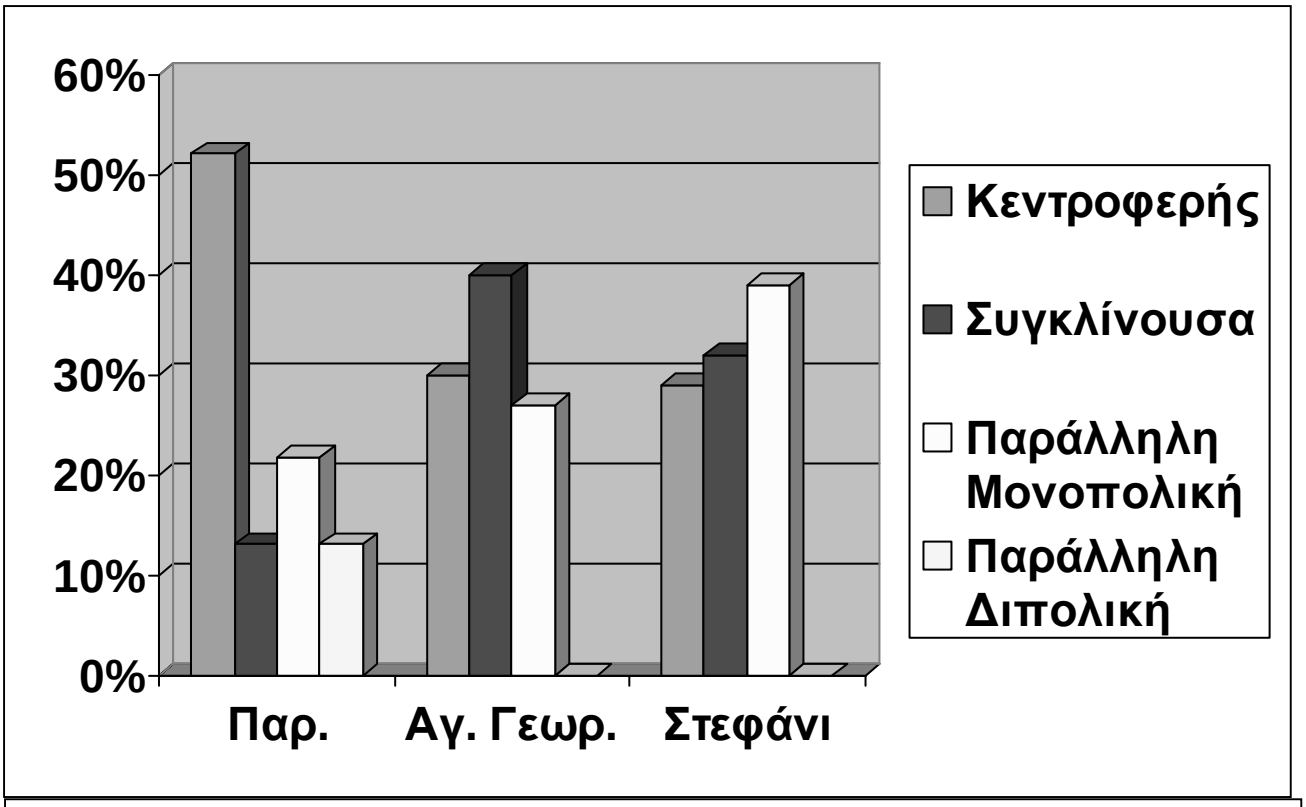

Γράφημα 21. Ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης των αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο και στις λιθοτεχνίες των θέσεων Άγιος Γεώργιος και Στεφάνι.

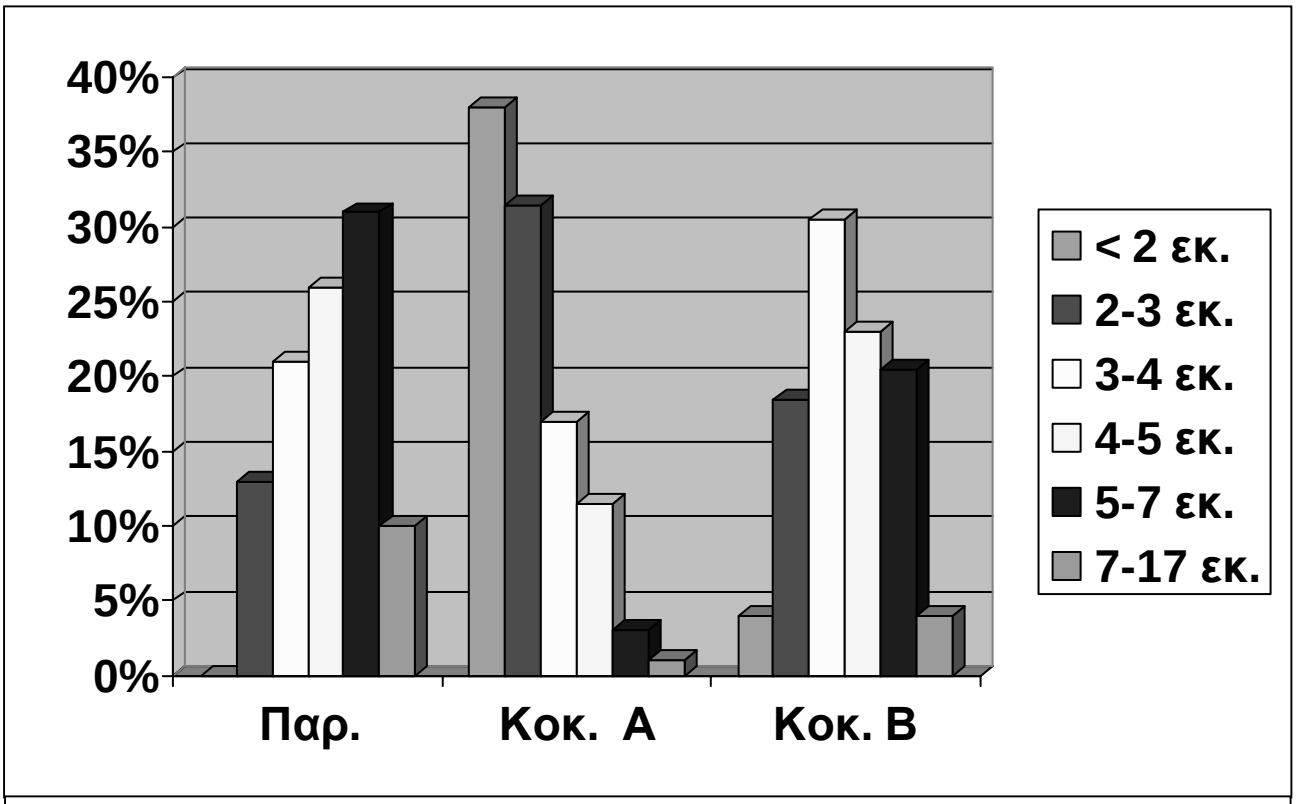

Γράφημα 22. Μήκος των αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^A στον Παραπόταμο και στον Κοκκινόπηλο στους τομείς Α και Β (ποσοστά).

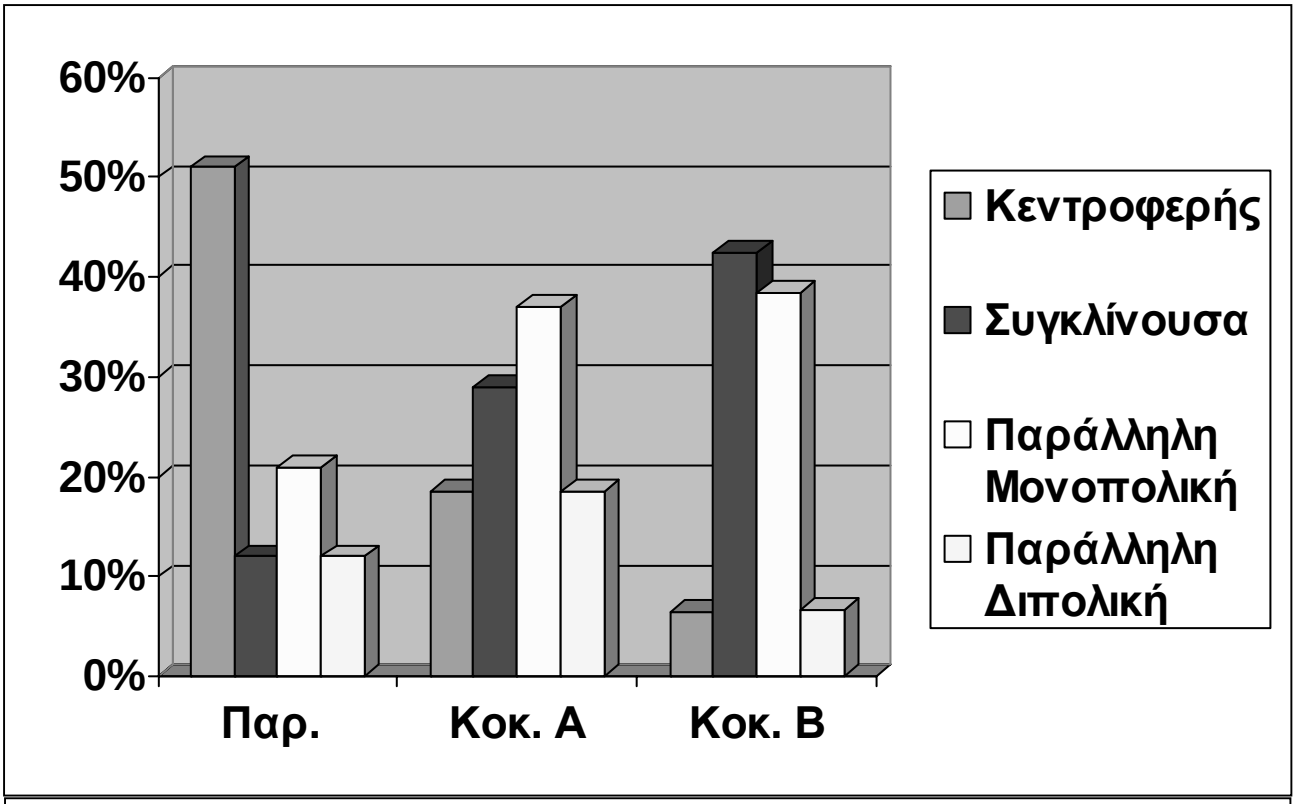

Γράφημα 23. Ποσοστά των μεθόδων απόκρουσης στα αποκρούσματα στο στρώμα 2^{A} και στον Κοκκινόπηλο στους τομείς Α και Β.

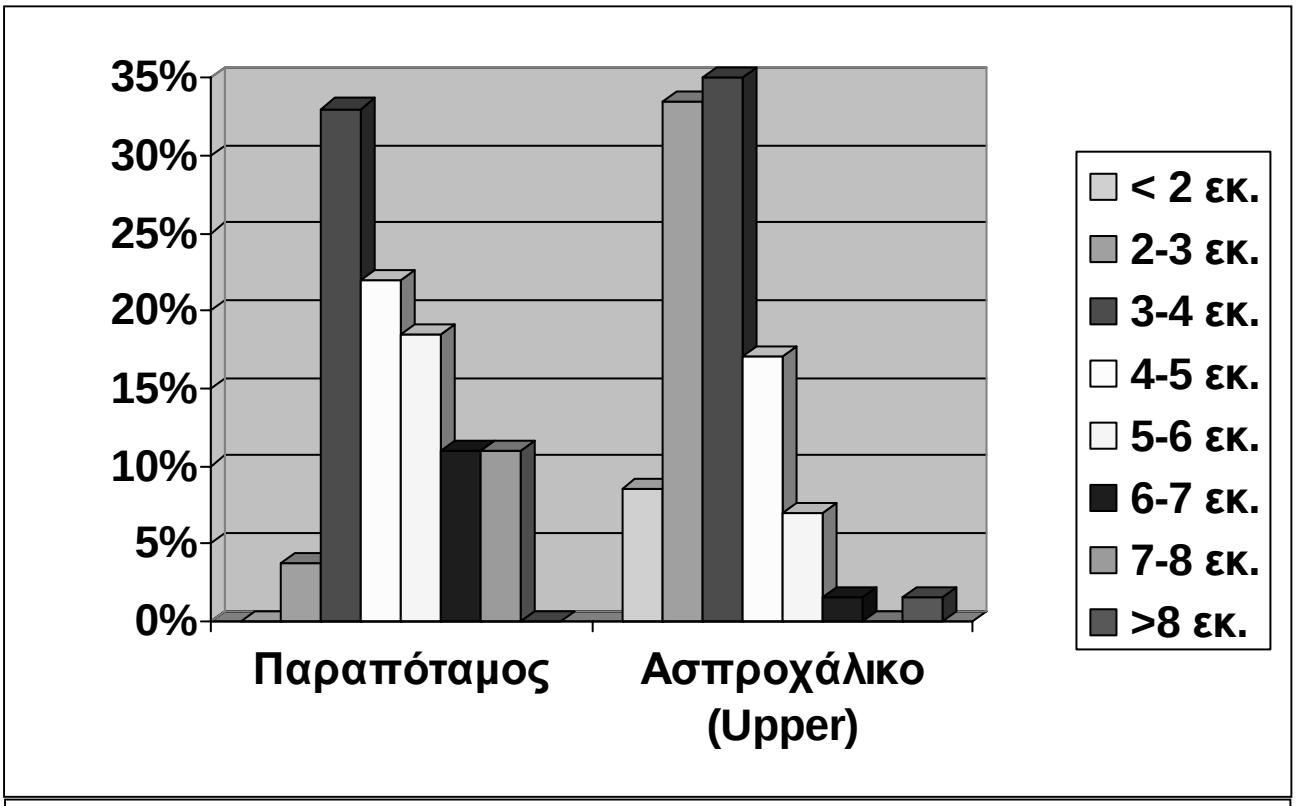

Γράφημα 24. Μήκος των επεξεργασμένων αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^{A} και την Ανώτερη (Upper) Μουστέρια συλλογή από το Ασπροχάλικο (ποσοστά).

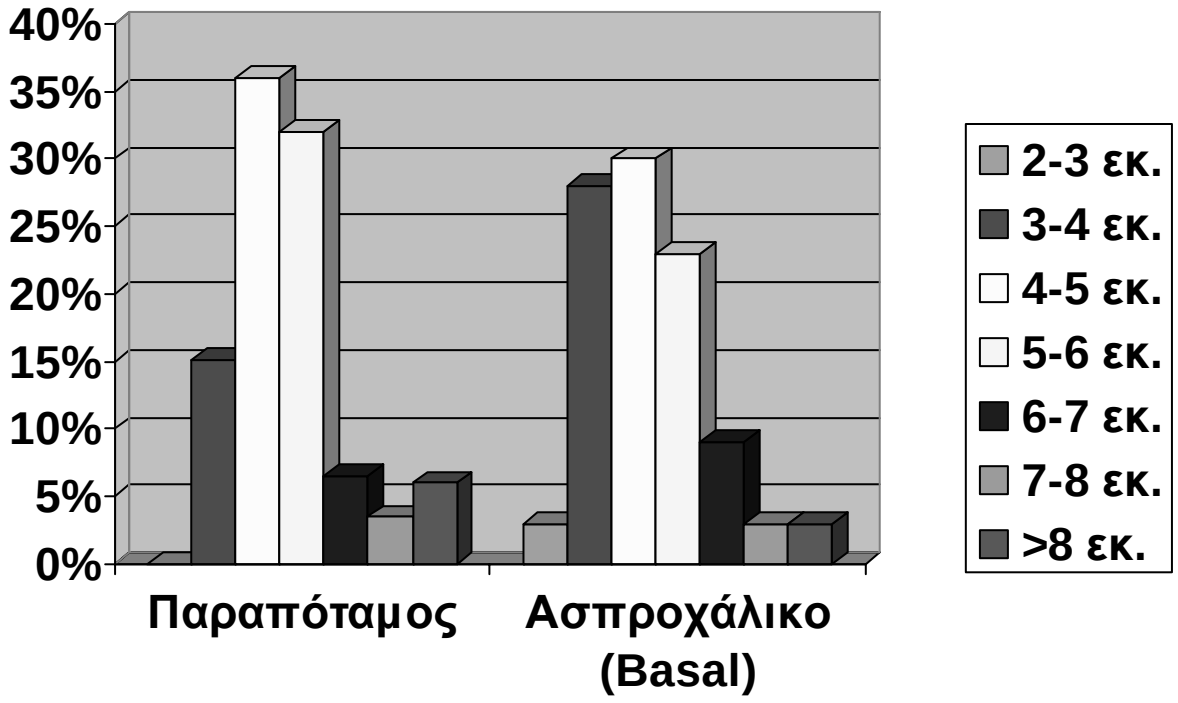

Γράφημα 25. Μήκος των πυρήνων στο στρώμα 2^{A} στον Παραπόταμο και στην κατώτερη (Basal) Μουστέρια λιθοτεχνία από το Ασπροχάλικο (ποσοστά).

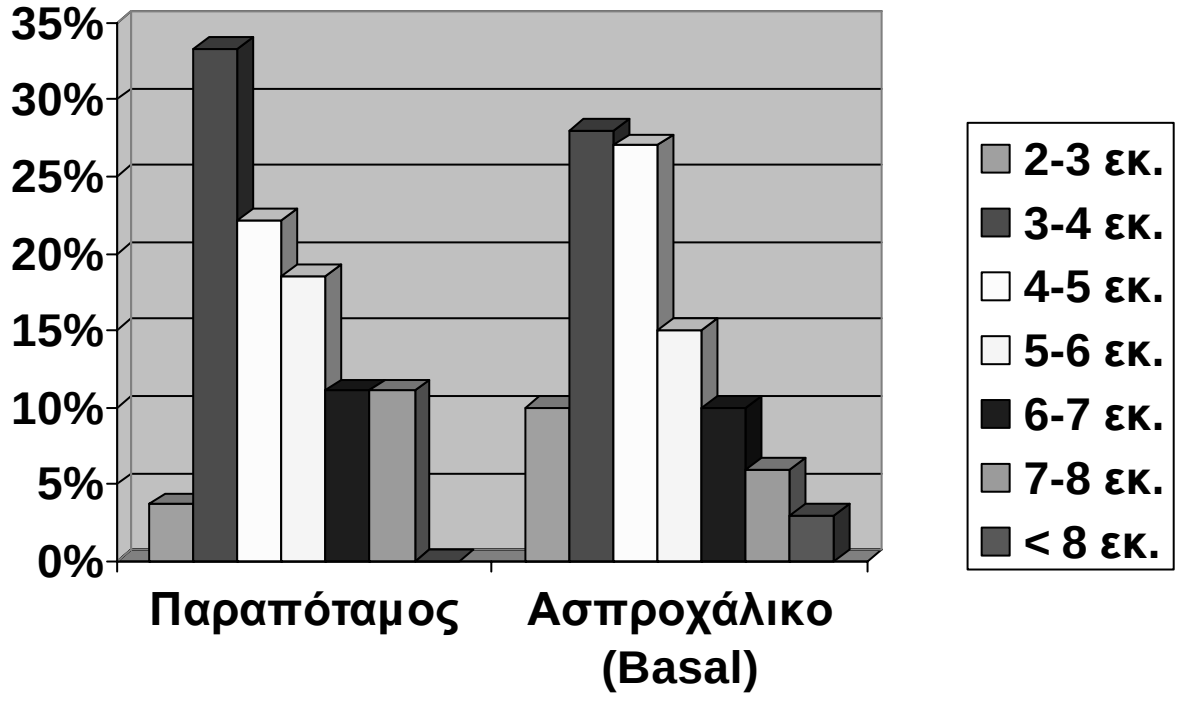

Γράφημα 26. Μήκος των επεξεργασμένων αποκρουσμάτων στο στρώμα 2^{A} στον Παραπόταμο και στην κατώτερη (Basal) λιθοτεχνία του Ασπροχάλικου (ποσοστά).

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΑΙΧΜΕΣ	10
Μουστέριες	5
Levallois	3
Ψευδο-Levallois	2

Πίνακας 1. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A}. Είδος των αιχμών.

ΛΟΓΟΣ ΜΗΚΟΥΣ ΠΛΑΤΟΥΣ ΣΤΑ ΑΠΟΚΡΟΥΣΜΑΤΑ			
ΘΕΣΕΙΣ	< 1.5	1.5-1.99	>2.00
Παραπόταμος	65%	22%	12%
Μεγάλο Καρβουνάρι	65%	24%	10%
Μικρό Καρβουνάρι	63%	21%	16%
Μεσσογγή	58%	42%	0%
Βουλίστα Παναγιά	92%	4%	4%

Πίνακας 2. Ποσοστά του λόγου μήκους-πλάτους των αποκρουσμάτων στον Παραπόταμο (στρώμα 2^{A}) και στις λιθοτεχνίες από τις θέσεις Μεγάλο και Μικρό Καρβουνάρι (παράκτια ζώνη), Μεσσογή (Κέρκυρα) και Βουλίστα Παναγιά (κοιλάδα του Λούρου).

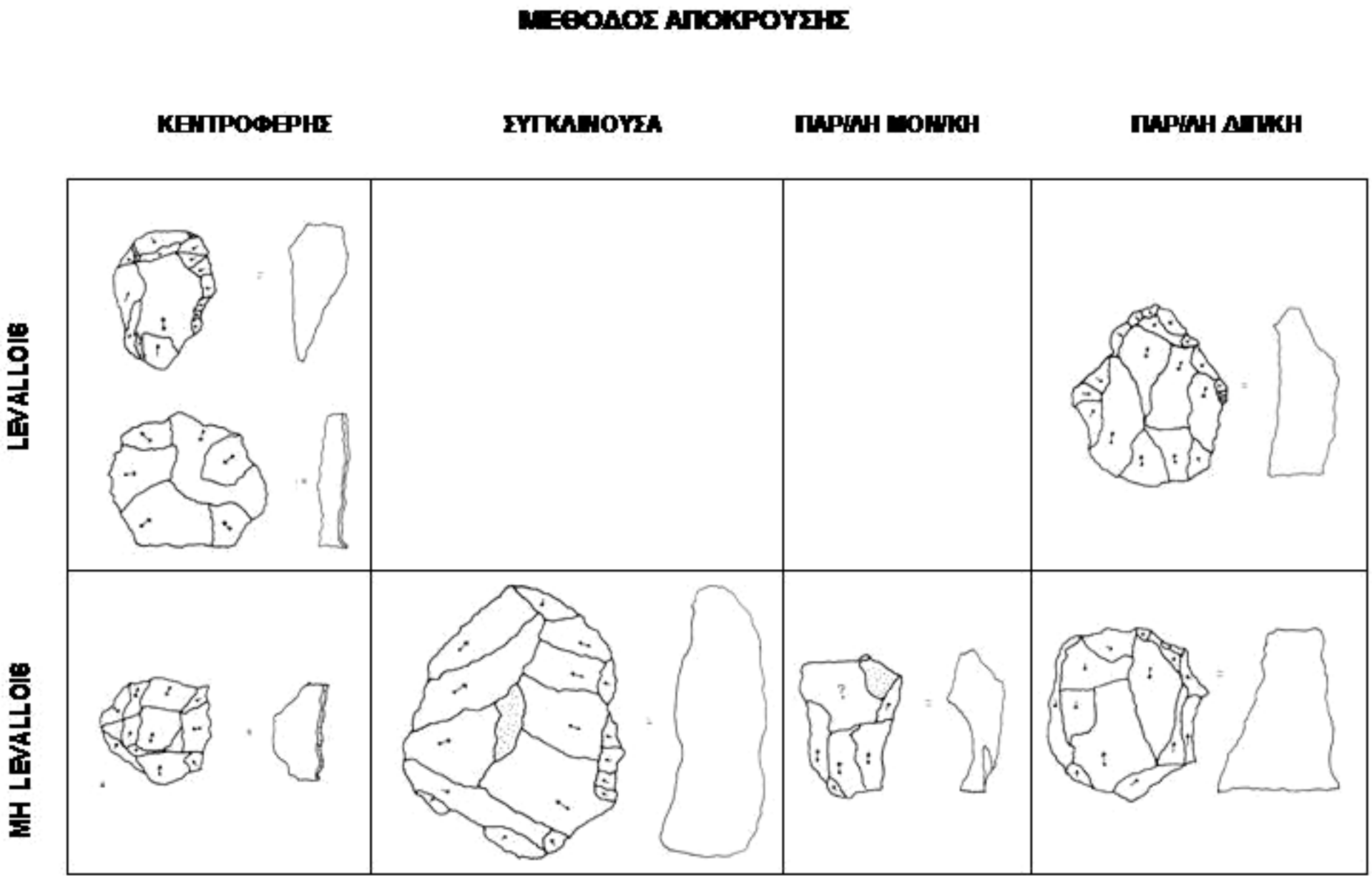

Πίνακας 3. Χαρακτηριστικά παραδείγματα πυρήνων από τον Παρασύνορο (ενότητα 2Α) με διαγραμματική μέθοδο απόκρουσης (1/2 του φυσικού μεγέθους).

ΣΧΕΔΙΑ

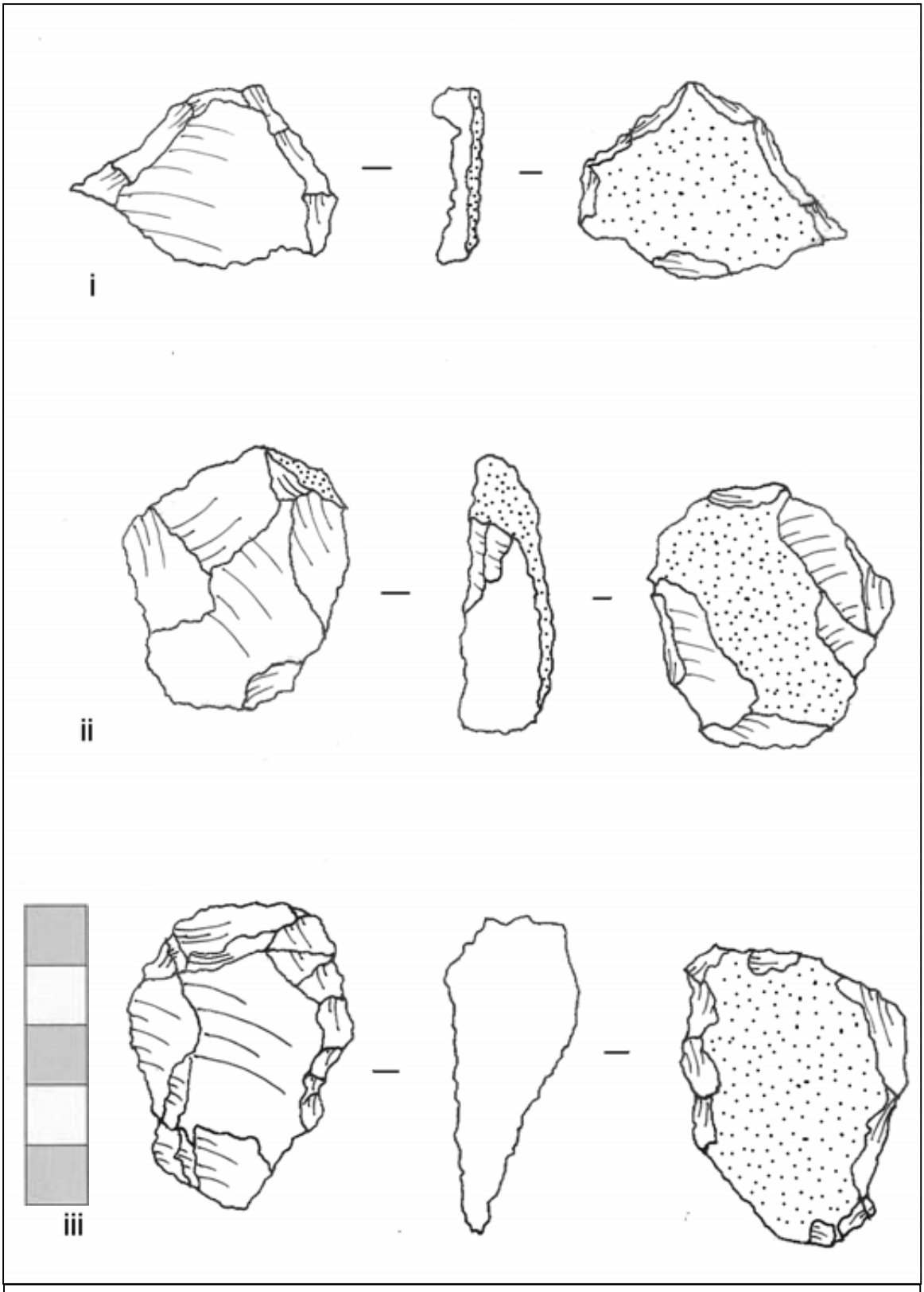

Σχέδιο 1. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνες (φυσικό μέγεθος).

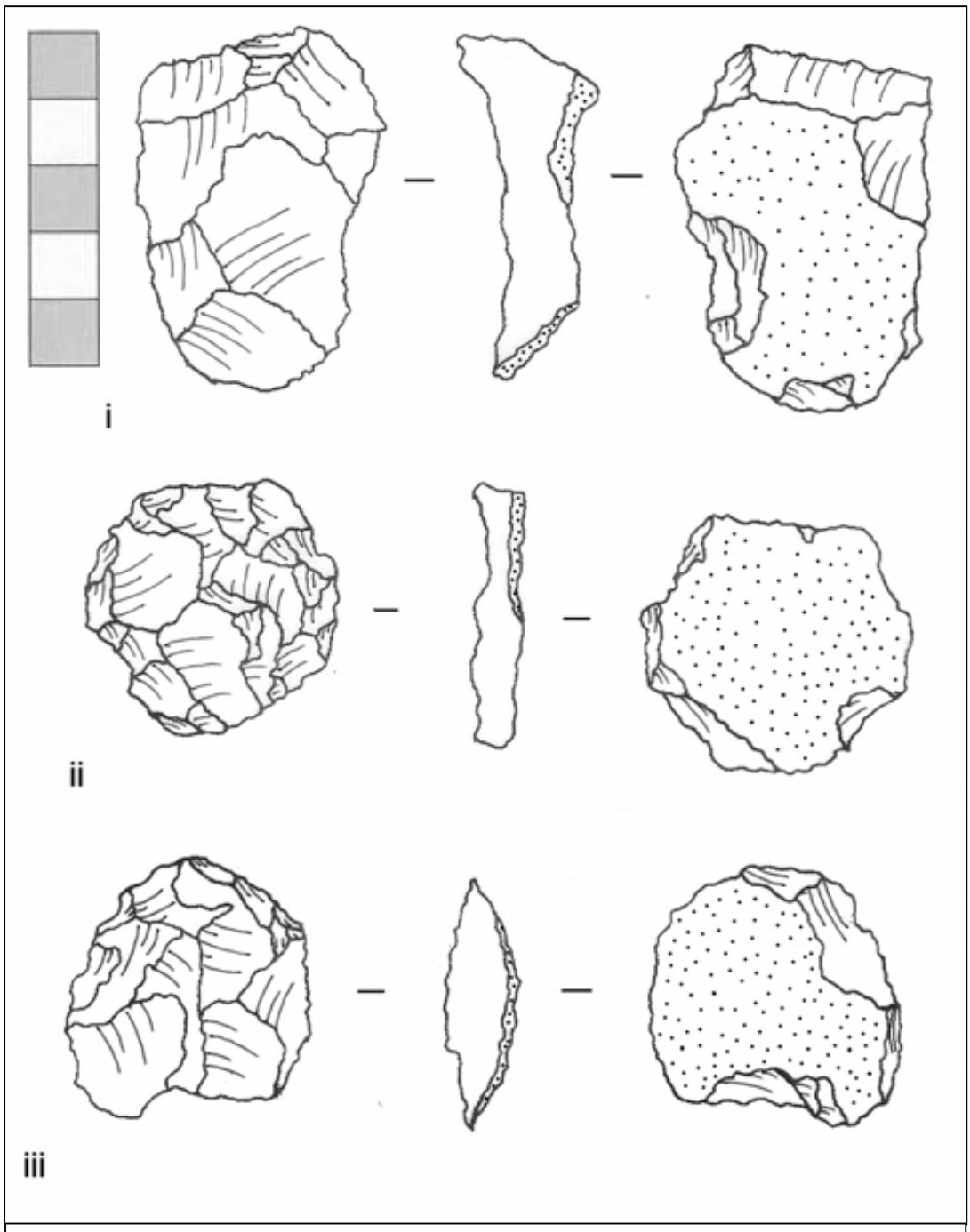

Σχέδιο 2. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνες (φυσικό μέγεθος).

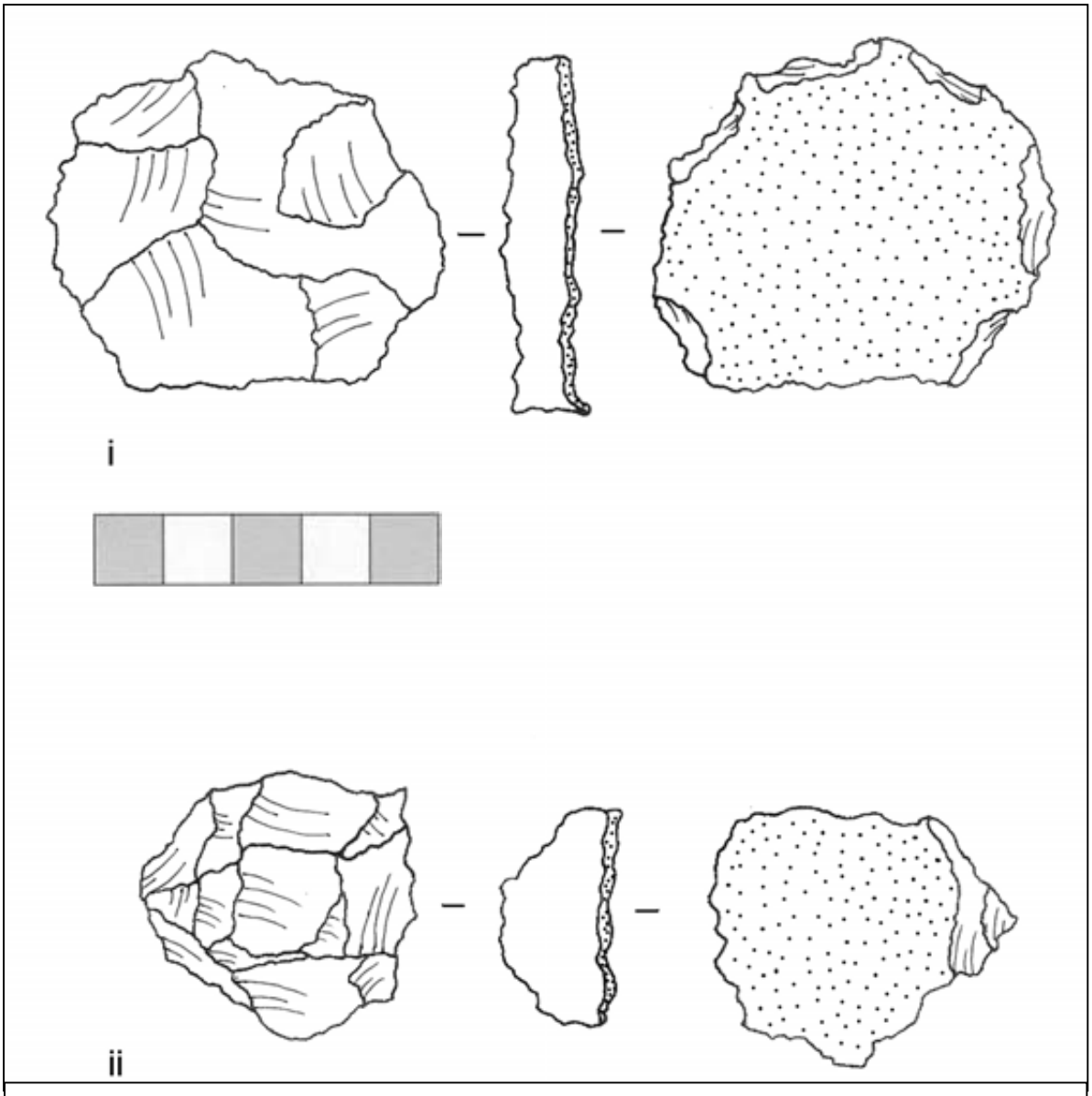

Σχέδιο 3. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνες (φυσικό μέγεθος).

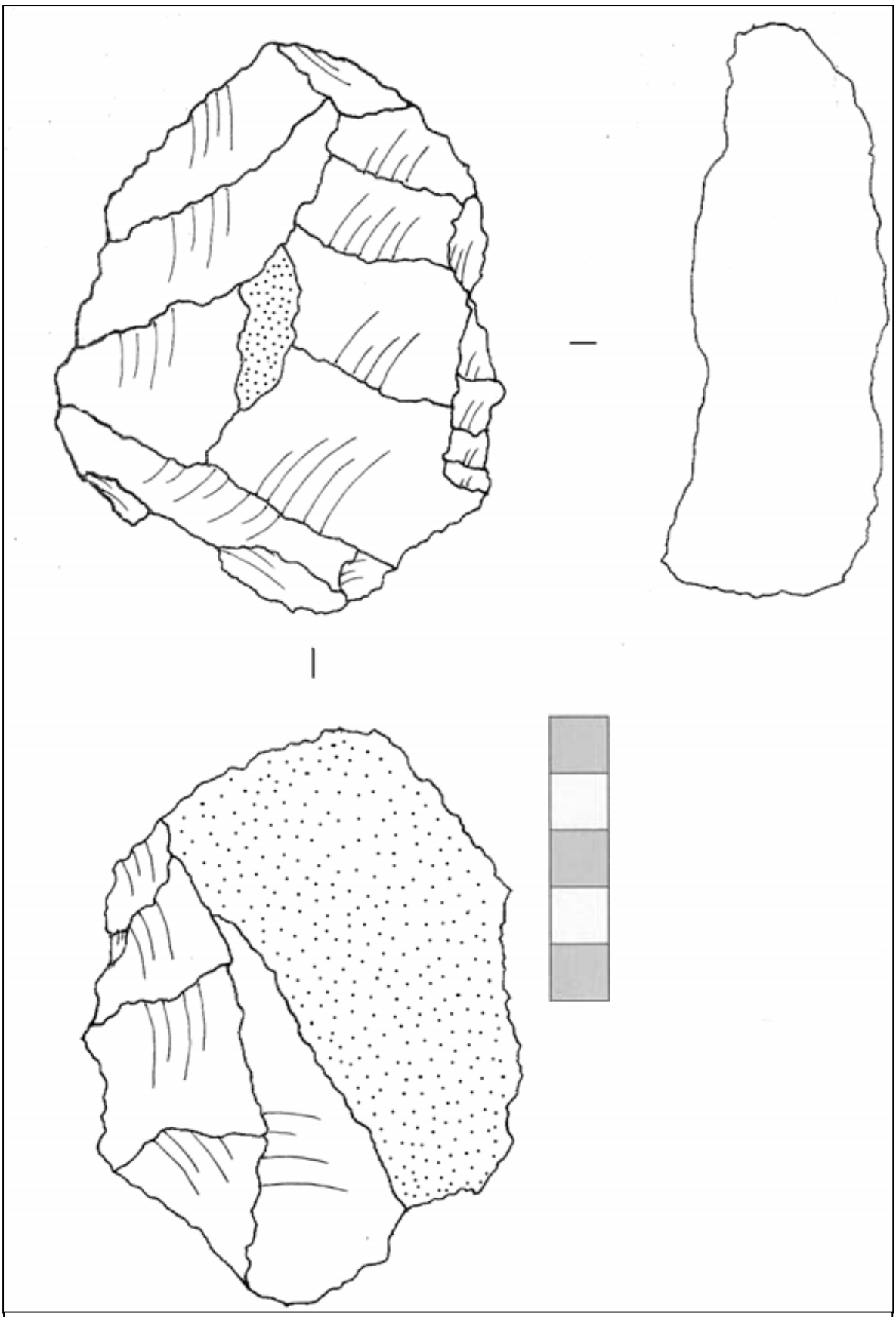

Σχέδιο 4. **Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνας (φυσικό μέγεθος).**

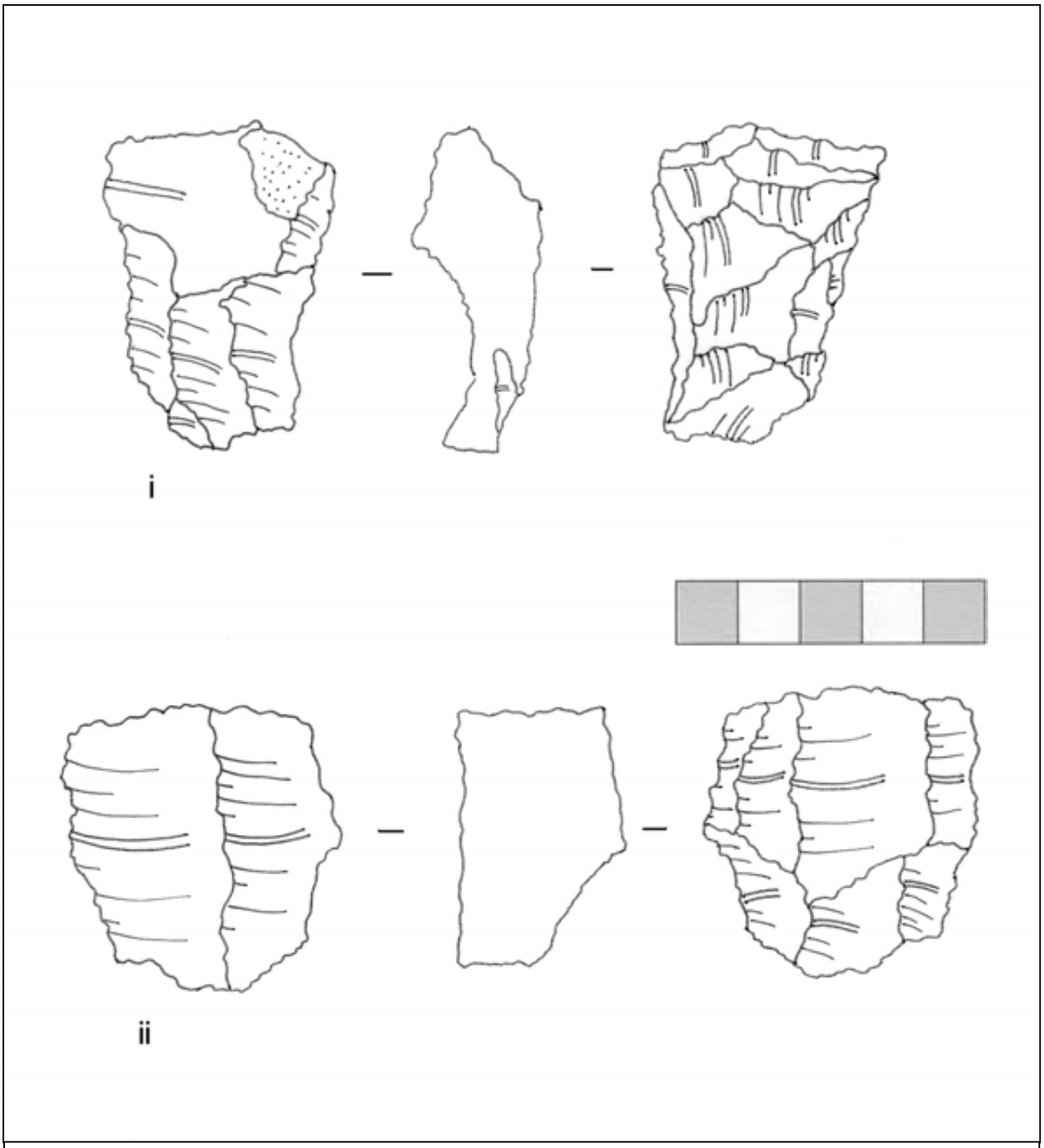

Σχέδιο 5. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνες (φυσικό μέγεθος).

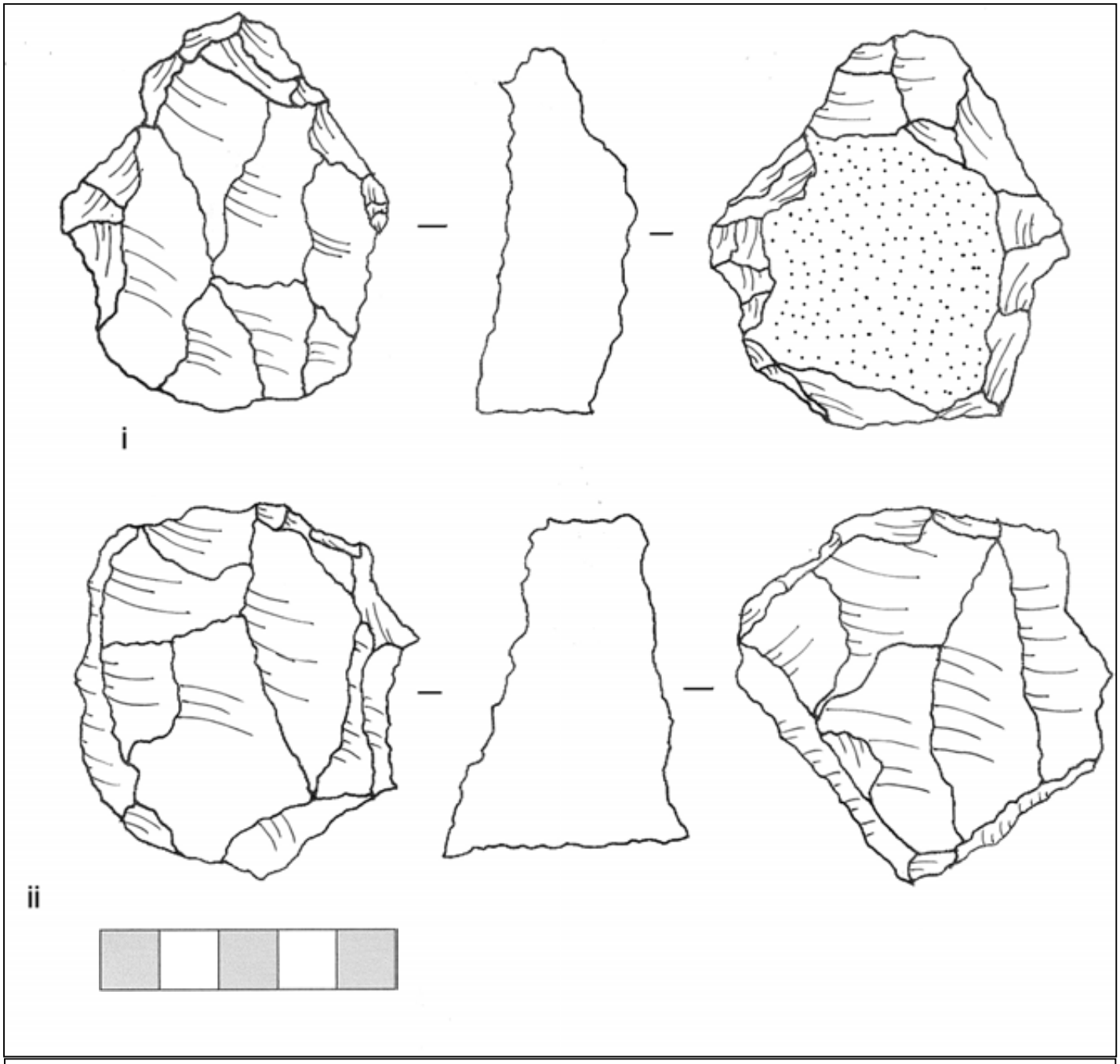

Σχέδιο 6. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνες (φυσικό μέγεθος).

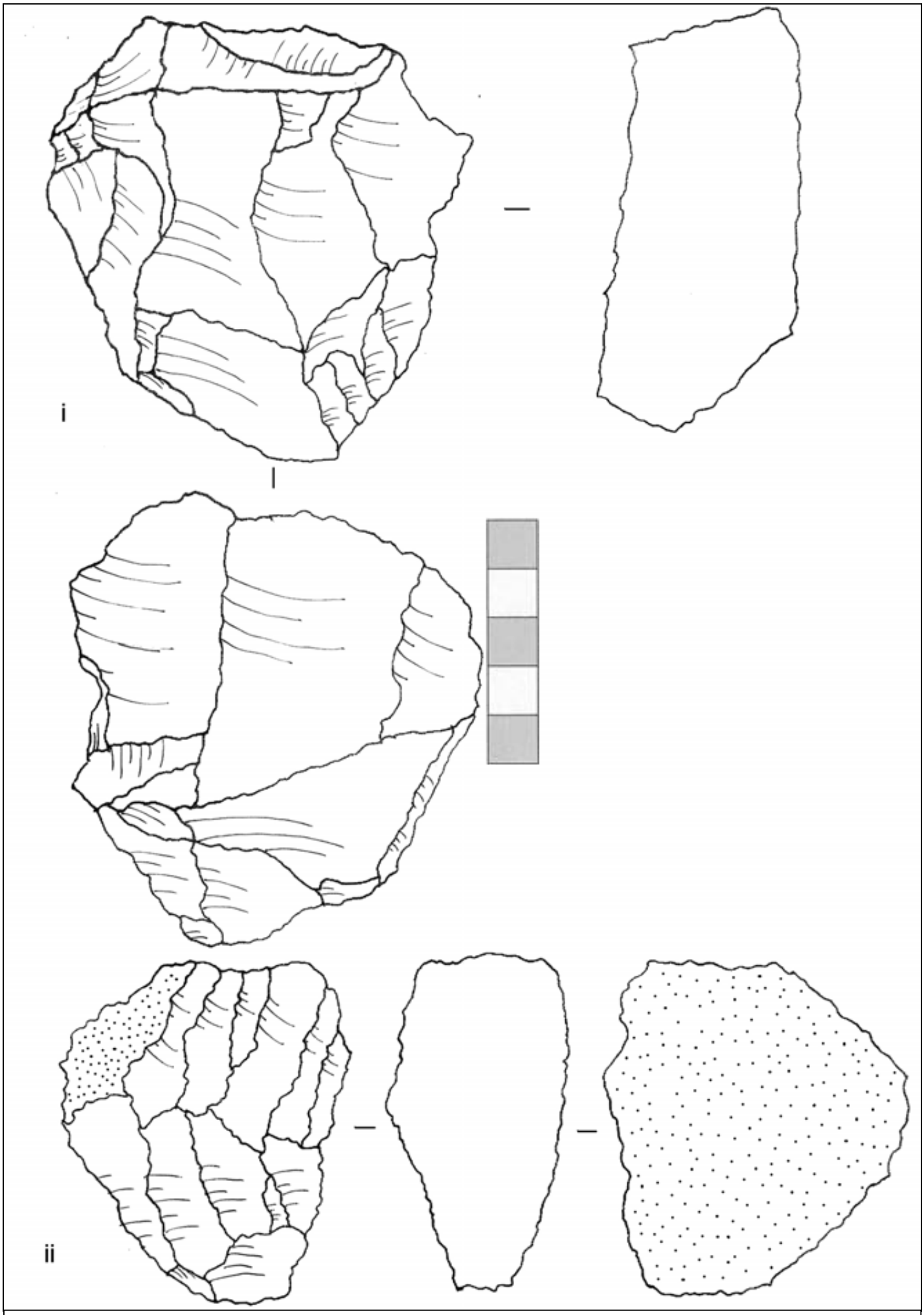

Σχέδιο 7. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνες (φυσικό μέγεθος).

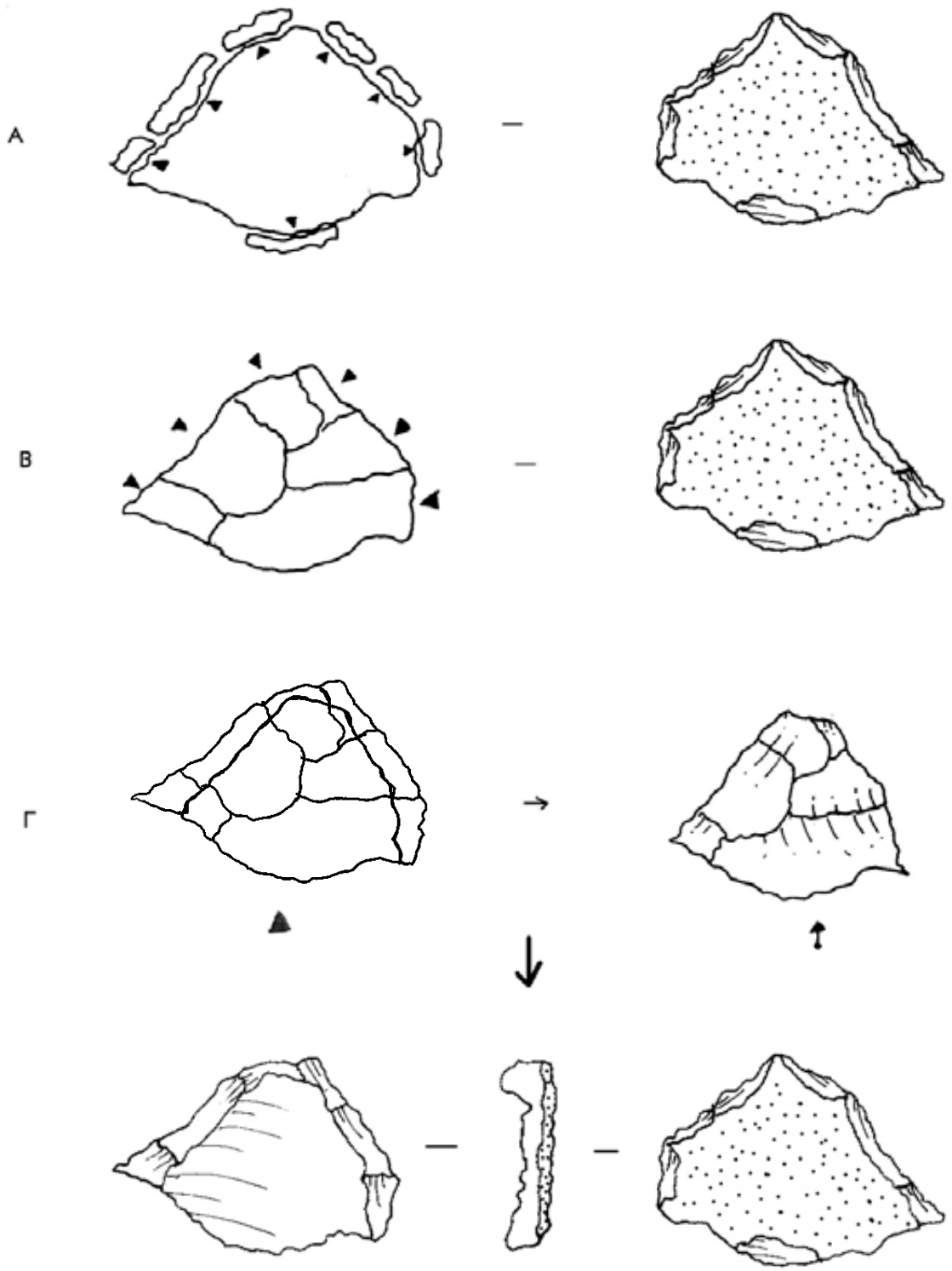

Σχέδιο 8. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Μέθοδος απόκρουσης Levallois (linear).

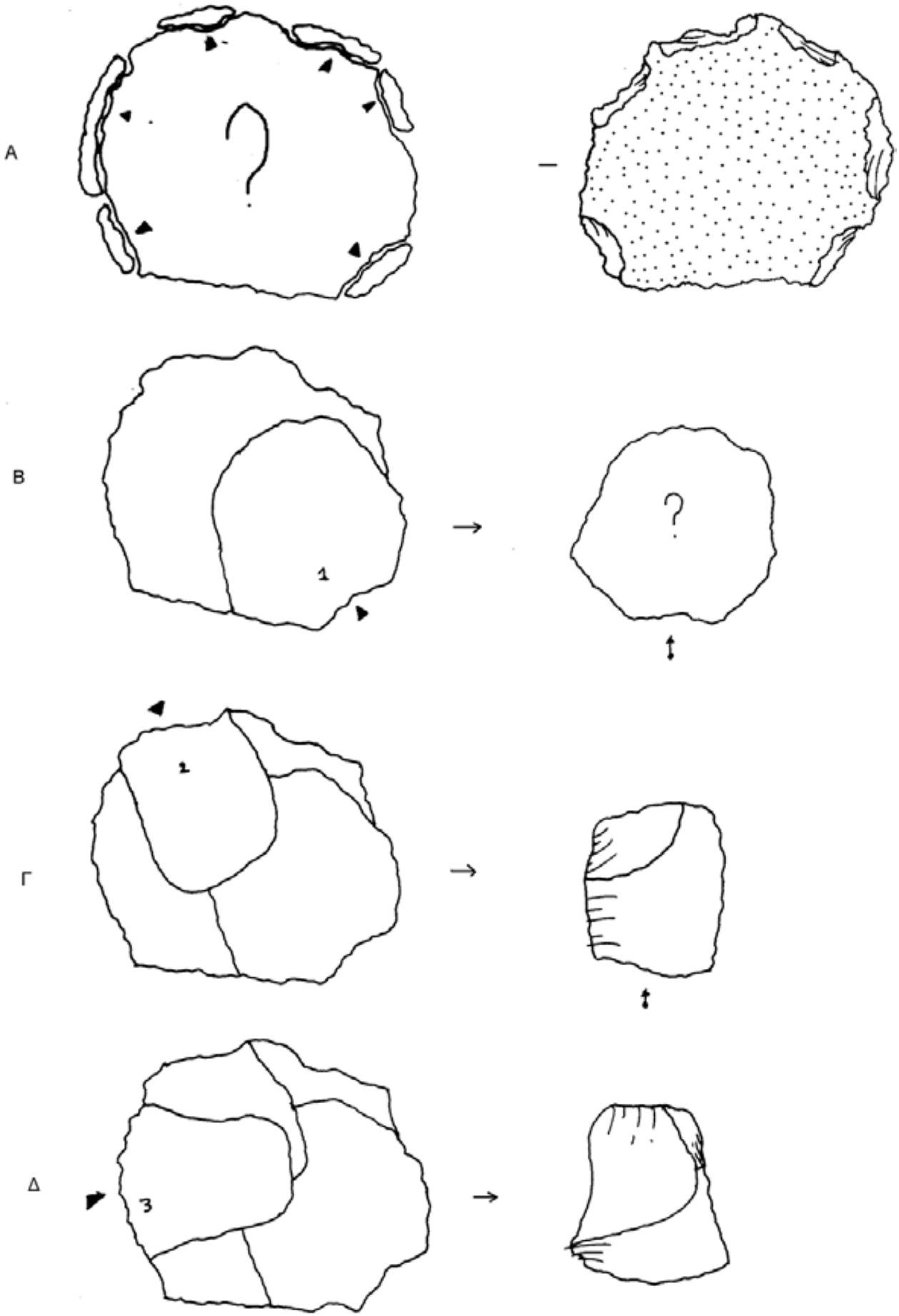

Σχέδιο 9. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Μέθοδος απόκρουσης Levallois (Recurrent Centripetal).

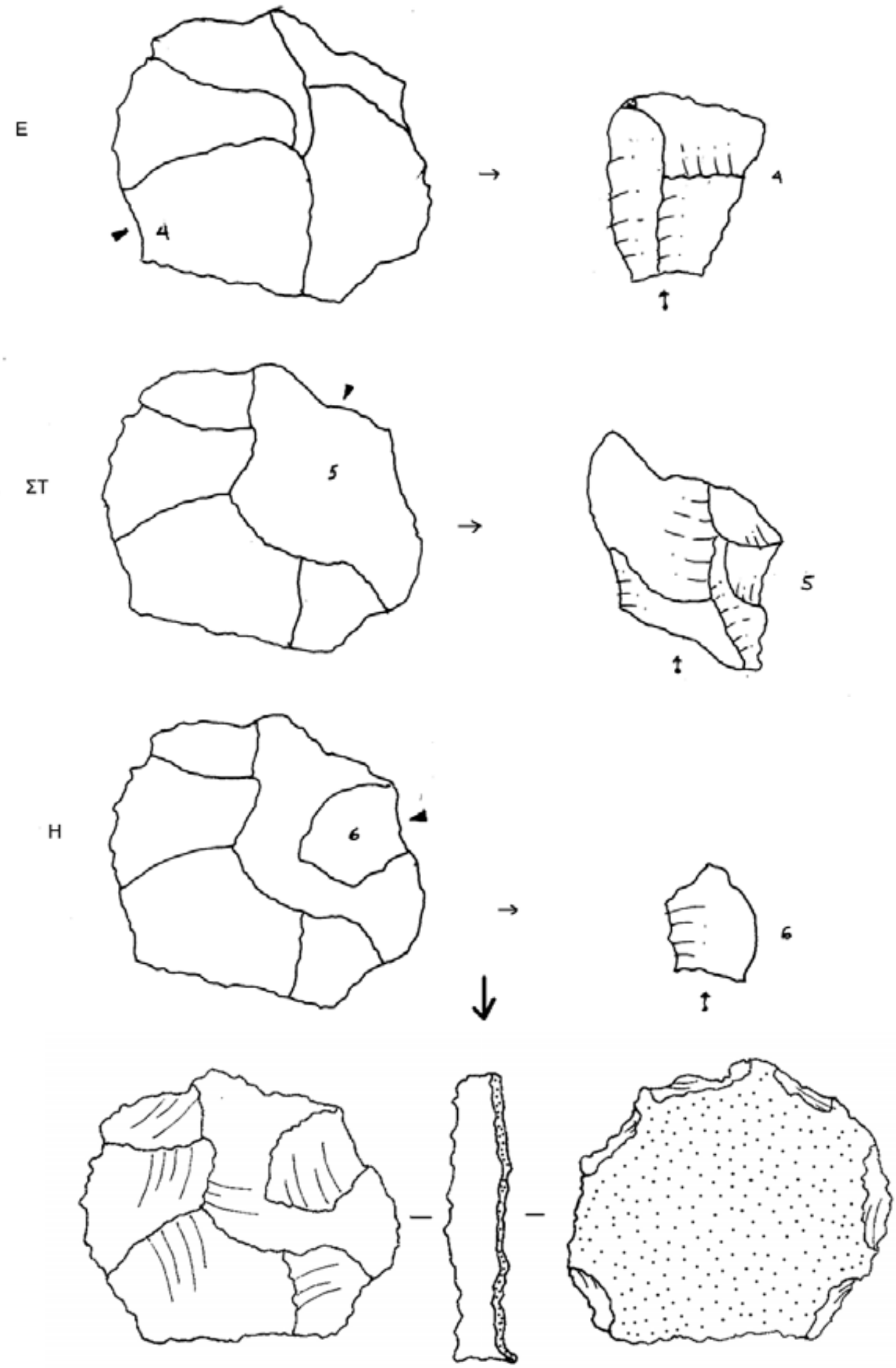

Σχέδιο 9 (συνέχεια).

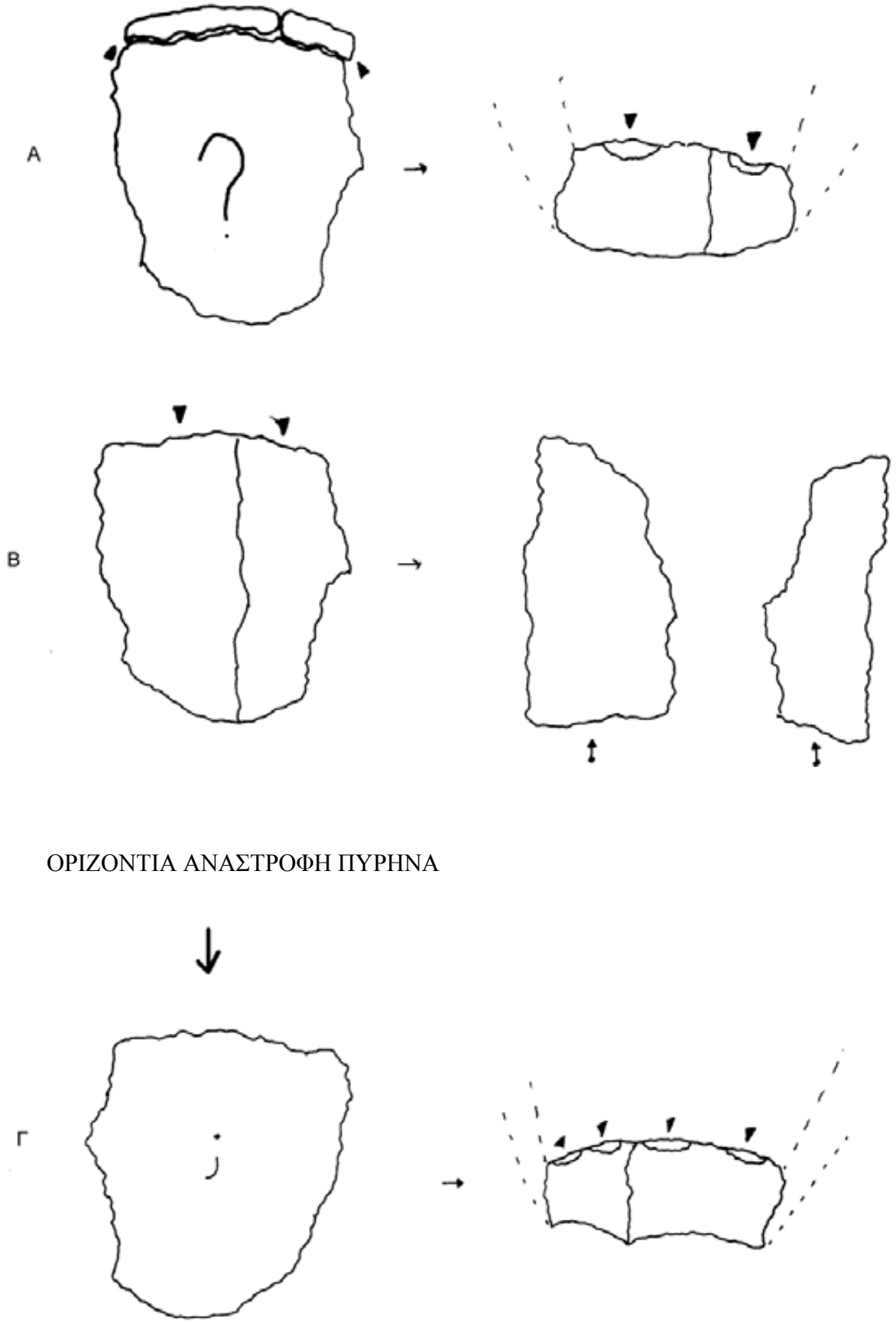

Σχέδιο 10. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Πυρήνες (φυσικό μέγεθος). Μονοπολική και διπολική/αμφιπολική, μη Levallois μέθοδος απόκρουσης, σε πυρήνα.

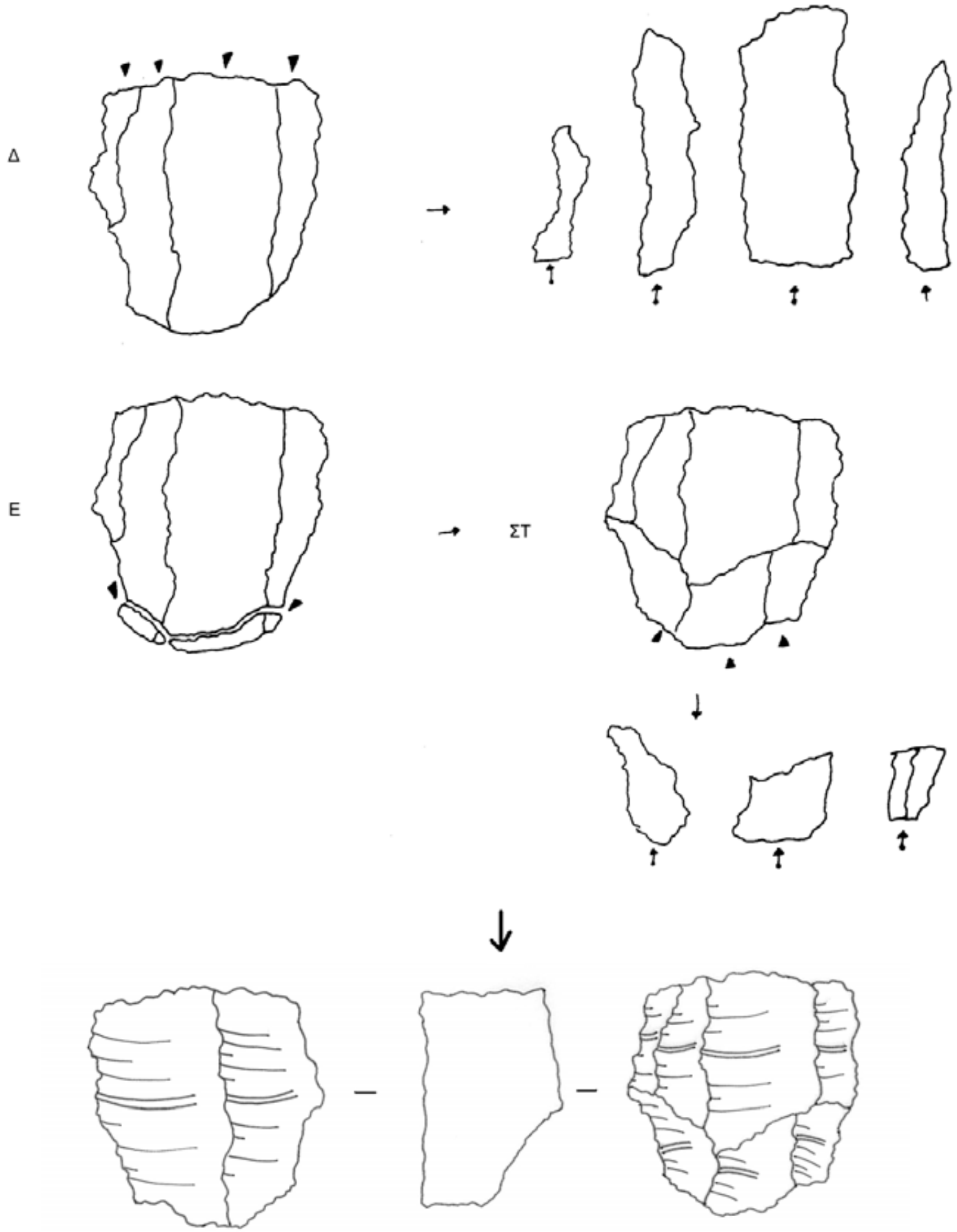

Σχέδιο 10 (συνέχεια).

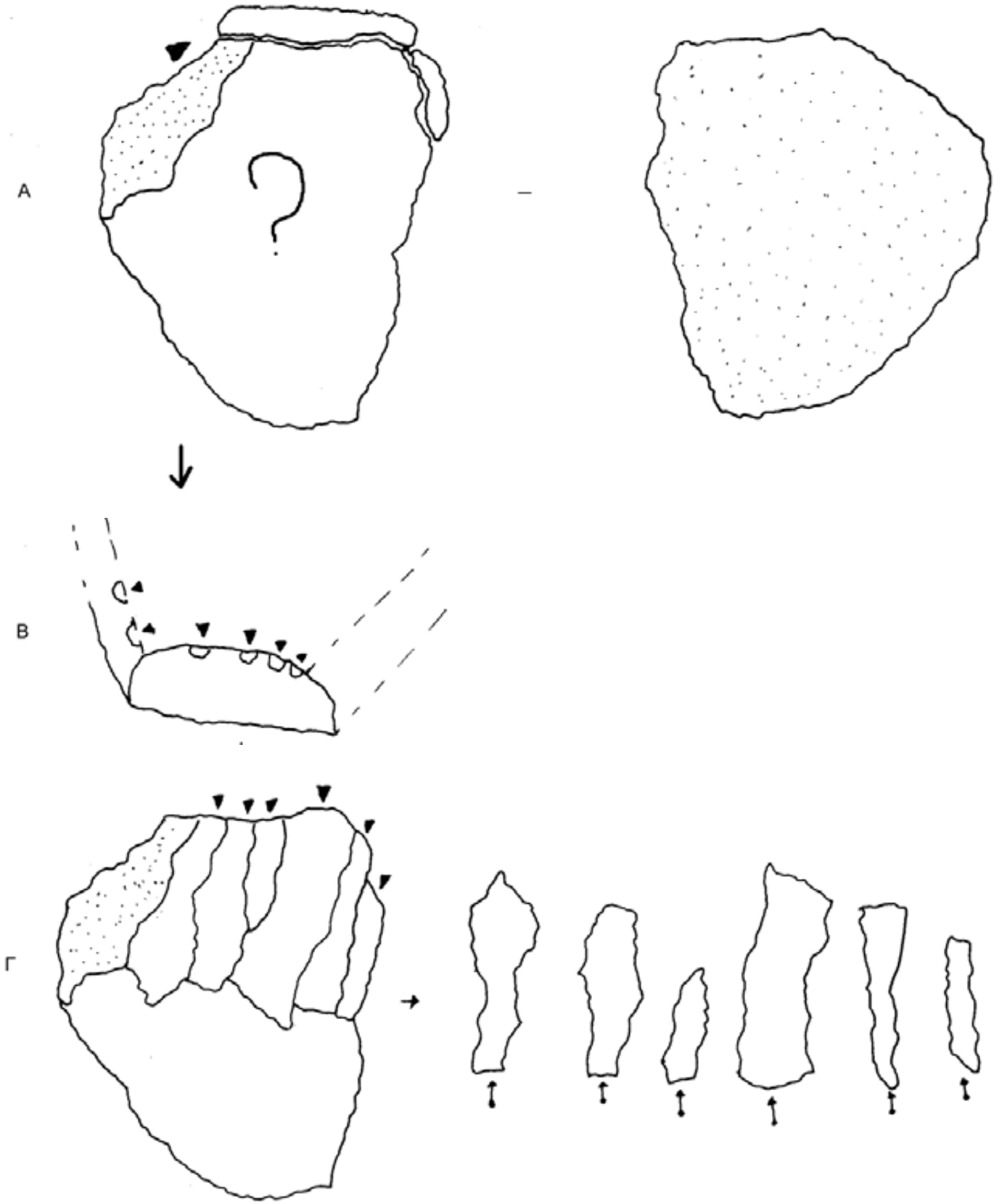

Σχέδιο 11. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Παραγωγή μικρολεπίδων από πυρήνα.

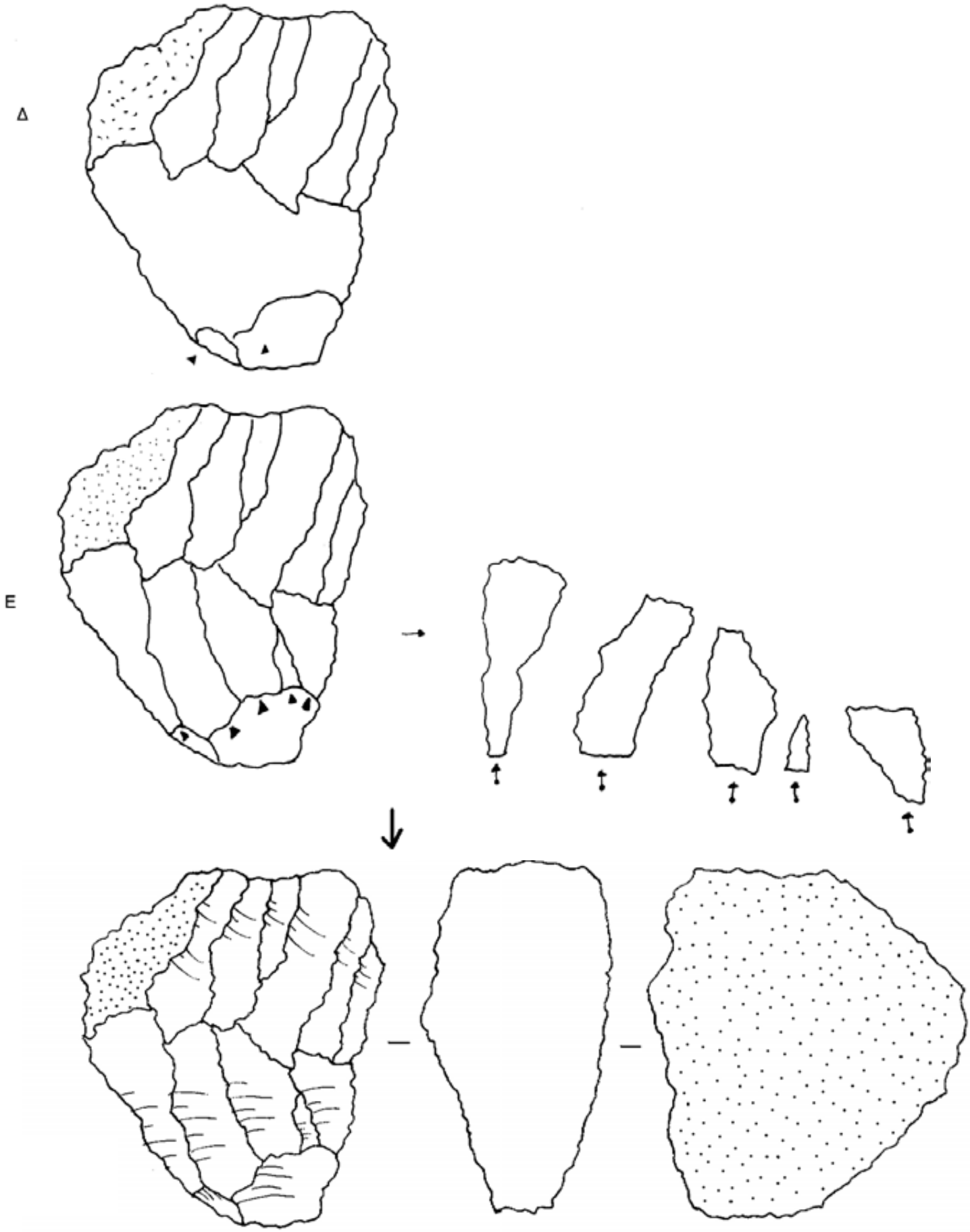

Σχέδιο 11 (συνέχεια).

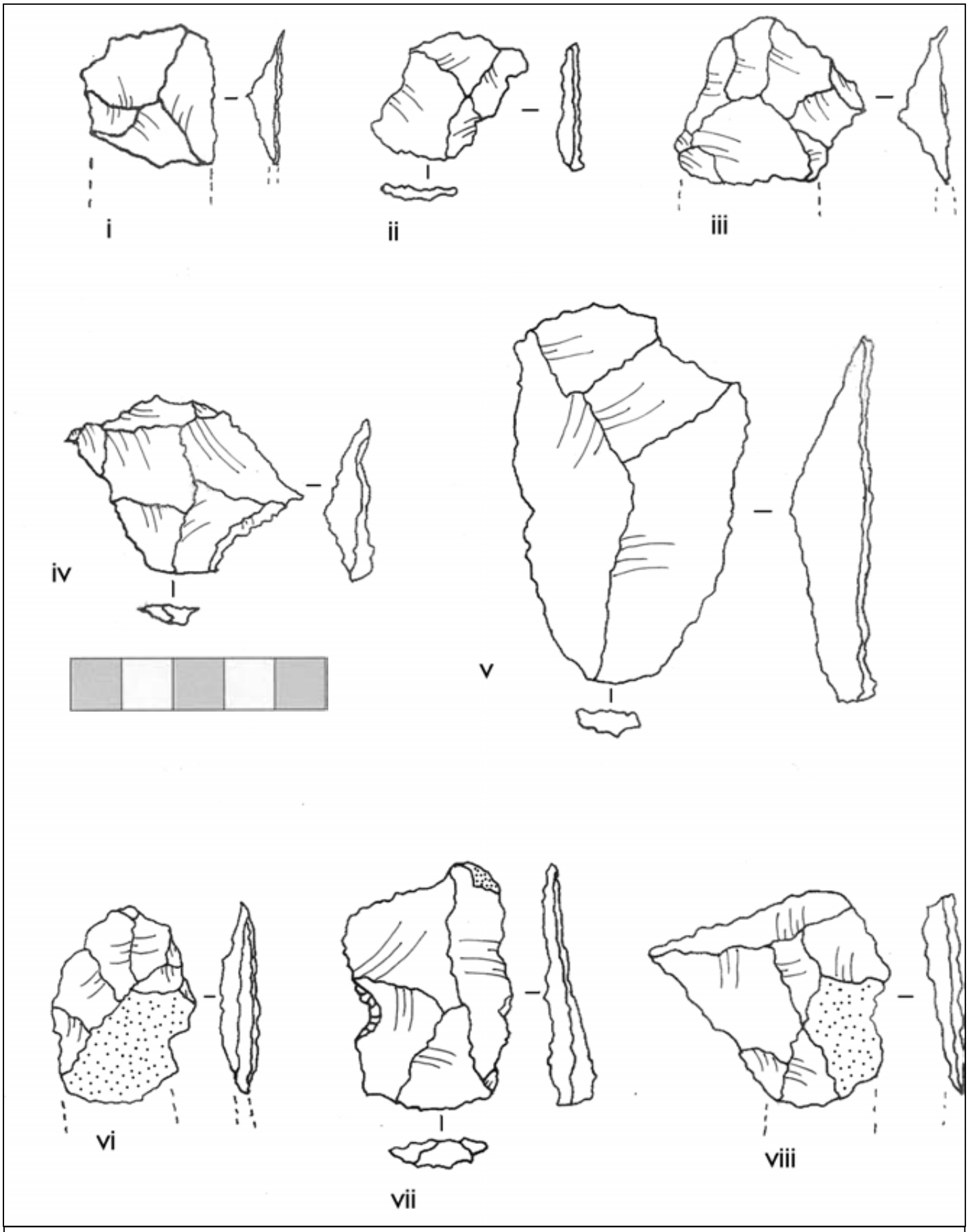

Σχέδιο 12. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Αποκρούσματα (φυσικό μέγεθος).

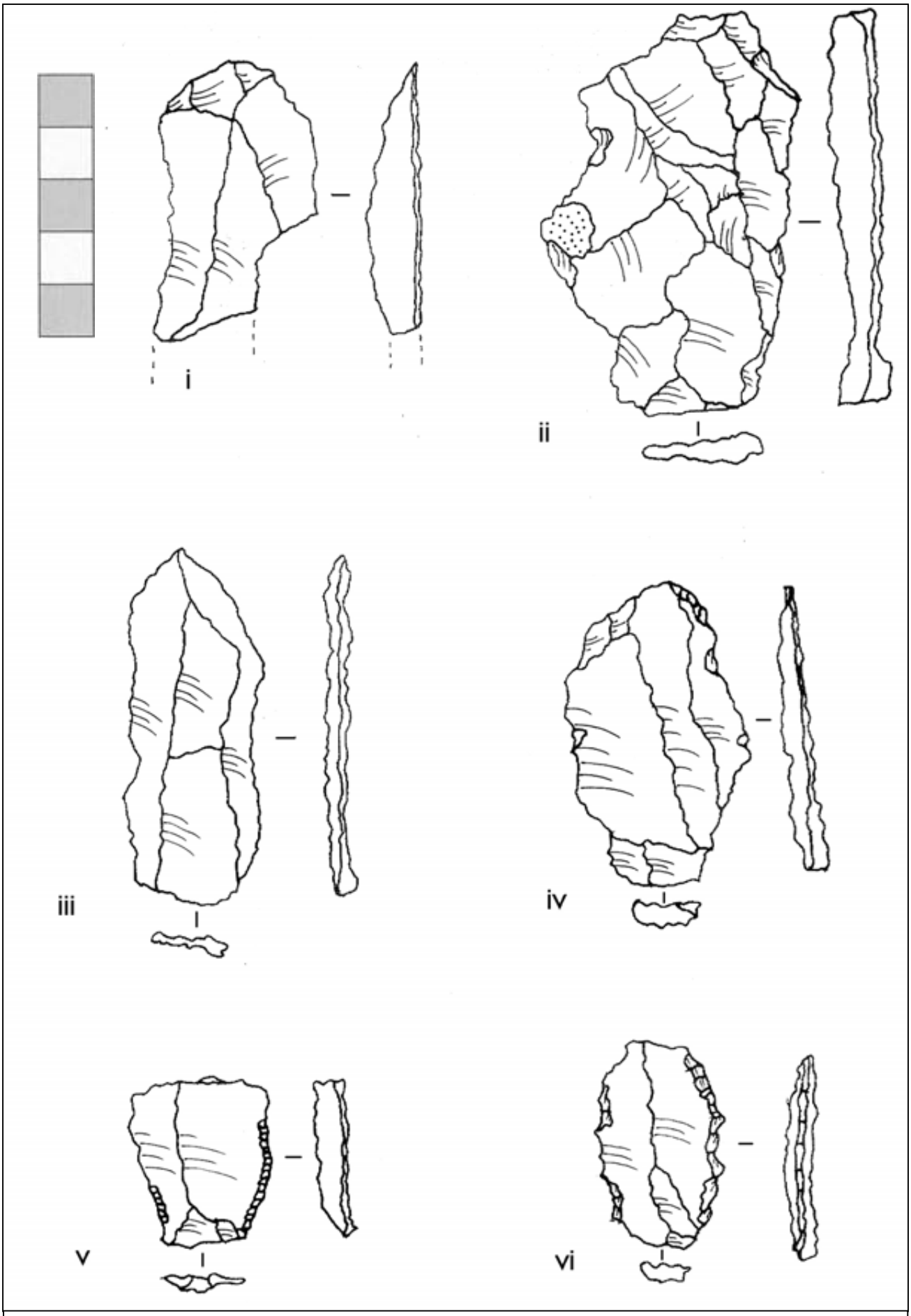

Σχέδιο 13. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Αποκρούσματα (φυσικό μέγεθος).

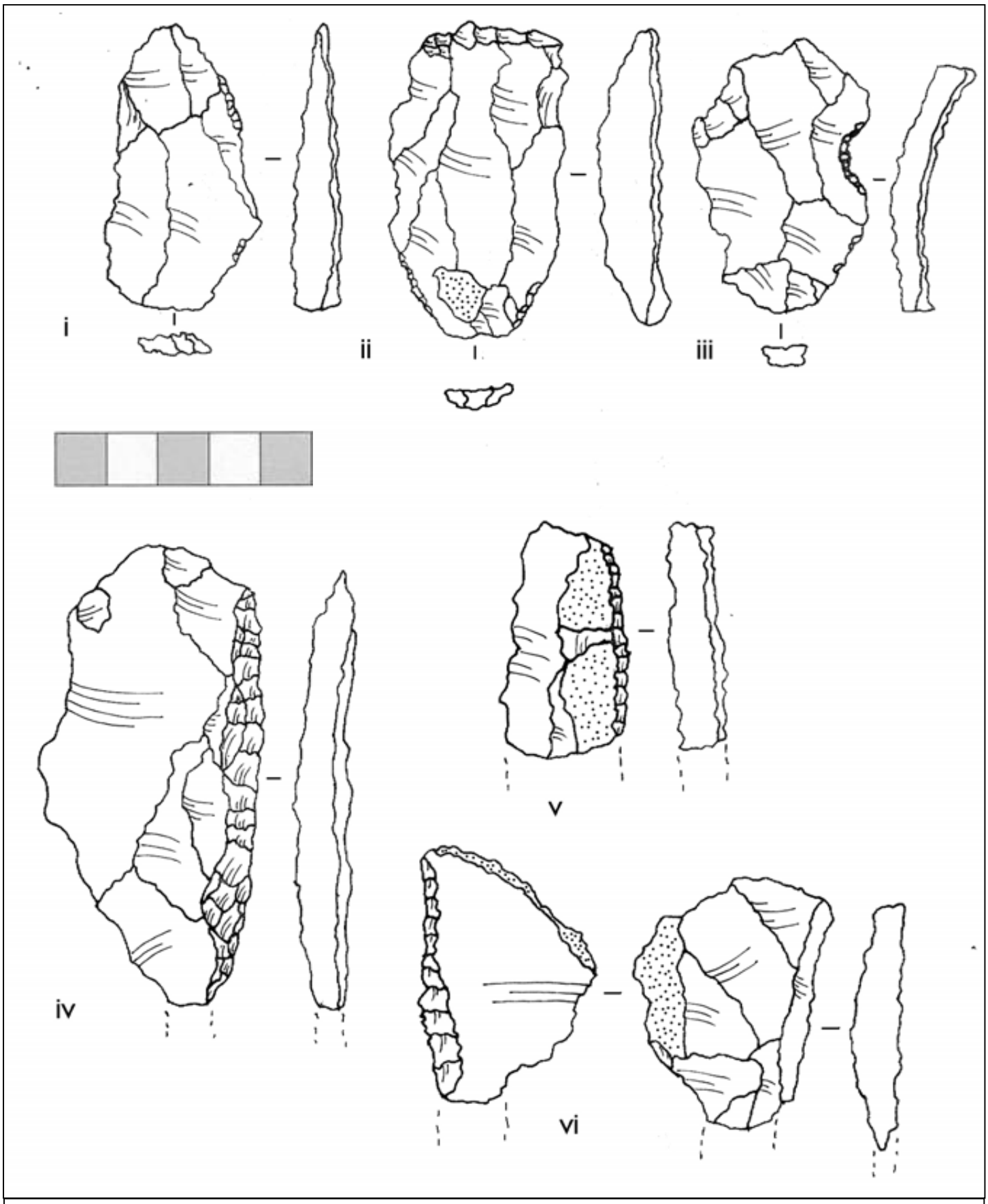

Σχέδιο 14. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Αποκρούσματα (φυσικό μέγεθος).

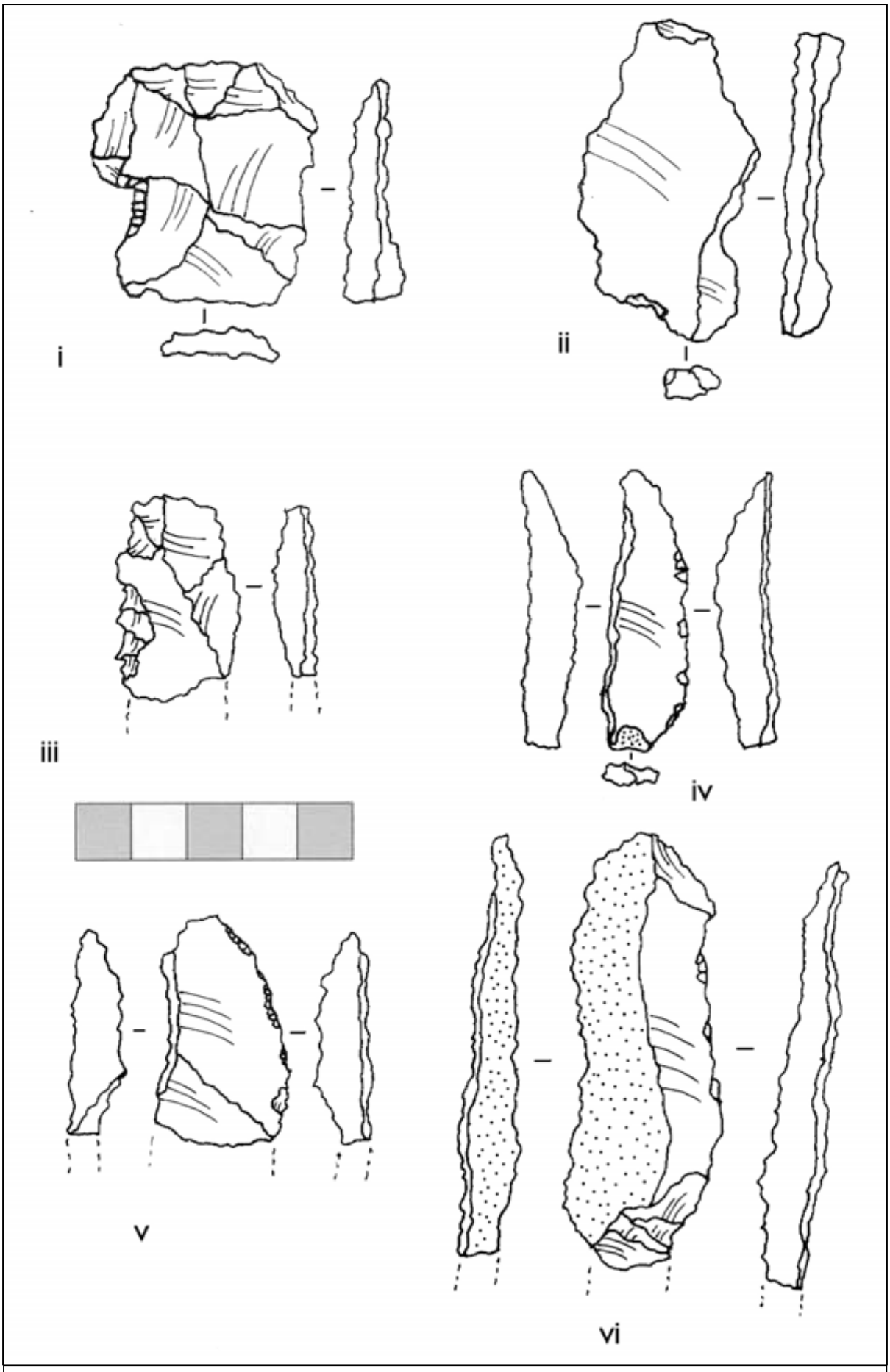

Σχέδιο 15. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Αποκρούσματα (φυσικό μέγεθος).

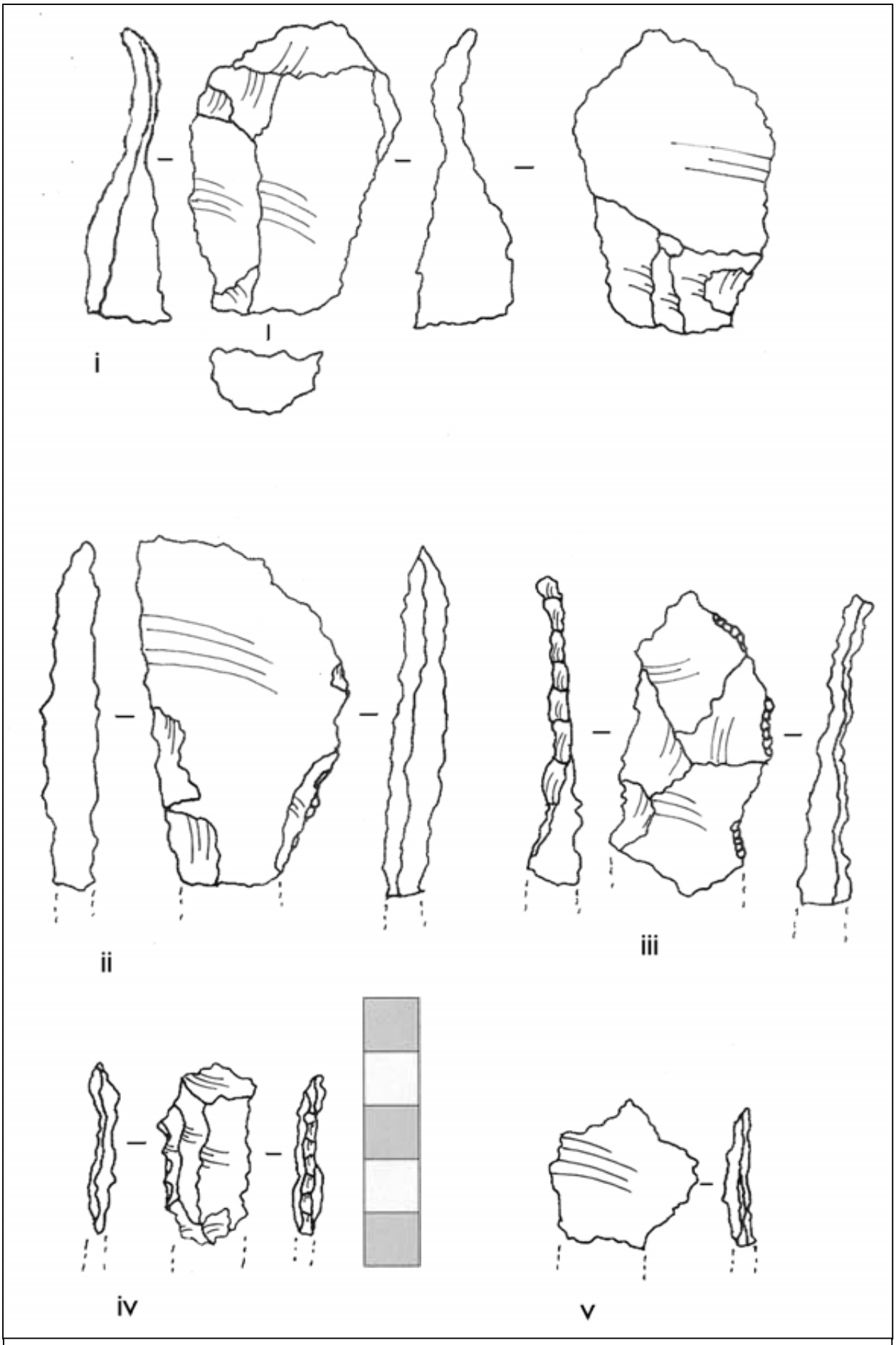

Σχέδιο 16. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Αποκρούσματα (φυσικό μέγεθος).

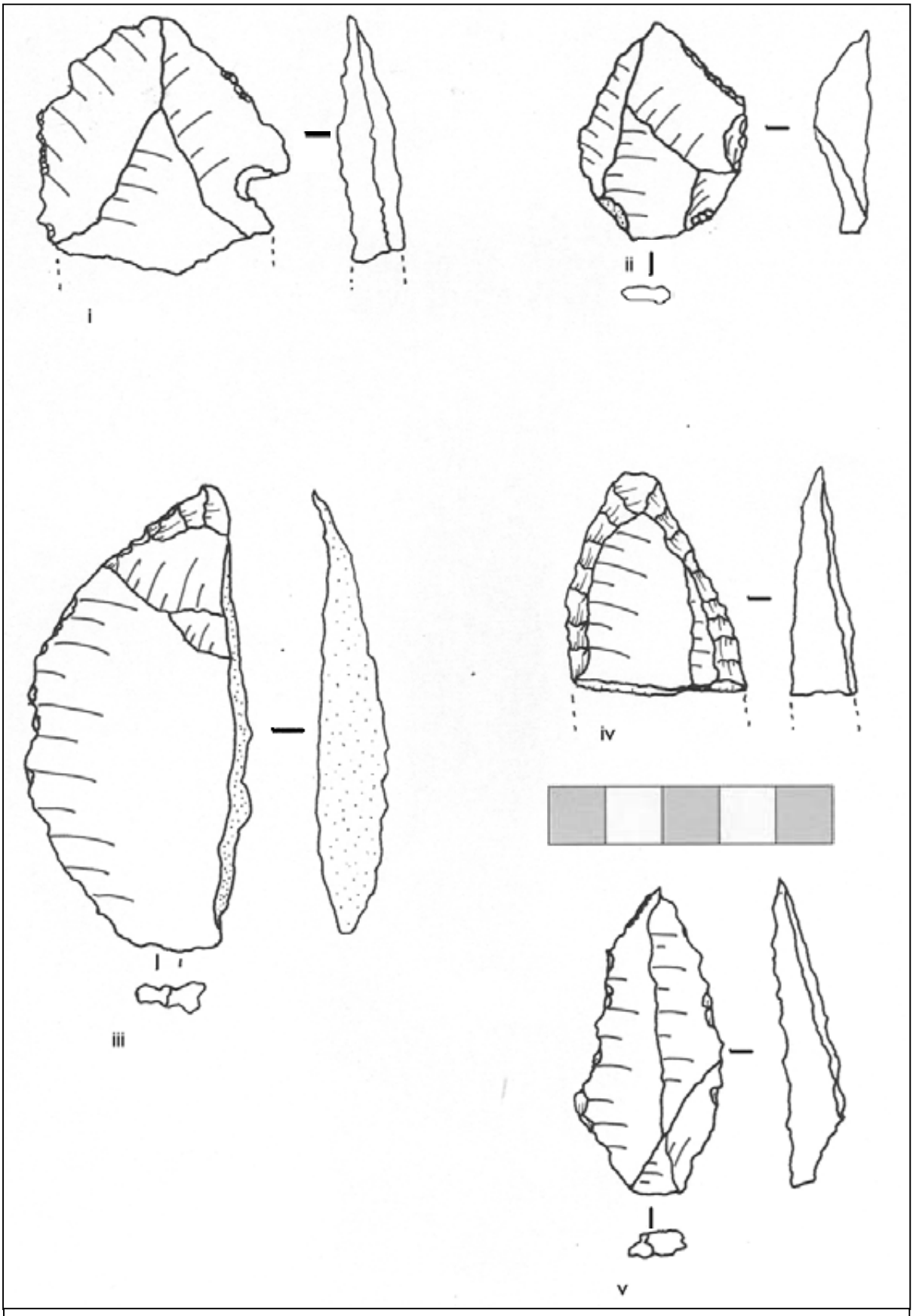

Σχέδιο 17. Παραπόταμος, στρώμα 2^{A} . Αιχμές (φυσικό μέγεθος).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

-Akazawa T., Aoki K. & Bar-Yosef O. 1998 *Neandertals and Modern Humans in Western Asia.* Plenum Press, London.

-Ammerman A. J., Efstratiou N & Adam E. 1999. First evidence for the Palaeolithic in Aegean Thrace. Στο G.N Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès & K. Zachos (επ.) *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. Proccedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994: 211-214. British School at Athens Studies 3, London.

-Ansuini P., La Rosa M. & Zei M. 1990-1991 Open air mousterian sites in central-south coastal Latium. *Quartenaria Nova* 1:749-782.

-Audouze F. & Enloe G. J. 1997 High resolution archaeology at Verberie: limits and interpretations. *World Archaeology* 29(2):195-207.

-Bailey G. N. 1995 The Balkans in Prehistory: The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas. *Antiquity* 69: 19-24.

-Bailey G. N. 1992 The Palaeolithic of Klithi in its Wider Context. *Annual of* the *British School of Archaeology et Athens* 87: 1-28.

-Bailey G. N. , Adam E., Panagopoulou E., Perlès C. & Zachos K. (επ.) 1999 *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. Proccedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994. British School at Athens Studies 3, London.

-Bailey G. N., Cadbury T., Galanidou N. & Kotjabopoulou E. 1997 Rockshelters and open-air sites: Survey strategies and regional site distributions. Στο G. N. Bailey (επ.) *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece II*: *Klithi in its Local and Regional Setting*: 521-536. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

-Bailey G. N., King G. & Sturdy D. 1993 Active Tectonics and Land-use Strategies: A Palaeolithic Example from Northwest Greece. *Antiquity* 67: 292-312.

-Bailey G. N., Papaconstantinou V. & Sturdy D. 1992 Asprochaliko and Kokkinopilos: TL Dating and Reinterpretation of Middle Palaeolithic Sites in Epirus, North-west Greece. *Cambridge Archaeological Journal* 2: 136-144.

-Bailey & Gamble 1990 The Balkans at 18000 BP: the view from Epirus. Στο C. S. Gamble & O. Soffer (επ.) *The world at 18000*: 148-167. Unwin-Hyman, London.

- Bailey G. N., Carter P. L., Gamble C. S, Higgs H. P. & Roubet C. 1984 Palaeolithic investifations in Epirus: The results of the first season's excavation at Klithi, 1983. *Annual of* the *British School of Archaeology et Athens* 79: 7-22.

-Bailey G. N., Carter P. L., Gamble G. S., Higgs H. P. & Roubet C. 1983 Asprochaliko and Kastritsa: Further Investigations of Palaeolithic Settlement and Economy in Epirus (Northwest Greece). *Proceedings of the Prehistoric Society* 49: 15-42.

-Bar-Yosef O. 1998 The Chronology of the Middle Palaeolithic of the Levant. Στο Akazawa T., Aoki K. & Bar-Yosef O. (επ.) *Neandertals and Modern Humans in Western Asia*: 39-56. Plenum Press, London.

-Bar-Yosef O. & Pilbeam D. (επ.) 2000 *The Geography of Neanderthals and Modern Humans in Europe and the Greater Mediterranean*. Peabody Museum Bulletin 8, Cambridge .

-Beyries S. 1988 Functional variability of lithic sets in the Middle Palaeolithic. Στο H. Dibble & A. Montet-White (επ.) *Upper Pleistocene Prehistory of Western Asia*: 213-224. University of Pensylvania, University Museum Monographs No 4, Philadelphia.

-Beyries S. 1987 Variabilité de l'Industrie Lithique au Moustérien: approche fonctionelle sur quelques gisements Français. British Archaeological Reports International Series 328, Oxford.

-Bietti A., Brucchieti M. & Mantero D. 1988 Ricognizione sistemica di superficie nella piana di Fondi (Latina): Primi risultati. *Quaderni del Centro di Studio per l'Archeologia Etrusco-Italica* XVI: 389-396.

-Binford L. R 1973 Interassemblage Variability-The Mousterian and the Fuctional Argument. Στο C. Renfrew (επ.) *The explanation of Culture Change: Models in Prehistory*: 227-254. Duckworth, London.

-Binford L. R. & Binford S. R. 1966 A Preliminary Analysis of Fuctional Variability in the Mousterian of Levallois Facies. *American Anthropologist* 68(2,2): 238-295.

-Binford S. R. & Binford L. R. 1969 Stone Tools and Human Behavior. *Scientific American 220*(4): 70-84.

-Bodu P. 1996 Les Chausseurs Magdaliéns de Pincevent: quelques aspects de leurs comportements. *Lithic technology* 21(1): 48-70.

-Boëda E. 1994 *Le concept Levallois: Variabilité des méthodes*. Centre National de la Recherche Scientifique (Centre des Recherches Archéologiques, Monograph 9), Paris.

-Bordes F. H. 1980 Le Debitage Levallois et ses Variantes. *Bulletin de la Societe Préhistorique Française* 77(2): 45-49.

-Bordes F. H. 1961 *Typologie du Paléolithique Ancien et Moyen*. Delmas, Bordeaux.

-Bordes F. H & de Sonneville-Bordes D. 1970 The significance of Variability in Palaeolithic Assemblages. *World Archaeology* 2 (1): 61-73.

-Bottema S. 1994 The prehistoric environment of Greece: A review of the palynological record. Στο P. N. Kardulias (επ.) *Beyond the Site: Regional Studies in the Aegean Area*: 45-68. University Press of America, New York.

-Bringmans P.M.M.A., Vermeersch P.M., Gullentops F., Groenendijk A.J., Meijs E.P.M., de Warrimont J.-P. & Cordy J.-M. 2003. Preliminary Excavation Report on the Middle Palaeolithic Valley Settlements at Veldwezelt-Hezerwater (prov. of Limburg). *Archeologie in Vlaanderen - Archaeology in Flanders* 1999/2000 VII: 9-30.

-Chavaillon J., Chavaillon N. & Hours F. 1969 Industries paléolithiques de l'Élide II: Région du Kastron. *Bulletin de Corresponance Héllénique* 93: 97-151.

-Chavaillon J., Chavaillon N. & Hours F. 1967 Industries paléolithiques de l'Élide I: Région d'Amalias. *Bulletin de Corresponance Héllénique* 91: 151-201.

-Chavaillon J., Chavaillon N. & Hours F. 1964 Une industrie paléolithique du Péloponnèse: Le Moustérien de Vasilaki. *Bulletin de Corresponance Héllénique* 88: 616-622.

-Dakaris S. I., Higgs E.S. & Hey R. W. 1964 The climate, environment and industries of Stone Age Greece: Part I. *Proceedings of the Prehistoric Society* 30: 199-244.

-Darlas A. 2004 La Grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce). Sa contribution à la connaissance du Paléolithique Moyen de Grèce. Στο M. Otte (επ.) *Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liege, Belgium, 2-8 September 2001. Section 5: Le Paléolithique Moyen*: 224-234. BAR International Series 1239, Oxford.

-Darlas A. 1995 L' industrie du Paléolithique moyen de Mavri Myti (Lakkopetra, Grèce. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 92: 390-398 .

-Darlas A. 1994 Le Paléolithique Inférieur et Moyen de Grèce. *L' Antropologie* 98, n. 2-3: 305-328.

-Darlas A. & de Lumley A. 1999. Palaeolithic research in Kalamakia Cave, Areopolis, Peloponnese. Στο G.N Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès & K. Zachos (επ.) *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. Proccedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994: 293-302. British School at Athens Studies 3, London.

-Debenath A. & Dibble H. L. 1994 *Handbook of Paleolithic Typology*. Chypher Press, Philadelphia.

-Dibble H. L. 1991 Mousterian assemblage variability on an interregional scale. *Journal of Anthropological Research* 47: 239-257.

-Dibble H. L. 1984 Interpreting typological variation of Middle Palaeolithic scrapers: function, style, or sequence reduction? *Journal of Field Archaeology* 11: 431-436.

-Demitrack A. 1986 *The Late Quartenary Geologic History of the Larissa Plain (Thessaly, Greece): Tectonic Climatic and Human Impact on the Landascape*. Ph. D. Dissertation, Stanford University.

-Dousougli A. 1999 Palaeolithic Levkas. Στο G.N Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès & K. Zachos (επ.) *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. Proccedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994: 288-292. British School at Athens Studies 3, London.

-Duchadeau-Kervazo C. 1986 Les sites paléolithiques du bassin de Dronne (nord de l' Aquitaine: observations sur les modes et emplacements. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 83: 56-64.

-Duchadeau-Kervazo C. 1982 *Recherches sur l' Occupation Paléolithique du Bassin de la Dronne*. Doctoral dissertation, University of Bordeaux I.

-Ευστρατίου Ν. & Ammerman A. 1996 Τα πρώτα ευρήματα της Παλαιολιθικής εποχής στη Θράκη. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 60: 7-12.

-Freund G. 1971 Zum Paläolithicum Thessaliens. *Praehistorische Zeitschrift* 46: 181-194.

-Galanidou N. 2004 Early Hominids in the Balkans. Στο H.I Griffiths (επ.) *Balkan Biodiversity*: 147-165. Kluwer Academic Press, Netherlands.

-Galanidou N. 1996 So Far Away, So Close: Historical and Theoretical Perspectives on Palaeolithic and Mesolithic Research in Greece. *Ariadne* 8: 7-29.

-Gamble C. 1986 The Palaeolithic Settlement of Europe. Cambridge University Press, Cambridge.

-Geneste J. M. 1985 *Analyse Lithique d' Industries Moustériennes du Perigord: une approche technologique du comportement des groupes humains au Paléolithique moyen*. Doctoral dissertation, University of Bordeaux I.

-Gowlett J. A. J & Carter P. 1997 The Basal Mousterian of Asprochaliko rockshelter, Lourow Valey. Στο G. N. Bailey (επ.) *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quartenary*

Landscapes in Northwest Greece, II: 441-457. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

-Grün R. 1996 A re-analysis of electron spin resonance dating results associated with the Petralona hominid. *Journal of Human Evolution* 30: 227-241.

-Harrold F. B., Korkuti M., Brooks B. E., Petruso K. M. & Schuldenrein J. 1999 The Palaeolithic of Southernmost Albania. Στο G.N Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès & K. Zachos (επ.) *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. Proccedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994: 361-372. British School at Athens Studies 3, London.

-Hart C. R. 1981 *The North Derbyshire Archaeological Survey*. A. Wigley & Sons, Leeds.

-Higgs E. S. 1968. The stone idustries of Greece. Στο F. Bordes & D. de Sonneville-Bordes (επ.) *La Prehistoire, Problemes et Tendaces*: 223-235. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

-Higgs E. S. 1967 Asprochaliko. Kastritsa. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 22, Χρονικά: 350.

-Higgs E. S. 1966 Excavations at the rockshelter of Asprochaliko. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 21, Χρονικά: 292-294.

-Higgs E. S. 1965 Some recent Old Stone Age discoveries in Epirus. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 20, *Χρονικά*: 361-374.

-Higgs E. S. 1964 A hand axe from Greece. *Antiquity* 38: 54-55.

-Higgs E. S. 1963α A Middle Palaeolithic industry in Greece. Preliminary report. *Man* 63: 1-2.

-Higgs E. S. 1963β Epirus: Palaeolithic survey. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 18, Χρονικά: 157-158.

-Higgs E. S. & Webley D. 1971 Further information concerning the environment of Palaeolithic man in Epirus. *Proccedings of the Prehistoric Society* 37: 367-380.

-Higgs E. S., Vita Finzi D. R., Harris D. R., Fagg A. E. & Bottema S. 1967 The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part III. *Proccedings of the Prehistoric Society* 33: 1-29.

-Higgs S. E & Vita-Finzi C. 1966 The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part II. *Proccedings of the Prehistoric Society* 32: 1-29.

-Howell F. C. 1998 Evolutionary implications of Altered Perspectives on Hominide Demes and Populations in the Later Pleistocene og Western Eurasia. Στο Akazawa T., Aoki K. & Bar-Yosef O. (επ.) *Neandertals and Modern Humans in Western Asia*: 5-28. Plenum Press, London.

-Huxtable J., Gowlett A. J., Bailey G. N., Carter P. L. & Papaconstantinou V. 1992 Thermoluminescence Dates and New Analysis of the Early Mousterian from Asprochaliko. *Current Anthropology* 33: 109-114.

-Θεοχάρης 1967 *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας: Το ξεκίνημα και η πρώιμη ανάπτυξη της Νεολιθικής*. Φιλάρχαιος Εταιρία Βόλου, Βόλος.

-Jameson M.H., Runnels C.N & Van Andel T. H 1994. *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*. Stanford University Press, Stanford.

-Jelinek 1982 The Tabun Cave and Palaeolithic Man in the Levant. *Science* 216: 1369-1375.

-King G., Sturdy D. & Bailey G.N. 1997 The tectonic backround to the Epirous landascape. Στο G. N. Bailey (επ.) *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quartenary Landscapes in Northwest Greece, II:* 541-558. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

-King G. & Bailey G. N. 1985 The palaeonvironment of some archaeological sites in Greece: The influence of accumulated uplift in a seismically active region. *Proceedings of the Prehistoric society* 51: 273-282.

-Koumouzelis M., Kozlowski J.K., Boleslaw G., Pawlikowski M., Bar-Yosef O., Albert R. M., Litynska-Zazac M., Stworzewicz E., Wojtal P., Lipecki G., Tomek T., Bochenski Z. M. & Pazdur A. 2001 The Early Upper Palaeolithique in Greece: The Excavations in Klisoura Cave. *Journal of Archaeological Science* 28: 515-539.

-Koumouzelis M., Kozlowski J.K., Escutenaire C., Sitlivy V., Sobczyk K., Valladas H., Tisnerat-Laborde N., Wojtal P. & Boleslaw G. 2001 La fin du Paléolithique moyen et le début du Paléolithique supérieur en Grèce: la séquence de la Grotte 1 de Klissoura. *L' Anthropologie* 105: 469-504.

-Κουρτέση-Φιλλιπάκη Γ. 1996 Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 59: 7-31.

-Kourtessi-Philippakis G. 1993 Les plus anciennes occupations humaines dans le territoire épirote et aux confins de l'Illyrie méridionale. Στο Cabanes P. (επ.) *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*: 11-16.

-Kourtessi-Philippakis G. 1986 *Le paléolithique de la Grèce continentale*. *État de la Question et Perspectives de Récherche*. Publications de la Sorbonne, Paris.

-Kourtessi-Philippakis G & Sorel D. 1996 Aghios Nikolaos, Vasilikos: un nouveau site préhistorique dans l'île de Zakynthos (îles ioniennes, Grèce). La Vie Préhistorique: 240-243. Faton, Dijon.

-Kozlowski J. 2000 The problem of cultural continuity between the Middle and the Upper Paleolithic in central and eastern Europe. Στο Bar-Yosef, O., Pilbeam, D. (επ.), *The Geography of Neanderthals and Modern Humans in Europe and the Greater Mediterranean*: 77-106. Peabody Museum Bulletin 8, Cambridge .

-Kozlowski J. 1992 The Balkans in the Middle and Upper Palaeolithic: the gate to Europe or a cul-de-sac? *Proccedings of the Prehistoric Society* 58:1-20.

-Kuhn L. S. 1995 *Mousterian Lithic Technology*. Princepton University Press, Princepton.

-Lambeck K. 1996 Sea-level change and shore-line evolution: A general framework of modelling and its application to Aegean Greece since Palaeolithic time. *Antiquity* 70: 588-611.

-Leroi-Gourhan A. 1964. Découvertes Paleolithiques en Élide. *Bulletin de Corresponance Héllénique* 88: 1-8.

-Leroi-Gourhan A., Chavaillon N. & Chavaillon J. 1963α Premières résultats d' une prospection de divers sites préhistoriques en Élide. *Annales Géologiques des Pays Héllèniques* 14: 324-329.

-Leroi-Gourhan A., Chavaillon N. & Chavaillon J. 1963β Paléolithique du Péloponnèse. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 60: 249-265.

-Léveque F., Backer A. M. & Guilbaud M. (επ.) 1993 *Context of a Late Neandertal*. Prehistory Press, Madison.

-de Lumley H. & Darlas A. 1996 Fouilles de la grotte de Kalmakia (Aréopolis, Péloponèse) Grèce. *Bulletin de Correspondance Héllénique* 120:

-de Lumley H. & Darlas A. 1994 La grotte de Kalamakia, Aréopolis Péloponnèse, Grèce. *Bulletin de Correspondance Héllénique* 118: 535-559.

-MacLeod D. A. 1980 The origin of red Mediterranean soils in Epirus, Greece. *Journal of soil science* 269: 573-577.

-MacLeod D. A. & Vita-Finzi C. 1982 Environment and provenance in the development of recent alluvial deposits in Epirus, Greece. *Earth Surface Processes and Landforms* 7: 29-43.

-Mellars P. 1999 The Neanderthal problem continued. *Current. Anthropology* 40: 341-365.

-Mellars P. 1996 *The Neanderthal Legacy*. Princepton University Press, New Jersey.

-Mercier N., Valladas H., Bar-Yosef O., Vandermeersch B., Stringer C. & Joron J. L. 1993 Thermoluminescence date for the Mousterian burial site of Es-Skhul, Mt Carmel. *Journal of Archaeological Science* 20: 169-174.

-Milojcic V., BoessnecK J., Junk D. & Schneider H. 1965 *Paläolithikum um Larissa in Thessalien*. Rudolf Habelt Verlag, Beitrage zur Ur- and Fruhgeschichtilicken Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, t. l., Bonn.

-Ντάρλας Α. 2002 Η ανασκαφή του Παλαιολιθικού σπηλαίου Καλαμάκια: Τα νεώτερα δεδομένα. Στο *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών (2002)*: 179-209. Αθήνα.

-Ντάρλας Α. 1996 Η Παλαιολιθική εποχή στη δυτική Αχαΐα. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 60: 66-67.

-Ντάρλας Α. 1991 Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας. Αρχαιολογικό Δελτίο 40 (1985): 194-206.

-Ντάρλας Α. 1989 Η Ωρινάκια λιθοτεχνία του Ελαιοχωρίου Αχαΐας. Αρχαιολογική Εφημερίδα 128: 137-159.

-Palli O. & Papadea A. 2002 Les nouveaux sites Paléolithiques en Thesprôtie. Στο P. Cabanes & J.L. Lamboley (επ.) *L' Illyrie Méridionale et l'Épire dans l' Antiquité* (Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 Octobre 2002): 17-22. De Boccard, Paris.

-Παναγοπούλου Ε. 2000 The Middle Palaeolithic Assemblages of Theopetra Cave: Technological Evolution in the Upper Pleistocene. Στο N. Kyparissi-Apostolika (επ.) *Theopetra Cave. Twelve years of excavation and research 1987-1998*: 139-161. Athens.

-Panagopoulou E. 1999 The Theopetra Middle Palaeolithic assemblages: their relevance to the Middle Palaeolithic of Greece and adjacent areas. Στο G.N Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès & K. Zachos (επ.) *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. Proccedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994: 252-265. British School at Athens Studies 3, London.

-Παναγοπούλου Ε. 1996 Η συμβολή των Ελληνικών δεδομένων στην παγκόσμια Παλαιολιθική έρευνα. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61: 43-45.

-Panagopoulou E., Karkanas P., Tsartsidou G., Kotjabopoulou E., Harvati K. & Ntinou M. 2002-2004 Late Pleistocene Archaeological and Fossil Human Evidence from Lakonis Cave, Southern Greece. *Journal of Field Archaeology* 29: 323-349.

-Παναγοπούλου Ε., Κοτζαμποπούλου Ε. & Καρκάνας Π. 2001 Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόνησσο: Νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον Αγαιακό χώρο. Στο Α. Σαμψών (επ.) *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*: 121-151.

-Papaconstantinou E. 1988 *Micromoustérien: Les Idées et Les Pierres: Le Micromoustérien d' Asprochalico (Grèce) et le Problème des Industries Micrololithique du Moustérien*. Thèse de doctorat, Université de Paris X, Nanterre.

-Papaconstantinou E. & Vasilopoulou D. 1997 The Middle Palaeolithic industries of Epirus. Στο G. N. Bailey (επ.) *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quartenary Landscapes in Northwest Greece, II:* 459-480. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

-Papagianni D. 2000 *Middle Palaeolithic Occupation and Technology in Northwestern Greece: The Evidence from Open-Air Sites*. BAR International Series 882, Oxford.

-Petruso K., Ellwood B. & Harrold F. 1992. The Sarandë Project, 1992: Investigations in Southern Albania. *Old World Archaeology Newsletter* 16,1: 4-7.

-Pigeot N. 1990 Technical and social actors: flintknapping specialists and apprentices at Magdalenian Etiolles. *Archaeological Review from Cambridge* 9(1): 126-141.

-Pigeot N. 1987 *Magdaléniéns d' Etiolles: économie de debitage et organisation sociale.* Centre National de la Recherche Scientifique, Paris

-Pigeot N. 1983 *Les Magdaléniéns de l' unite U5 d' Etiolles. Etude technique, économique, sociale par la dynamique du debitage*. Thése de troisième cycle, Université de Paris I.

-Πίτσιος Θ. 1996 Ο Ταινάριος Άνθρωπος. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 60: 68-72.

-Pope K.O, Runnels C.N. & Ku T.L. 1984 Dating the Paleolithic red beds in southern Greece. *Nature* 312: 264-266.

-Pope K.O & Van Andel T. H. 1984. Late Quartenary alluviation and soil formation in the southern Argolid: Its history, causes and archaeological implications. *Journal of Archaeological Science* 11: 281-306.

-Pyle D. M., Van Andel T. H., Paschos P. & Van den Boogaard P. 1998 A exceptionnally thick Middle Pleistocene tephra layer from Epirus, Greece. *Quartenary Research* 49(3): 280-286.

-Quam R. M. & Smith F. H. 1998 A Reassesment of the Tabun C2 Mandible. Στο Akazawa T., Aoki K. & Bar-Yosef O. (επ.) *Neandertals and Modern Humans in Western Asia*: 405-421. Plenum Press, London.

-Radovčić J., Smith F.H., Trinkaus E. & Wolpoff M.H. 1988 *The Krapina Hominids: An Illustrated Catalog of Skeletal Collections*. Mladost, Zagreb.

-Reisch L. 1980 Pleistozän und Urgeschichte der Peloponnes. Habilitationsschrift, Friedrich-Alexander Universität Erlangen, Nürnberg.

-Reisch L. 1976 Beobachtungen an Vogelknochen aus dem Spatpleistozan der Hohle von Kephalari (Argolis, Griecheland). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 6(4): 261-265.

-Rink W. J., Swarcz H. P., Smith F.H & Radovčić J. ESR ages for Krapina hominids. *Nature* 378: 24.

-Rolland N. 1986 Recent findings from La Micoque and other sites in south-western and Mediterranean France: Their bearing on the “tayacian” problem and Middle Palaeolithic emegrence. Στο G.N. Bailey & P. Callow (επ.) *Stone Age Prehistory*: 121-151. Cambridge University Press, Cambridge.

-Rolland N. 1977 New aspects of Middle Palaeolithic variability in western Europe. *Nature* 266: 251-252.

-Rolland N. & Dibble H. 1990 A new synthesis of Middle Palaeolithic variability. *American Antiquity* 55: 480-499.

-Roux V. 1990 The psychological analysis of technical activities: a contribution to the study of craft specialization. *Archaeological Review from Cambridge* 9(1):142-153.

-Runnels C. N. 1995 Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic. *AJA* 99: 699-728.

-Runnels C. N. 1988 A Prehistoric Survey of Thessaly: New Light on the Greek Middle Paleolithic. *Journal of Field Archaeology* 15: 277-290.

-Runnels C. N., Korkuti M., Galaty M.L, Timpson M. E, Whittaker J. C., Stocker S. R., Davis J. L., Bejko L. & Mucaj S. 2004 The Palaeolithic and Mesolithic of Albania: Survey and Excavation at the Site of Kryegjata B (Fier District). *Journal of Mediterranean Archaeology* 17(1): 3-29.

-Runnels C. N. & Van Andel H. T. 2003 The Early Stone Age Prehistory of the Nome of Preveza (Greece): A Palaeoenvironmental and Archaeological Study of Landscape and Settlement. Στο J. R. Wiseman & K. Zachos (επ.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece* :47-134 . Hesperia Supplement 32, Princeton.

-Runnels C. N., Karimali E. & Cullen B. 2003. The early Upper Palaeolithic site of Spilaion and the study of artifact-rich surface sites Στο J. R. Wiseman & K. Zachos (επ.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece*: 135-156. Hesperia Supplement 32, Princeton.

-Runnels C. N., Van Andel T.H, Zachos K. & Paschos P. 1999. Human settlement and landscape in the Preveza region (Epirus) in the Pleistocene and Early Holocene. Στο G.N Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès & K. Zachos (επ.) *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*. Proccedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994: 120-129. British School at Athens Studies 3, London.

-Runnels C. N., Pullen D. J. & Langdon S. (επ.) 1995 *Artifact and Assemblage: The Finds for a Regional Survey of the Southern Argolid, Greece, I: The Prehistoric & Early Iron Age Pottery and the Lithic Artefacts*. Stanford University Press, Stanford.

-Runnels C. & Van Andel H. T. 1993α The Lower and Middle Palaeollithic of Thessaly (Greece). *Journal of Field Archaeology* 20: 299-317.

-Runnels C. & Van Andel H. T. 1993β A Handaxe from Kokkinopilos, Epirus, and its Implications for the Paleolithic of Greece. *Journal of Field Archaeology* 20: 191-203.

-Sackett L.H., Hankey V., Howell R. J., Jacobsen T.W. & Popham M.R. 1966. Prehistoric Euboea: Contributions towards a survey. *Annual of the British School of Archaeology at Athens* 61: 33-112.

-Σαραντέα-Μίχα Ε. 1996 Παλαιολιθικά λατομεία-εργαστήρια κατασκευής εργαλείων: Φανερωμένη και Βολερί Νέας Αρτάκης Εύβοιας. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 60: 43-47.

-Σαραντέα-Μίχα Ε. 1996 Παλαιολιθικά λατομεία-εργαστήρια στη Νέα Αρτάκη Ευβοίας. *Αρχαιολογία* 42: 12-19.

-Σαραντέα-Μίχα Ε. 1986 *Προϊστορικά ευρήματα Νέας Αρτάκης Εύβοιας*. Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα.

-Schiffer M. B. 1987 *Formation processes of the archaeological record*. University of New Mexico Press, Albuquerque.

-Schiffer M. B. 1983 Toward the indentifiaction of formation processes. *American Antiquity* 48:675-706.

-Schiffer M. B. 1972 Archaeological context and systemic context. *American Antiquity* 37:156-165.

-Schwarcz H., Grun R., Vandermeersch B., Bar-Yosef O., Valladas H. & Tchernov E. 1988. ESR dates for the hominid burial site of Qafzeh in Israel. *Journal of Human Evolution* 17: 733-737.

-Servais J. 1961 Outils paléolithiques d' Élide. *Bulletin de Correspondance Héllénique* 85: 1-9.

-Shea J.J. 2003 Neandertals, competition, and the origin of modern human behavior. *Evol. Anthrop.* 12: 173-187.

-Shea J. J. 1998 Neandertal and early modern human behavioral variability: A regional-scale approach to the lithic evidence for hunting in the Levantine Mousterian. *Current Anthropology* 39.

-Shea J. J. 1989 A fuctional study of the lithic industries associated with hominid fossils in the Kebara and Quafzeh caves, Israel. Στο P. Mellars & C. Stringer (επ.) *The Human Revolution: behavioural and biological perspectives on the origins of modern humans*: 611-625. Princepton University Press, Princepton.

-Simek J. F. 1991 Stone tool assemblages from Krapina (Croatia, Yugoslavia). Στο A. Montet-White & S. Holen (επ.) *Raw material Economies among Prehistoric Hunter-Gatherers*: 58-71. University of Cansas, Lawrence.

-Simek J.F & Smith F.H 1997 Chronological changes in stone tool assemblages from Krapina (Croatia). *Journal of Human Evolution* 32: 561-575.

-Smith F.H, Trinkaus E., Pettitt P., Karavaniċ I. & Paunoviċ M. 1999 Direct radiocarbon dates from Vindija G1 and Velica Pecina Late Pleistocene hominid remains. *Proccedings of the National Academy of Sciences USA 96*: 12281-12286.

-Sordinas A. 1983 Quartenary shorelines in the region of Corfu and adjacent islets. Στο P. M. Masters & N. C. Flemming (επ.) *Quartenary Coastlines and Marine Archaeology*: 335-344. Academic Press, New York.

-Sordinas A. 1970α Stone Implements from Northwestern Corfu, Greece. *Memphis State University, Anthropological Research Center Occasional Papers, no. 4.*

-Σορδίνας Α. 1970β Λίθινα εργαλεία από την προϊστορική Ζάκυνθο. *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15: 122-130.

-Sordinas A. 1969 Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1965. *Balkan Studies* 10: 393-424.

-Sordinas A. 1968α *The Prehistory of the Ionian Islands. The Flints and Pottery*. Ph.D. dissertation, Harvard University.

-Σορδίνας Α. 1968β Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα το 1966. *Κερκυραϊκά Χρονικά* 14: 77-83.

-Σορδίνας Α. 1965 Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα το 1965. *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11: 141-147.

-Tixier J., Inizan M. L. & Roche H. 1980 *Préhistoire de la Pierre Taillée*. Cercle de Recherches et d' Études Préhistoriques, Valbonne.

-Τρανταλίδου Κ. & Ντάρλας Α. 1995 Έρευνες σε σπήλαια στην περιφέρεια της Δράμας. *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 6: 587-600.

-Trinkaus E. 1996. Near Eastern Late Archaic Humans. *Paleorient* 21.

-Trinkaus E. (επ.) 1983 *The Mousterian Legacy*. BAR International Series 164, Oxford.

-Turq A. 1992 *Le paléolithique Inférieur et Moyen Entre les Valées de la Dordogne et du Lot*. Doctoral dissrtation. University of Bordeaux I.

-Turq A. 1989α Approche technologique et économique du faciès Moustérien de type Quina. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 86: 244-256.

-Turq A. 1989β Exploitation des matières premières lithiques et occupation du sol: l' exemple du Moustérien entre Dordogne et Lot. Στο H. Laville (επ.) *Variations des Paléomilieux et Peuplement Préhistorique*: 179-204. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

-Turq A. 1988 Le Paléolithique inferieur et moyen en Haute-Agenais: état des recherches. *Revue de l' Agenais* 115: 83-112.

-Turq A. 1978 A propos de deux sites moustériens de plein air du Fumelois (Lot et Garonne). *Bulletin de la société Préhistorique Française* 75: 460-471.

- Turq A. 1977α Le complexe d' habitat paléoloithique du Plateau Cabrol. *Bulletin de la société Préhistorique Française* 74: 489-504.

-Turq A. 1977β Première approche sur le Paléolithique moyen du gisement des Ardailloux, commune de Soturac (Lot). *Bulletin de la société des Etudes du Lot* 98: 222-242.

-Turq A. & Dolse P. 1988. Le site moustérien de Tour-de-Faure, Lot. *Bulletin de la Société des Etudes du Lot* 109: 189-219.

-Valladas H., Mercier N., Froget L., Reyss J.L., Joron J.L., Karkanus P., Panagopoulou E, Facorellis Y & Kyparissi-Apostolika N. 2003 TL age-estimates for the middle Palaeolithic layers from Theopetra Cave (Greece). *Abstracts of the 4th Symposium on Archaeometry.* Athens, May 28-31.

-Valladas H., Mercier N., Joron J.L. & Reyss J.L. 1998 GIF Laboratory Dates for Middle Palaeolithic Levant. Στο Akazawa T., Aoki K. & Bar-Yosef O. (επ.) *Neandertals and Modern Humans in Western Asia*: 69-76. Plenum Press, London.

-Valladas H., Reiss J.L., Joron J.L., Valladas G., Bar-Yosef O. & Vandermeersch B. 1988 Thermoluminescence dating of Mousterian 'Proto-Cro-Magnon' remains from Israel and the origin of modern man. *Nature* 331: 614–616.

-Van Andel T.H. 1998. Paleosols, red sediments, and the Old Stone Age in Greece. *Geoarchaeology: An International Journal* 13, no 4: 361-390.

-Van Andel T. H. & Tzedakis P.C. 1996 Palaeolithic landscapes of Europe and environs, 150000-25000 years ago. *Quartenary Science Reviews* 15: 481-500.

-Van Andel T. H. & Runnels C. N. 1987. Beyond the Acropolis: A Rural Greek Past. Stanford University Press, Stanford.

-Vita-Finzi C. 1978 *Archaeological Sites and their Setting*. Thames and Hudson, London.

-Woodward C. KJ., Lewin J. & Macklin G. M. 1995 Glaciation, River Behaviour and Palaeolithic Settlement in Upland Northwest Greece. Στο J. Lewin, M. G. Macklin, & J. C. Woodward (επ.) *Mediterranean Quaternary River Environments*: 115-129. Rotterdam.

-Zhou P. L & Van Andel T. H. 2000 A Luminescence Dating Study of Open-Air Palaeolithic Sites in Western Epirus, Greece. *Journal of Archaeological Science* 27: 609–620.